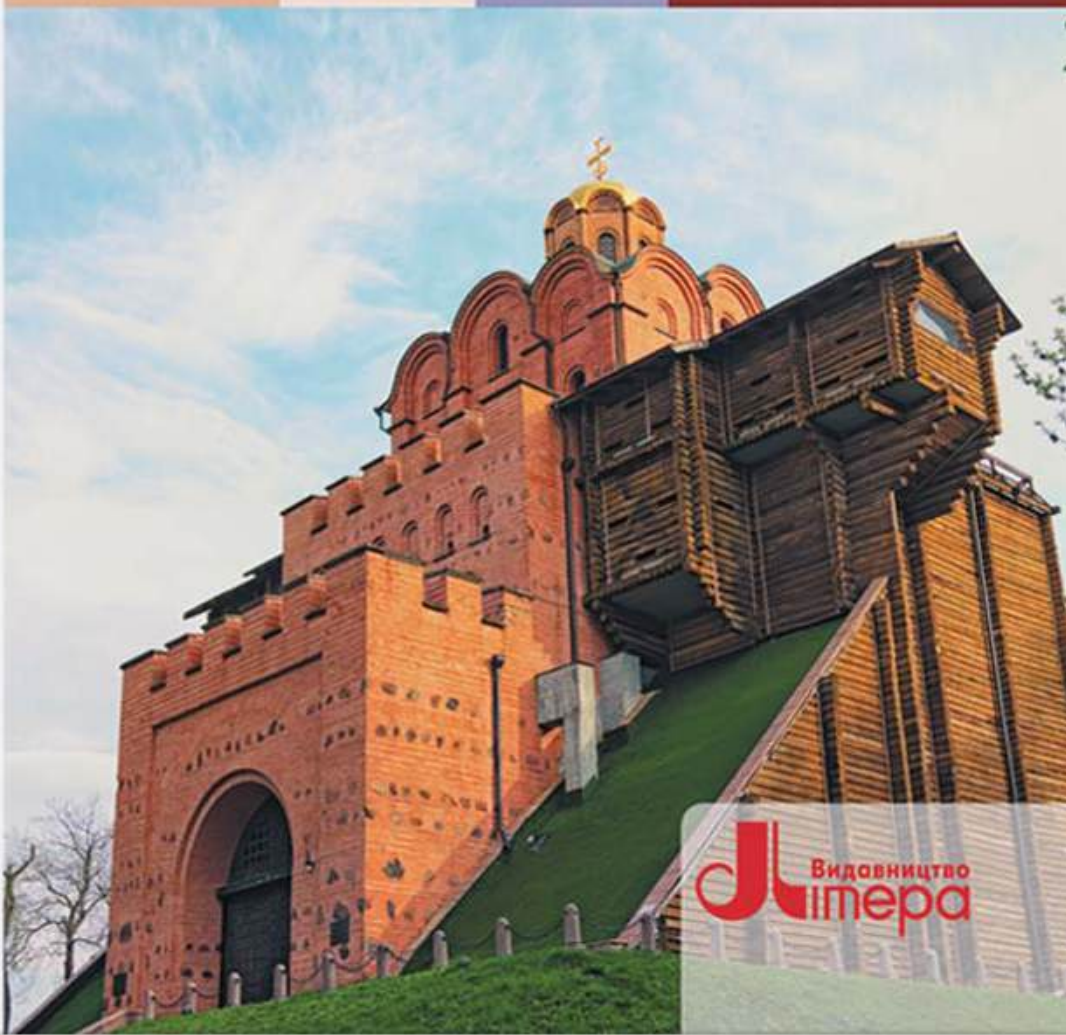
Олександр Панарін, Антоніна Макаревич,
Олександр Охріменко, Юлія Топольницька

Історія України

7 клас

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

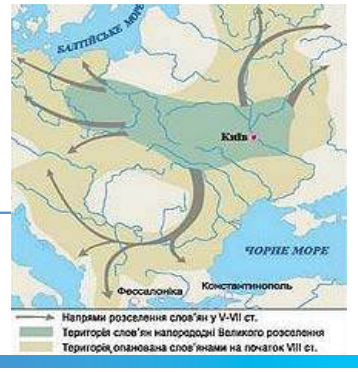

Видавництво Літера

УКРАЇНА

Близько **482 р.** – заснування Києва

V–VII ст. – Велике розселення слов'ян

860 р. – Перший руссько-візантійський договір

907, 911 рр. – походи Олега на Константинополь

988 р. – запровадження християнства як державної релігії Русі-України

Близько **602 р.** – розпад антського племінного союзу

882 р. – утвердження князя Олега в Русі-Україні

957 р. – дипломатична місія княгині Ольги до Константинополя

IV–VII ст. – Велике переселення народів

VII ст. – об'єднання арабів у халіфат. Виникнення ісламу

661–750 рр. – халіфат Омеядів. Підкорення арабами частини Вірменії, Північного Азербайджану, Північної Африки, майже всієї Іспанії

Початок **IX ст.** – вторгнення арабів в Індію

732 р. – перемога Карла Мартелла над арабами в битві під Пуатьє. Припинення наступу мусульман на християнську Європу

800 р. – коронація Карла I Великого імператором Священної Римської імперії

962–973 рр. – правління німецького імператора Оттона I Великого

476 р. – падіння Західної Римської імперії

481 р. – заснування Хлодвігом Франкської держави Меровінгів

V–VII ст. – існування королівства вандалів у Північній Африці зі столицею у м. Карфагені

527 р. – коронація Юстиніана I імператором Візантійської імперії

567 р. – заснування ханом Баяном Аварського каганату

Близько **650 р.** – виникнення Хозарського каганату

618–907 рр. – династія Тан у Китаї. Підкорення Кореї, Індокитаю, Тибету

636–642 рр. – вторгнення арабів у візантійські володіння, завоювання ними Північної Африки, Сирії, Палестини, узбережжя Балкан

726-843 рр. – рух іконоборців у Візантії

750 р. – утвердження династії Аббасидів в Арабському халіфаті

843 р. – поділ імперії Каролінгів на три частини

Кінець **IX–X ст.** – місія Кирила і Мефодія до болгар, сербів, Великої Моравії

СВІТ

Олександр Панарін, Антоніна Макаревич,
Олександр Охріменко, Юлія Топольницька

Історія України

7 клас

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Літера ЛТД»
2024

УДК [94(477)”18”:37.016](075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)

Відповідно до Модельної навчальної програми
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М.,
Малієнко Ю. Б., Сєрова Г. В.)

Аудіоуроки, використані в підручнику, створено в рамках проєкту
«Вчися вухами» (ГО «Смарт освіта», за підтримки EDUKO Foundation):
https://audiolessons.nus.org.ua/history_of_ukraine/7-grade/

І-90 **Історія України** : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. Є. Панарін, А. С. Макаревич, О. С. Охріменко, Ю. А. Топольницька. – Київ : Літера ЛТД, 2024. – 192 с.
ISBN 978-966-945-436-2

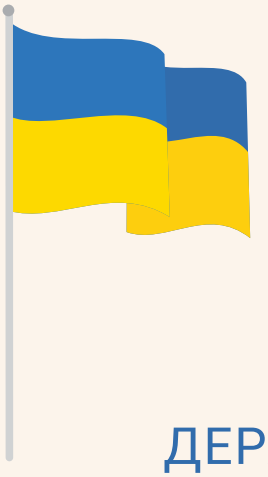
.

УДК [94(477)”18”:37.016](075.3)

Електронний додаток для учнів і вчителів
http://istukr-7k-nus.e-litera.com.ua/

ISBN 978-966-945-436-2

© Панарін О. Є., Макаревич А. С.,
Охріменко О. С., Топольницька Ю. А.,
2024
© «Літера ЛТД», 2024

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ЗМІСТ

Як працювати з підручником 6
Вступ 9

Розділ 1. Виникнення та становлення Русі-України

§ 1. Літописні слов'янські племена та їхні сусіди на територіях сучасної України та Східної Європи 15

§ 2. Суспільство, господарство і вірування східних слов'ян 23

§ 3. Утворення Русі-України 31

§ 4. Русь-Україна за князювання Ігоря, Ольги та Святослава. 38

Розділ 2. Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 5. Русь-Україна за правління князя Володимира Великого. Запровадження християнства 46

§ 6. Русь-Україна за правління князя Ярослава Володимировича. «Руська правда» 54

§ 7. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст. 61

§ 8. Русь-Україна наприкінці X – на початку XI ст.: релігійне життя, культура 71

Розділ 3. Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 9. Русь-Україна за Ярославовичів 76

§ 10. Русь-Україна в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого. 85

§ 11. Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке й Волинське князівства в середині XII – першій половині XIII ст.: політичне і соціально-економічне життя 91

§ 12. Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст. 100

§ 13. Кочові народи степів України X–XIII ст. Візантійські володіння на Кримському півострові 106

Розділ 4. Волинь і Галичина кінця XII – середини XIII ст. Волинсько-Галицьке князівство («держава Романовичів») середини XIII–XIV ст.

§ 14. Волинь і Галичина в кінці XII – середині XIII ст. Утворення Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів») 113

§ 15. Походи монголів на Русь-Україну. Особливості підпорядкування Волинсько-Галицького князівства та інших князівств Русі-України Монгольській імперії 117

§ 16. Відновлення влади Романовичів на Волині та в Галичині. Коронування Данила Романовича. Волинь і Галичина за наступників Данила 123

§ 17. Культура, релігійне та повсякденне життя Волинсько-Галицького князівства. Зв'язок Волинсько-Галицького князівства з країнами Центральної Європи 129

Розділ 5. Руські землі у складі сусідніх держав (середина XIV – початок XVI ст.). Кримське ханство

§ 18. Інкорпорація руських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав. 137

§ 19. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського в останній чверті XIV–XV ст. 147

§ 20. Суспільні відносини на українських землях у XIV–XVI ст. . . . 153

§ 21. Економічний розвиток у середині XIV – на початку XVI ст. . . 159

§ 22. Релігія та культура українських земель. 167

§ 23. Держава Феодоро в Криму. Утворення Кримського ханства . . . 175

Практичні роботи 182

Узагальнення 188

Шановні учні й учениці!

Цього року ви розпочнете докладно вивчати історію України. Подорожуючи минулим, дізнаєтесь, яких часів сягає корінням український народ, довідаєтесь, як постали на наших теренах Русь-Україна, Волинсько-Галицьке князівство, Кримське ханство та торговельні міста-колонії в Криму. Помічником у ваших мандрах буде цей підручник. Матеріал кожного *параграфа* поділено на *пункти* з назвами та на пізнавальні рубрики. Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів.

Щоб ви краще зрозуміли послідовність подій, про які йтиметься, на початку кожного параграфа ми розмістили *лінію часу*. На ній розташовані найважливіші події, що детально описано в тексті. Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з *історичною картою*. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як. У кожному параграфі ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

ПРОВОКАЦІЯ – провокація;

ПРАКТИКА – практика;

ПРОГРЕС – прогрес;

 – домашня робота;

 – робота в парах;

 – робота в групах;

 – самостійна робота.

Провокація – тут ви можете визначити, про що йтиметься в параграфі, обговорити тему з однокласниками й однокласницями. Завдання *в рубриці «Практика» передбачають роботу в парах, групах, самостійно* і спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки, бути творчими, шукати відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителем / учителькою. Завдання, які можна виконувати також і вдома, позначено піктограмою «Домашнє завдання».

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані в рубриці *«Словник»* та в термінологічному словнику, вміщеному в електронному додатку. Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді.

Рубрика підручника *«Історична постать»* надасть вам візуальну та стислу довідкову інформацію про важливих політичних діячів або духовних сподвижників доби.

У підручнику є рубрика *«Дізнайтеся більше»*, яка містить історичні цікавинки. У рубриці *«Краще один раз побачити»* знайдете інформацію, а також зображення історичних пам'яток доби, про які варто знати, які можна побачити, мандруючи Україною чи світом. У рубриці *«Проявіть креатив»* заохочуємо проявляти і розвивати творчий підхід у роботі. Рубрика *«Вчимося майстерно висловлювати думку»* спрямована на тренування вміння висловлювати думки логічно, зрозуміло, цікаво.

Наприкінці кожного параграфа розміщена рубрика *«Прогрес»*, яка допоможе відстежувати власний розвиток як самооцінюванням, так і взаємооцінюванням.

Зрозуміти, як саме тогочасні мешканці України переживали події, про які довідуєтеся на уроці, вам допоможе *робота з джерелами*. Це уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців – словом, ті історичні документи, що збереглися від згаданої доби. Робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

Як працювати з історичними джерелами

1. Визначте, ким був / була автор / авторка документа; зрозумійте, про що йдеться в запропонованому уривку; встановіть, коли відбулися описані події.

2. З'ясуйте, як автор / авторка розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано; поміркуйте, навіщо він / вона свідчить про події; окресліть значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас; стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів та діячок.

У підручнику є завдання, які потребують уміння складати портрет історичного діяча та історичної діячки. Щоб ви краще впоралися з такими завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

Як скласти портрет історичного діяча / історичної діячки

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча / історичної діячки.

Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли він / вона народився / народилася? Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався / жила, зростала, виховувалася? Як формувалися його / її погляди?

2. Особисті якості й риси характеру.

Як особисті якості діяча / діячки впливали на його / її діяльність? Які з його / її особистих якостей вам подобаються, а які – ні?

3. Життєвий шлях історичного діяча / історичної діячки.

Схарактеризуйте основні справи його / її життя. Які успіхи й невдачі траплялися в його / її справах? Які верстви населення підтримували його / її діяльність, а які – ні?

Чому? Хто був його / її друзями, а хто – противниками (суперниками) / противницями (суперницями)? Чому? Якими були наслідки його / її діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?

4. Яким є ваше особисте ставлення до історичного діяча / історичної діячки? Які почуття викликає у вас його / її діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів його / її діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Є в підручнику й практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел. Практичні заняття до розділів розміщено в кінці підручника.

Захопливого й ефективного вам навчання!

Вступ

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте список досягнень стародавніх цивілізацій у різних сферах. Доповніть їх прикладами з культур та цивілізацій, що існували в той час на території України. Скористайтеся прикладами відповідей.

✓ ***Писемність.*** Це, мабуть, найважливіше досягнення стародавніх цивілізацій. Писемність дала змогу людям фіксувати свої думки та ідеї, а також передавати їх нащадкам.

Архітектура. Стародавні цивілізації створили безліч архітектурних споруд, що вражають, – піраміди, храми, амфітеатри. Вони є не лише мистецькими шедеврами, а й важливими історичними пам'ятками.

Мистецтво. У давнину було створено чимало творів мистецтва: скульптур та архітектури, творів візуального жанру, музики тощо. Вони відображають культуру та цінності стародавніх цивілізацій.

Наука. Стародавні вчені зробили відкриття в астрономії, математиці, медицині та інших галузях науки.

Техніка. У давнину винайшли безліч корисних технологічних речей (зокрема колесо, плуг, папір), що зробили життя людей простішим і комфортнішим.

Релігія. У стародавніх цивілізаціях виникли складні релігії, які відігравали важливу роль у їхній культурі та суспільстві. Релігія давала людям відчуття сенсу життя і надію.

Право. У давнину розробили системи права, які регулювали суспільні відносини, забезпечували справедливість і порядок у суспільстві.

Торгівля. Стародавні цивілізації торгували між собою, обмінюючись товарами й ідеями.

Військова справа. Стародавні цивілізації мали розвинені армії, які захищали їх від ворогів. Військова справа також сприяла розвитку технологій і стратегій.

Містобудування. У давнину було зведено великі міста – центри торгівлі, культури та мистецтва.

Приклади відповідей

Кам'яна Могила – пам'ятка археології доби міді, розташована в Україні. Це одна з найважливіших археологічних пам'яток у Європі. Вона відома унікальними наскельними малюнками, які зображають людей, тварин і рослини.	*Трипільська культура* – одна з найрозвиненіших археологічних культур доби міді в Європі. Існувала на території України в IV–III тис. до н. е. Трипільці займалися землеробством, скотарством, ремеслами й торгівлею. Створили унікальний стиль мистецтва, що характеризується багатими орнаментами і яскравими барвами.
Скіфська археологічна культура існувала на території України в VII–III ст. до н. е. Скіфи були кочовим народом, що займався скотарством, полюванням і торгівлею. Вони створили унікальний стиль мистецтва, який характеризується зображеннями тварин, людей і рослин.	*Антична культура* існувала на території України в VI–IV ст. до н. е. За доби античності культура досягла чи не найвищого рівня розвитку за всю історію людства. Давні греки та римляни зробили значний внесок у розвиток науки, мистецтва, літератури й права. На території України були засновані міста Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, через які поширювалася антична культура на ці території.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і позначте на лінії часу частини, на які поділяється період середньовіччя в історії України. Випишіть до кожної з них ключові слова. Порівняйте періодизацію українського та європейського середньовіччя.

У 7-му класі ви вивчатимете період історії, що отримав назву **середні віки**, або **середньовіччя**. Це відрізок часу, що тривав приблизно тисячу років – **від V до XV ст.** Цей час був дуже важливий для України, Європи та світу. Тоді сформувалися засади сучасних політичного устрою, науки та мистецтва, економічних процесів, релігії й уявлень про світ. Щоб вивчити все докладно, історики й історикині використовують **періодизацію** – поділ на частини, періоди, що мають спільні риси. Для середньовіччя такими періодами є раннє, високе та пізнє.

За *раннього середньовіччя* (V–X ст.) відбулося заселення території України слов'янами, прийняття ними християнства і створення першої слов'янської держави – Русі-України. Ці події заклали основи для подальшого розвитку української нації.

У час *високого середньовіччя* (XI–XIII ст.) Русь-Україна досягла розквіту, відбувся бурхливий розвиток культури й мистецтва. Її територія простягалася від Балтійського моря до Чорного. Столицею Русі був Київ – одне з найбільших міст Європи.

У XIII ст. на територію України вторглися монголи. Ця навала призвела до занепаду єдності Русі та розпаду її на кілька князівств: Волинсько-Галицьке, Київське, Чернігівське тощо.

За *пізнього середньовіччя* (XIV–XV ст.) українські землі опинилися у складі сусідніх держав. Велике князівство Литовське об'єднало під своєю владою більшу частину території України. Московське князівство також претендувало на українські землі. Водночас за пізнього середньовіччя в Україні почалося формування української нації. Цей процес був пов'язаний із розвитком української мови, культури та самосвідомості. Саме тоді були створені шедеври української літератури, архітектури, живопису і музики. Водночас у Криму та степах Причорномор'я і Приазов'я сформувалася держава кримських татар.

Щоб вивчати період середніх віків, учені використовують *першоджерела*. Розгляньте схему джерел з історії середньовіччя. Розташуйте приклади з довідки відповідно до схеми. Чи може одне джерело належати до кількох категорій?

ІСТОРИЧНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Писемні	Археологічні (речові)	Зображальні (візуальні)

ДОВІДКА

Златник (монета) князя Володимира Великого

Богоматір Оранта із Софійського собору (м. Київ)

«Повість временних літ»

«Слово про закон і благодать»

Мавзолей Хаджі Гірея

Колти (жіночі прикраси)

Генуезька фортеця (м. Судак, Крим)

За допомогою додаткового пошуку дізнайтеся, яку інформацію про Україну періоду середньовіччя містять ці джерела.

Для роботи з історичними джерелами радимо виконати такі кроки:

- ✓ визначте, до якого типу (типів) належить джерело;
- ✓ зверніть увагу на дату створення й автора / авторку (якщо це відомо);
- ✓ сформулюйте запитання, відповідь на яке можна знайти в джерелі;
- ✓ чи вичерпну відповідь дає джерело? Де дізнатися більше інформації?

Однимізважливихелементівпізнання історії є вивчення *термінів та понять* – спеціальних слів, якими послуговуються історики й історикині. Терміни й поняття роз'яснені у словниках, енциклопедіях та довідниках. У цьому підручнику визначення наведені в спеціальній рубриці «Словник».

СЛОВНИК

Велике переселення народів – процес в історії Європи, що тривав упродовж IV–VII ст. Він характеризувався масовим переселенням народів, які жили на території сучасних Скандинавії, Центральної та Східної Європи, у південніші регіони, зокрема в межі Римської імперії.

Велике розселення слов'ян – процес в історії слов'янських народів, що тривав із VI по VIII ст. У цю добу слов'яни переселилися з прабатьківщини, яка була розташована на землях сучасної Польщі, на території Східної та Південної Європи.

Прочитайте визначення термінів «Велике переселення народів» та «Велике розселення слов'ян» і позначте ці епохи на лінії часу. Яка доба розпочалася раніше? Яка завершилася пізніше? У яких століттях ці періоди тривали синхронно?

Вивчаючи історію, ви знайомитеся з різними історичними подіями, процесами та явищами. Усі вони мають причини і наслідки.

Поділіться на дві групи. Пригадайте, що таке причина, а що – наслідок. Оберіть із переліку те, що є причиною і що – наслідком Великого переселення народів (група 1) та Великого розселення слов'ян (група 2).

Група 1

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
	Велике переселення народів	

- Зміни клімату, які призвели до посухи та голоду;
- занепад Римської імперії;
- формування нових політичних утворень, таких як Франкська та Візантійська імперії;
- зростання населення, що спричинило пошук нових земель;
- змішування різних культур і мов;
- поява нових народів, зокрема слов'ян;
- політична нестабільність у Римській імперії.

Група 2

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
	Велике розселення слов'ян	

- Поява нових політичних утворень, зокрема Русі-України та Болгарської держави;
- зміна клімату, яка призвела до посухи та голоду;
- зростання населення слов'янських племен, що спричинило пошук нових земель;
- змішування різних культур і мов;
- політична нестабільність у Візантійській імперії, яка створила слов'янським племенам можливості для розширення своїх територій;
- формування сучасних слов'янських народів.

Історики й історикині зважають на те, що кожна історична подія, процес або явище відбулися в певному місці. Щоб їх позначити, використовують географічну карту (мапу). Тоді така карта (мапа) вже називається *історичною*. Важливо зрозуміти, що означають ті чи інші спеціальні позначки: кольори, крапки, стрілки, пунктирні та жирні лінії тощо. Для цього є перелік умовних позначок – *легенда*.

За допомогою карти (с. 16) простежте етапи Великого переселення народів. Які спеціальні позначки вам допомогли все зрозуміти?

Під час **Великого переселення народів** *відбулося кілька великих хвиль* зміни місць проживання людей у Європі. Перша хвиля почалася в IV ст. із переселення *готів*, які перетнули Дунай, вторглися в Римську імперію й заселили південні регіони України і Крим. Друга – у V ст. із переселення *гунів*, які увірвалися в Центральну Європу і змусили інші народи (зокрема остготів, вандалів та франків) переселитися на захід. Третя хвиля почалася в VI ст. з **Великого переселення слов'ян,** які оселилися в Східній та Південній Європі. Воно відбувалося в основному в трьох напрямках:

- східний – слов'яни переселилися на території сучасних України, Білорусі, Росії, Молдови;
- західний – слов'яни переселилися на території сучасних Польщі, Чехії, Словаччини, Австрії, Угорщини;
- південний – слов'яни переселилися на території сучасних Хорватії, Сербії, Румунії, Болгарії, Греції, Албанії, Північної Македонії, Боснії і Герцеговини, Туреччини.

Одна з навичок, яку можна розвинути за допомогою історії, – це вміння впевнено *висловлювати свою думку*. Це корисно для тих, хто прагне переконати інших, виступати перед аудиторією, викласти інформацію у вигляді тексту чи презентації. Для цього на уроках історії України передбачено творчі завдання, обговорення та дискусії. Зазвичай пропонують якусь *тезу* для

обговорення – думку або висловлювання. До неї слід дібрати *аргументи* – докази, які обґрунтовують, підтверджують чи спростовують тезу.

Поділіться на кілька груп та доберіть аргументи до тези: «Українська історія доби середньовіччя є частиною всесвітньої історії».

Приклади аргументів

- ✓ Русь-Україна стала важливим гравцем у європейській політиці. Вона була членом європейської дипломатичної системи і мала активні торговельні відносини з іншими європейськими державами.
- ✓ Територією України в добу середньовіччя пролягали торговельні шляхи, які з'єднували Європу з Азією.
- ✓ Періодизація історії України та історії світу в добу середньовіччя має спільні риси.

Під час навчання, виконання завдань у класі чи вдома, підготовки повідомлень, презентацій чи дискусій варто пам'ятати про *академічну доброчесність,* коли учень / учениця чесно й сумлінно виконує свої обов'язки в школі. Академічна доброчесність важлива, бо допомагає забезпечити справедливість і рівність у навчанні. Наприклад, академічно доброчесний / доброчесна учень / учениця не списує, не підробляє документи й не обманює вчителів тощо. Натомість недоброчесність може призвести до серйозних наслідків: відрахування зі школи або заборони на вступ до інших навчальних закладів.

Чи можна вивчити історію середньовіччя за один рік? Навряд чи всю тисячу років удасться досконало осягнути. До того ж науковці не припиняють дослідження, роблять відкриття й нові знахідки, а це може змінити наше уявлення про середні віки. Тому важливо, що в школі навчання тільки починається й доведеться *навчатися впродовж життя*.

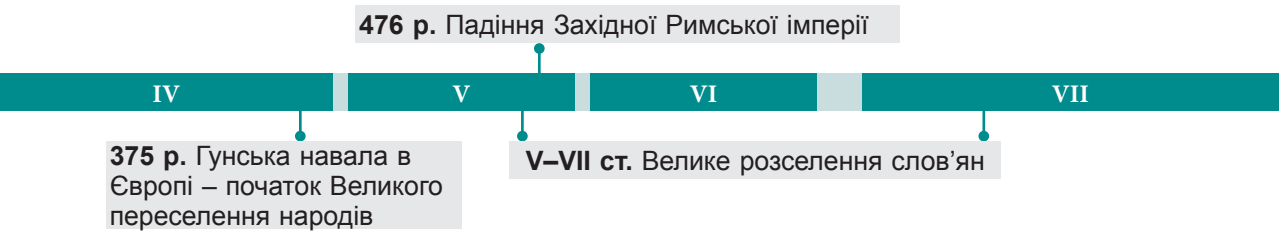
Подумайте, які очікування маєте від вивчення історії в 7-му класі. Що мотивує вас навчатися? Які ваші сильні та слабкі сторони в навчанні? Чому важливо навчатися впродовж усього життя? Запитайте про це у ваших однокласників та однокласниць.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю здобутки цивілізацій стародавнього світу			
Я знаю хронологічні межі середньовіччя			
Я вмію користуватися лінією часу та історичною періодизацією			
Я можу навести приклади джерел з історії середньовіччя			
Я вмію користуватися історичною картою, зокрема показати напрямки Великого переселення народів та Великого розселення слов'ян, описати їх за картою			
Я розумію історію України як частину всесвітньої історії			

РОЗДІЛ 1

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

§ 1 Літописні слов'янські племена та їхні сусіди на територіях сучасної України та Східної Європи

ПРОВОКАЦІЯ

Назвіть якомога більше слів, що асоціюються у вас зі словом «міграція». Свої міркування оформіть у хмару слів.

ПРАКТИКА

1. Поміркуйте, які причини могли спонукати давні осілі та кочові народи переселятися на іншу територію.

2. Що нині змушує людей мігрувати?

3. До яких наслідків це може призвести?

Розселення літописних слов'янських племен на території сучасної України

Розселення слов'ян під час Великого переселення народів можна назвати одним із найперших масових міграційних процесів у світі. Тоді ж відбувся умовний поділ слов'ян на три групи: південну, західну і східну. Пізніше в межах цих груп формувалися слов'янські народи. Український народ традиційно відносять до східної групи слов'ян. Територія його розселення

простягається від Карпат і до Дону. Автор «Повісті временних літ» називає сім слов'янських племінних союзів, що осіли на нинішніх українських землях: ***поляни, сіверяни, деревляни, уличі, тиверці, волиняни*** і ***білі хорвати***. Про їхнє спільне походження, звичаї, культуру і побут свідчать і археологічні знахідки цього періоду.

Попрацюйте з картою.

1. Покажіть на карті території прабатьківщини слов'ян; напрямки розселення слов'ян під час Великого переселення народів. **2.** Покажіть, які східнослов'янські племінні союзи були предками українців, а які – білорусів. **3.** Назвіть східнослов'янські племінні союзи, які жили на північний схід від полян; біля лівих приток Дніпра; на південь від полян; на захід від полян; між Дністром і Прутом.

Велике розселення слов'ян (V–VII ст.)

Заснування міста Києва

Дослідіть монети, які археологи знайшли в історичній частині Києва. Прочитайте їхні описи. Про що ці монети можуть розповісти? Чи підтверджує інформація про монети ту, що викладена в тексті нижче?

Саме як центр племінного союзу полян виникло місто *Київ*. Через вигідне географічне розташування воно перетворилося на міжнародний торговельний центр.

↑ Золота монета візантійського імператора Анастасія (498–518)

↑ Золота монета візантійського імператора Юстиніана I (527–566)

Засновником міста літопис називає *Кия*. Вчені схиляються до думки, що він не був міфічним персонажем, а правив, імовірно, на межі V–VI ст.

Проведений археологами аналіз залишків жител, кераміки, монет, знайдених на території Києва, підтверджує слова літописця, що на початку VI ст. Київ існував і мав торговельні зв'язки.

1. Розгляньте картину-реконструкцію заснування Києва. Хто із зображених на малюнку персонажів є, на вашу думку, засновниками Києва? **2.** Які верстви слов'янського суспільства зображені? Використовуючи раніше набуті знання про побут, заняття й вірування слов'ян, поміркуйте, чи відображає картина їхнє життя.

↑ Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ. Художник А. Орльонов. 2012 р.

Слов'яни і кочовий світ

1. Як природно-кліматичні умови впливали на спосіб життя, культуру і господарство кочових народів?

2. Як господарство кочовиків впливало на навколишнє середовище?

Давні слов'яни заселяли території, що на півдні сягали причорноморських степів, де здавна жили кочові народи. Частина нинішніх українських теренів належить до Великого євразійського степу. Він тягнувся широким пасмом від сучасної Монголії через Північний Китай, Казахстан, Причорномор'я, молдавські та румунські землі і закінчувався на Паннонській рівнині (територія сучасної Угорщини).

Євразійським степом пролягав шлях, яким кочові племена, особливо під час Великого переселення народів, рухалися зі

сходу на захід, до багатих земель колишньої Римської імперії. Вчені припускають, що цей рух пов'язаний зі змінами клімату, зокрема з кількома періодами затяжної посухи в Азії у IV та VIII ст. Деякі кочовики осіли на Поволжі та в Причорномор'ї. Так по сусідству зі слов'янським світом виникали кочові держави волзьких болгар, аварів та хозарів, які мали різноманітні контакти зі слов'янами.

Авари. Наприкінці VI ст. відбулося аварське вторгнення в слов'янський світ. *Авари* – кочовий народ, що прийшов із Північного Кавказу. З'явившись на території сучасної України, вони нападали на населення Приазов'я та спустошували землі слов'ян.

Щоб захиститися від аварів, слов'яни уклали союз із Візантією. Авари ж, просуваючись далі на захід, перетнули Карпати, захопили землі Паннонії (в сучасній Угорщині) й утворили державу – **каганат**. Вони займалися переважно скотарством, проте економічно залежали від підкорених племен.

Існування Аварського каганату було нетривалим. На середину VII ст. він занепав, а згодом його підкорили франки.

Авари. Сучасна реконструкція

Знатний хозарський воїн. Художник Сергій Шаменков

Хозари. У VII ст. між Доном і Волгою та в Прикаспії з'явилися тюркомовні племена *хозарів*, які утворили *Хозарський каганат*. Хозари дуже швидко поширили вплив на племена полян, сіверян, радимичів і в'ятичів, запровадивши для них так званий *принцип Pax Chazarica*. У чому ж він полягав?

Через території, контрольовані хозарами, проходило кілька міжнародних торговельних маршрутів. Зокрема, це була північна гілка Великого шовко-

вого шляху, яка тяглася від Китаю аж до Ітиля – столиці Хозарії. Ще один шлях пролягав через Чорне море до Візантії. Хозари найбільше заробляли на встановленні мита на товари, які провозили купці через підконтрольні хозарам землі. Важливою статтею доходу була **данина**, яку сплачували підлеглі народи, зокрема й слов'янські племена. За це певний час хозари забезпечували в регіоні стабільність і сприятливі умови для торгівлі.

Слов'яни і Візантія

Перші контакти слов'ян із Візантією почалися в V ст., коли слов'янські племена масово вторгалися у володіння імперії. Тоді, рушивши з території теперішньої України, слов'яни вчиняли набіги на Візантію й розселялися на Балканському півострові. Наприкінці VI ст. вони кілька разів намагалися захопити столицю Візантії Константинополь. У цих походах союзи слов'янських племен активно взаємодіяли з іншими племенами.

У VII ст. Візантія потерпала від нападів арабських завойовників, а слов'янам дошкуляли авари. За цих обставин відносини між слов'янськими союзами та Візантією зміцніли. Константинополь був кінцевою точкою торговельного шляху «із варягів у греки». Тож із часом Візантія перетворилася на головного торговельного партнера слов'ян.

СЛОВНИК

Кага́н – титул володаря в тюркських народів.

Каганат – тип середньовічної монархії, поширений у степах Євразії, правителем якої був каган.

Данина – назва натурального або грошового податку, що його підкорені племена сплачували на користь переможця.

Прочитайте уривок із «Повісті временних літ» Нестора Літописця. Розгляньте мініатюру на с. 20.

1. Як ви гадаєте, чому поляни «заплатили» данину хозарам мечами?

2. Чому хозарські мудреці назвали цю данину «недоброю»? Для кого вона була «недоброю»?

«...І знайшли полян хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіте нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму (господарства) по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?". І вони сказали їм: "У лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?". І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя-бо двосічне, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повеленням».

← Поляни несуть данину хозарам. Мініатюра XV ст.

Діяльність військово-торговельних груп норманів-русів у Східній Європі

Об'єднайтеся в групи. Проаналізуйте текст, використайте додаткові джерела інформації, проведіть дослідження і дайте відповіді на запитання.

1. У яких країнах і як називали вихідців із Скандинавії? Чи однаковими були ці назви? Чому?

2. Що означають ці назви і про що вони можуть розповісти?

Джерела свідчать, що у VII–VIII ст. на території, заселені слов'янами, почали проникати скандинавські племена. Автор «Повісті временних літ» іменував їх *варягами*. У джерелах трапляються й інші назви: *нормани, вікінги, данці, русь*. Їхню появу на слов'янських землях учені пов'язують, зокрема, із середньовічним глобальним потеплінням. Воно сприяло таненню льодовиків на півночі Європи і спростило мореплавство.

Землі Скандинавського півострова доволі бідні на ресурси, ґрунт здебільшого скелястий і кам'янистий, тому малопридатний для сільського господарства. Скандинавські родини були великі, і, щоб прогодуватися, всі потребували додаткових ресурсів. Цю проблему можна було розв'язати кількома шляхами: через пошук ліпших земель для життя, тобто *колонізацію*, торгівлю або через грабіжницькі походи. Тому амбітні чоловіки ставали на службу до вождів, вирушали в походи, шукаючи можливість зробити військову кар'єру або бодай якось розбагатіти.

Спочатку військово-торговельний шлях норманів-русів пролягав зі Скандинавії через Волгу до Хозарії, потім до Каспійського моря, Закавказзя, Персії, а далі – до Візантії. Археологічні знахідки підтверджують, що перші поселення норманів з'явилися на Лівобережжі України в IX ст.

1. Розгляньте картосхему. Які країни поєднував торговельний шлях «із варягів у греки»? Через які сучасні країни проходив цей шлях? **2.** Поміркуйте, чому варяги обрали для торгівлі маршрут саме через слов'янські землі. **3.** Висловіть припущення, якими товарами могли торгувати слов'янські племена, що вони могли купувати в іноземців.

➔ Шлях «із варягів у греки»

Тоді ж нормани-руси відкрили коротший маршрут із Балтії до Візантії: через Ладозьке озеро, до Дніпра і ним через Чорне море до Константинополя. Цей торговельний шлях літописець пізніше назвав шляхом «із варягів у греки». Однак хозари, щоб їхня держава не зазнавала збитків, створили залогу в Києві. Уже звідти організували суходільний торговельний маршрут до своїх центрів – Саркела та Ітиля.

Отже, у Києві перетиналися кілька торговельних шляхів. Місто перетворилося на потужний центр торгівлі східнослов'янських племен із різними народами і державами.

Дайте відповіді на запитання.

1. Чому норманів цікавили саме раби, хутро і срібло?

2. Де можна було дістати ці товари, кому їх можна було збути?

↑ Раби

↑ Хутро

↑ Срібло

ПРОЄКТ

● З'ясуйте, як сусідство з аварами, хозарами і Візантією позначалося на суспільно-політичному, економічному та культурному житті слов'ян. Виділіть позитивні й негативні впливи. Скористайтеся статтею з «Енциклопедії історії України» http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=pokhodzhennja_ta_rannja_istorija_slov%E2%80%99jan

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Авари		
Хозари		
Візантія		

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✓ Поміркуйте, як Великий євразійський степ, до якого належить частина території України, вплинув на життя слов'ян. Чи впливав він на життя українського народу в інші періоди історії?

✓ Припустіть, як поява норманів на слов'янських землях могла вплинути на їхнє життя.

✓ Придумайте власну історію про відносини між норманами та одним зі слов'янських племен.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що означають терміни «розселення літописних слов'янських племен», «каган», «данина»			
Я знаю, з ким сусідили слов'яни на території України			
Я вмію показати на карті території розселення семи слов'янських племен у межах України			
Я можу пояснити причини і наслідки розселення слов'ян			
Я розумію, як сусіди слов'ян впливали на їхнє життя			
Я розумію, як природні умови і господарська діяльність впливали на світоглядні уявлення слов'ян			

§ 2 Суспільство, господарство і вірування східних слов'ян

ПРОВОКАЦІЯ

Дайте відповідь на запитання. Обґрунтуйте її.

Давні слов'яни:
- вирощували капусту чи какао-боби?
- були християнами чи язичниками?
- були схильні до тиранії чи демократії?

ПРАКТИКА

Прочитайте текст, розгляньте ілюстрації до нього.

1. Поміркуйте, яка із систем обробітку землі була найефективніша.

2. Пригадайте, які давні жителі України використовували перелогову систему землеробства.

3. Хто у світі в давню добу застосовував систему обробітку землі, схожу на заплавну?

4. Що вплинуло на зміну системи обробітку землі в слов'ян лісостепової зони? Чому мешканці степів і надалі користувалися перелоговим рільництвом?

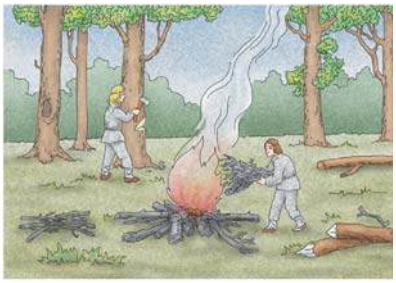
5. Чому слов'яни для підсічної, перелогової, заплавної систем землеробства використовували різні знаряддя праці?

Господарство і торгівля

Східні слов'яни – давні землероби. Вони заселяли різні території України: від Полісся, Лісостепу й до Степу. Помірний клімат, а також родючі ґрунти сприяли розвитку землеробства і скотарства. Система землеробства слов'янських племен залежала від території їхнього розселення.

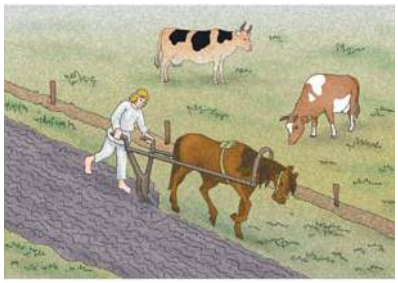
Наприклад, жителі Полісся використовували *вогнево-підсічну* систему під час обробітку землі. Щоб отримати посівні площі, вони вирубували ліс, спалювали деревину. Потім за допомогою плуга й борони обробляли поле. Землероби лісостепової та степової зон займалися *перелоговим* рільництвом: використовували одну орну ділянку поля доти, доки вона не виснажувалася повністю. Тоді залізним плугом розорювали наступну ділянку й готували її під посів. Згодом жителі Лісостепу освоїли *двопільну систему (сівозміни)*. Поле розділяли на дві рівні частини. Перший рік обробляли одну ділянку землі, доки інша, розорана, відпочивала чи її використовували як пасовисько, на другий рік – навпаки.

Землі, де розселилися слов'яни, були багаті на водойми, тому чимало поселень виникли біля річок. Мешканці таких поселень інколи вели *заплавне землеробство*, тобто створювали посівні площі неподалік водойм. Розлив річки навесні зрошував і зволожував родючі ґрунти, тож обробіток таких полів потребував значно менше зусиль, ніж розорювання чорноземів.

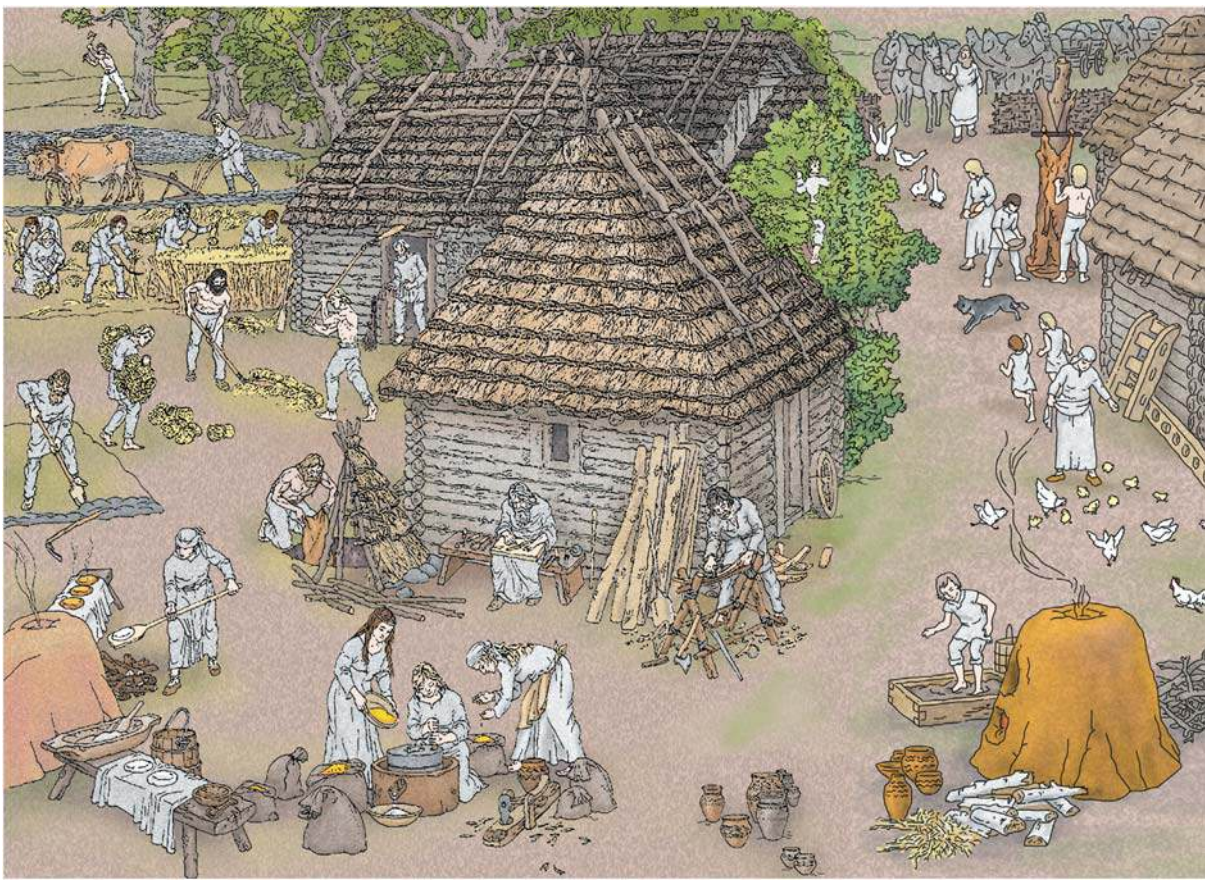

←Вогнево-підсічна система обробітку землі. Сучасна реконструкція

➔ Двопільна система обробітку землі. Сучасна реконструкція

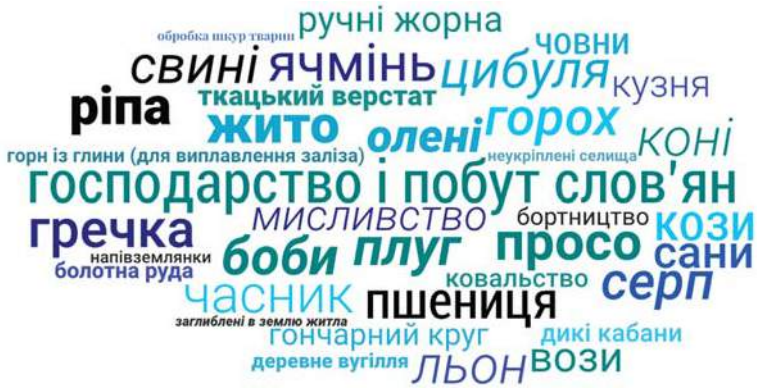
↑ Слов'янське поселення. Сучасна реконструкція

Розгляньте реконструкції на с. 24–25 та виконайте завдання.

1. Знайдіть у хмарі слів підтвердження того, що зображено на ілюстраціях.

2. Викладіть інформацію із хмари слів та ілюстрацій у вигляді мапи думок (імовірні комірки: «які культури вирощували», «яких тварин тримали», «які ремесла і промисли знали», «які знаряддя праці і предмети побуту використовували», «де жили» тощо).

3. Використовуючи зображення й інформацію із хмари слів, складіть розповідь про один день із життя мешканців слов'янського поселення.

Археологи знаходять чимало підтверджень розвитку торгівлі у слов'ян. Це й численні монети різних народів, і цілі ремісничі осередки, які спеціалізувалися на виготовленні певної продукції: гончарного посуду, металевих виробів. Таке масове виробництво підтверджує: товари виготовляли на продаж. Слов'яни торгували з населенням Подунав'я, Центральної Європи й Балтії. У нього та жителів римських і візантійських провінцій купували керамічний посуд, вироби зі скла, бронзи, срібла й золота, вино, олію. Вивозили ж хутро, мед, віск, шкури, зерно.

Суспільство і влада

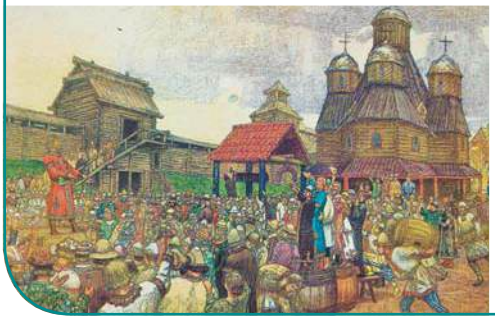
1. Опрацюйте фрагмент тексту. Поміркуйте, представники яких верств населення сучасної України мають суспільне становище, подібне до племінних князів, князів союзу племен та воїнів княжої дружини.

2. Чи існували віча або подібні до них органи влади в інших жителів середньовічної Європи?

Найвищим органом влади племені було **віче** – народні збори. Воно складалося з голів сімей, тобто чоловічого населення, й вирішувало всі господарські, політичні, військові, судові питання. Тривалий час віче обирало і племінного вождя – ***князя***. З часом влада вождя почала переходити у спадок від батька до сина. Так формувалася *династична влада*. Вожді-князі мали стежити за життям у племені: розподіляти врожай, контролювати виробництво товарів і торгівлю, збирати податки, очолювати армію і захищати плем'я. Князівська влада спиралася на **дружину** – князівське військо, яке отримувало винагороду за службу.

ОРГАНИ ВЛАДИ У СЛОВ'ЯН

Віче – загальні збори громадян (чоловіків-воїнів) міст у слов'ян для розгляду громадських справ. У вічі зазвичай брали участь князь і військова знать.

Князь (вождь) – зосереджував у своїх руках верховну владу та командував військом.

Дружина – збройні загони, що становили постійне військо князя.

Племена, зазначені в літописі, певний час об'єднувалися в союзи, щоб ефективніше протистояти нападам кочовиків. Ці союзи племен літописець називає *племінними княжіннями*. Князя в такому союзі обирали з-поміж найвпливовіших племінних князів.

Одним із найвідоміших племінних княжінь у VII ст. був союз *дулібів*, що жили на території Західної Волині й у верхній течії Дністра. У «Повісті временних літ» згадано, зокрема, про напади аварів на дулібів.

Учені припускають, що центром племінного союзу *дулібів* було *Зимнівське городище*. Городищами вважали укріплені племінні центри, які згодом перетворювалися на міста. Саме в городищах почали оселятися вожді-князі та їхнє знатне оточення. Однак дулібському об'єднанню не судилося стати державою. Коли воно розпалося, центр державотворення з Волині перемістився в Середнє Подніпров'я, до Києва.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• виникнення зовнішньої загрози і потреба оборонятися від ворога • розвиток торгівлі • релігійна спільність	**Утворення союзів племен (княжінь)**	• посилення ролі племінного князя як очільника війська • виділення військової знаті (дружини) серед населення • виникнення передумов створення держави

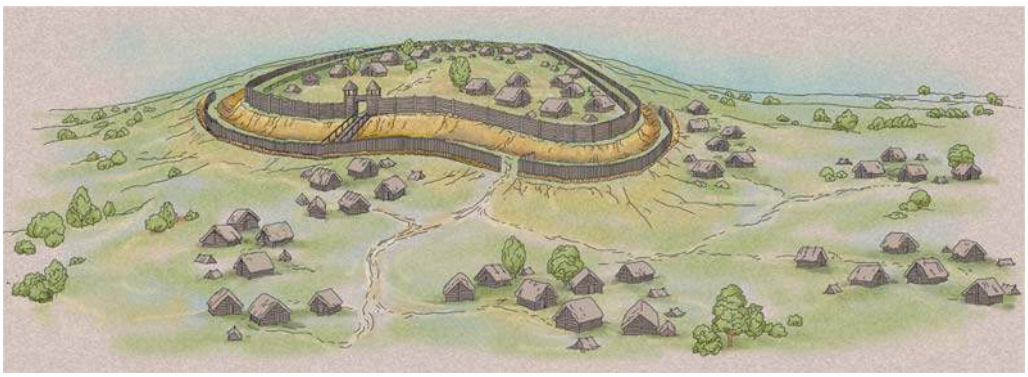
Розгляньте малюнок-реконструкцію Зимнівського городища та виконайте завдання.

1. Поміркуйте, чому Зимнівське городище розташоване на пагорбі.

2. Як гадаєте, чому жителі городища зводили дві лінії оборони?

3. Чому використовували систему дерев'яних укріплень?

4. Хто мешкав в укріпленому городищі, а хто – за його межами? Відповідь обґрунтуйте. Подискутуйте про переваги й недоліки життя в городищі.

Зимнівське городище племінного союзу дулібів. Сучасна реконструкція

Звичаї, традиції та світоглядні уявлення слов'ян

Опрацюйте текст. Схарактеризуйте слов'ян і слов'янок одним словом.

У писемних джерелах візантійського походження VI–VII ст. збереглися свідчення про зовнішній вигляд та звичаї слов'ян. Зокрема, у працях Маврикія Стратега та Прокопія Кесарійського читаємо, що зазвичай слов'яни були високі на зріст, міцні тілом, надзвичайно сильні, легко витримували спеку й холод, дощ, брак їжі. Вони мали білий колір обличчя, волосся не золотисте і не чорне, а рудувате. Були дуже привітні, волелюбні, з повагою ставилися до жінок і шанували гостей. У походах витривалі, у боях – хоробрі. Племена слов'ян були схожі між собою мовою, способом життя, звичаями; надзвичайно цінували свободу, не давали нікому себе підкорити, їх не можна було примусити до рабства. Слов'янські жінки були дуже сором'язливі. Більшість із них вважали смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душили себе, не вважаючи перебування у вдівстві за життя.

Маврикій Стратег засвідчив, що слов'яни перевершували у військовій справі «всіх людей». Вони не носили панцирів, зі зброї використовували щити, бойові сокири й списи. Особливо мужньо витримували перебування у воді, лежачи на дні річки та дихаючи через очеретину. Використовували дерев'яні луки з невеликими стрілами, змоченими спеціальною сильною отрутою. Поранений слов'янською стрілою мав вчасно прийняти протиотруту, інакше на нього чекала смерть.

↑ Слов'янський воїн. Сучасна реконструкція

Ознайомтеся з інформацією про вірування слов'ян і виконайте завдання.

1. Поміркуйте, чому в пантеоні слов'янських богів верховними вважалися саме ці божества.

2. Пригадайте вірування народів Давнього Сходу, давніх Греції та Риму. Знайдіть інформацію про язичницькі вірування народів Європи, скандинавську міфологію. Чи існували подібні божества в системах вірувань інших народів? Із чим це було пов'язане?

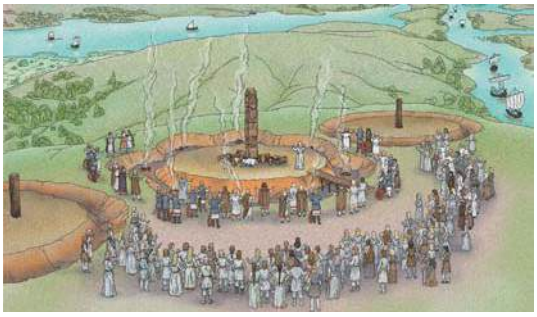
Східні слов'яни були **язичниками.** У слов'янському світогляді існувала трирівнева будова світу богів (небесний, світ між небом і землею, підземний), де на кожному рівні розміщувалися боги, що конкурували між собою. Проте нині досить складно відтворити, яким саме богам поклонялися східні слов'яни в додержавний період. Перші згадки про імена і функції слов'янських богів містить «Повість временних літ».

СЛОВНИК

Язичництво – релігійні вірування, що передбачали поклоніння силам природи, тваринам та рослинам, а також віру в існування людиноподібних істот: русалок, берегинь та ін.

Щоби вшановувати богів, слов'яни споруджували святилища – *капища*. Зазвичай капища стояли просто неба, у центрі розташовували жертовники та масивний стовп, на якому височів ідол. На святилищах порядкували служителі язичницьких обрядів – *волхви*. Їх вважали знавцями таємниць природи, посередниками у спілкуванні з богами.

↑ Давньослов'янське капище. Сучасна реконструкція

↑ Поховальний обряд у давніх слов'ян. Сучасна реконструкція

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Цю статую було знайдено в 1848 р. біля села Личківці (Тернопільська область) у річці Збруч. Стовп поділений на три горизонтальні яруси, які відображали уявлення слов'ян про будову Всесвіту. На нижньому ярусі – бог підземного світу, що тримає на руках землю, на середньому – земля з людьми, на верхньому, найширшому – небо, заселене богами. На передній грані стовпа зображена Велика Богиня з рогом тура в руці. Вона уособлювала родючість, тому її зображали з дитиною під серцем. Ліворуч від неї – бог воїнів з однолезним мечем – такі були поширені в Русі-Україні в X ст. – і конем біля ніг. Можливо, це Перун. Збруцький ідол – видатна пам'ятка давньослов'янської культури. З 1851 р. статуя зберігається в Краківському археологічному музеї (Польща).

↑ Збруцький ідол. Сучасне фото

ПРОЄКТ

- Використовуючи інформацію з параграфа, складіть меню слов'ян на один день. Результати роботи представте у класі.
- Оберіть одне зі слов'янських божеств і придумайте легенду, пов'язану з ним чи з нею.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✓ Поміркуйте і скажіть, чи завдавало шкоди довкіллю господарство слов'ян. Як саме? Припустіть, які системи землеробства нині використовують у різних регіонах України. Чи відрізняються вони від системи обробітку землі слов'ян? Чому?

✓ У додаткових джерелах знайдіть інформацію про сучасні віча в Україні. Чи відповідають їхні функції тим, що були у давніх слов'ян? Відповідь обґрунтуйте.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що означають терміни «князь», «віче», «язичництво»			
Я можу пояснити, якими видами господарювання займалися давні слов'яни			
Я можу пояснити, як формувалася влада у давніх слов'ян, які чинники впливали на цей процес			
Я розумію, як слов'яни впливали на природу своєю господарською діяльністю			
Я розумію, як природні умови і господарська діяльність позначалися на світоглядних уявленнях слов'ян			

860 р. Перший похід київського князя Аскольда на Візантію

882 р. Похід князя Олега на Київ, утворення Русі-України

IX | X

907 р., 911 р. Походи Олега на Візантію; укладення міждержавних договорів

912 р. Загибель князя Олега, прихід до влади Ігоря Рюриковича

§ 3 Утворення Русі-України

ПРОВОКАЦІЯ

Так штучний інтелект зобразив ті події та процеси в історії України, про які ви вже знаєте або дізнаєтеся з цього параграфа. Поміркуйте, чи можна вважати ці зображення достовірними. Чи можемо вважати достовірною інформацію з «Повісті временних літ»? Подискутуйте. Потім поверніться до цих зображень і подумайте, з якими подіями в нашій історії вони асоціюються.

ПРАКТИКА

Ознайомившись зі схемою, спробуйте пояснити, чому саме місту Києву судилося стати центром, що об'єднав східнослов'янські племена в Руську державу.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Удосконалення знарядь праці, використання тварин у господарстві, розвиток ремесел зумовили появу надлишків продукції, сприяли змінам у суспільстві

З'явилися люди (племінна знать, військові), які контролювали надлишки продукції, проте самі її не виготовляли. Це сприяло майновому і соціальному розшаруванню суспільства, тобто появі багатих і бідних

Завдяки появі надлишкової продукції значно пожвавилася внутрішня й зовнішня торгівля. Її центри – міста, що виникали на перетині міжнародних торговельних шляхів (Київ – на шляху «із варягів у греки»)

Із племінної знаті виділилася панівна верхівка – вожді, які очолювали військо. Простолюд платив вождеві й армії за свій захист

Зосередження значних багатств у торговельних центрах – містах – зумовило потребу укріплення й організації захисту міст через зовнішню загрозу

Містяни дедалі більше зацікавлені у сильній владі вождя-князя, який згодом закріпив за собою право передавати посаду у спадок, а також установив збір данини – як плату за захист

За свідченням «Повісті временних літ», приблизно у 862 р. північні східнослов'янські племена словенів та кривичів, не маючи згоди між собою, запросили на правління варязьких князів. Приїхали троє братів із племені русів: Рюрик, Синеус і Трувор. Найстарший Рюрик зі своїм родом став князювати в Ладозі, Синеус – на Білім Озері, а Трувор – в Ізборську. І почали вони правити словенами й кривичами. Після смерті Трувора та Синеуса Рюрик приєднав до своїх володінь землі братів і став правити одноосібно, заснувавши нову столицю в Новгороді. Держава Рюрика дістала назву *Новгородська земля*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Аскольд (помер 882 р.) – напівлегендарний київський князь (860–882). За свідченням «Повісті временних літ», правив разом із Діром. За візантійськими джерелами, охрещений близько 867 р., прийнявши ім'я Миколай.

Проаналізуйте уривок із літопису. Знайдіть підтвердження викладеної інформації в тексті параграфа. Яких героїв літопису зображено на мініатюрі? Поміркуйте, якій інформації з літопису можна довіряти, яку слід перевірити, а якій довіряти не можна.

«І було в нього [в Рюрика] два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесароградa з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: "Чий се город?". А вони, [тамтешні жителі], сказали: "Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам". Аскольд, отож, і Дір зостались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді».

«Повість временних літ»

← Рюрик посилає Аскольда і Діра в похід на Царгород. Сторінка з Радзивіллівського літопису

Виникнення київоруської державності

На межі VIII та IX ст. унаслідок розвитку полянського племінного союзу виникло *Київське князівство*. Імовірно, воно охоплювало території полян, сіверян і деревлян. Влада в цьому князівстві належала династії *Києвичів*. Джерела зберігають імена двох останніх представників династії – *Діра* й *Аскольда*. Автор «Повісті временних літ» пише, що вони правили разом. Однак історики дійшли висновку, що, імовірно, спочатку князював Дір, а вже після нього – Аскольд. Про короля на ім'я аль-Дір, «який має великі міста і залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці», згадує, зокрема, арабський історик X ст. аль-Масуді. Проте на цьому документальні свідчення про Діра закінчуються.

Не менш загадковою є постать князя Аскольда. Іноземні джерела розповідають про активну зовнішню політику русів, яка припадає на ймовірні роки правління князя Аскольда. Однак ні у візантійських, ні в арабських, ні в скандинавських джерелах не згадано його ім'я. За словами ж літописця, Аскольд підтримував мирні відносини з Хозарією, адже каганат виконував роль буфера між слов'янськими землями й войовничим кочовим світом Азії. Аскольд тримав під контролем узбережжя Чорного моря і племена уличів та тиверців. Це давало йому змогу безперешкодно здійснювати морські походи на Візантію. Зокрема, у 860 р., за свідченням літопису, відбувся похід русів на Константинополь. Тоді вони оточили столицю Візантії, тиждень тримали в облозі, грабуючи і спустошуючи її передмістя. Це змусило візантійців погодитися на перемовини й укладання договору. Константинополь погодився виплатити данину нападникам і, за словами літописця, визнати Руську державу. Усі наступні походи русів не мали успіхів. Так, похід 866 р. закінчився катастрофою. Тоді здійнялася буря на морі, яка порозкидала Аскольдові кораблі, фактично знищивши руський флот. До цього ж часу вчені відносять спробу Аскольда охрестити населення Русі. Причину хрещення пов'язують із кількома чинниками, зокрема з невдалим походом на Константинополь, неврожаєм у цей рік та масовим мором від чуми або віспи. Однак запровадити християнство на своїх землях Аскольдові так і не вдалося. Спроба князя наразилася на опір частини язичницького населення. Проти Аскольда, як припускають дослідники, визріла змова, яку підтримувала руська язичницька знать. Вони ж прагнули усунути Аскольда, заручившись підтримкою новгородського правителя Олега. Той після смерті князя Рюрика правив від імені малолітнього Рюрикового сина Ігоря.

Прочитайте текст. Використовуючи дані про наслідки походів Олега на Константинополь (у 907 та 911 рр.), укладіть схему «Причини – Подія – Наслідки» (за зразком на с. 27). Поміркуйте, чи причини походів Аскольда на Константинополь були такі самі. Відповідь обґрунтуйте.

Русь-Україна за правління Олега

У 882 р. Олег, за свідченням літописця, організував похід на Київ. Підступно вбивши князя Аскольда, він захопив владу в місті. Оголосивши себе регентом при малолітньому Ігореві, Олег правив державою 30 років. За цей час намагався об'єднати слов'янські землі навколо Києва.

Утім він одразу ж наразився на опір місцевих слов'янських князів. Ті не бажали визнавати зверхність Києва, а тим паче сплачувати данину на користь нової династії. Олег здійснив кілька військових походів, щоб підкорити та обкласти даниною племена деревлян, сіверян, радимичів. Досяг згоди про союзницькі відносини з уличами й тиверцями. Згодом до держави Олега також увійшли ільменські словени й кривичі, а також неслов'янські племена меря, весь і чудь. Та, попри залежний від Києва статус, князівські династії й надалі утримували владу на місцях.

Літопис зазначає, що Олег уклав угоду з варягами про їхню участь у військових походах київської дружини. Зовнішня політика князя була зосереджена на вже традиційному візантійському напрямку. Олег здійснив два переможні походи на Константинополь у 907 та 911 рр. Утім історики припускають, що перший похід Олега більше схожий на романтичну легенду, ніж на реальність. Натомість і літопис, і візантійські джерела повідомляють про русько-візантійський договір 911 р. Він передбачав сплату Візантією величезної данини, встановлення безмитної торгівлі та пільгових умов для руських купців у Константинополі. Арабські джерела свідчать, що приблизно в 912 р. Олег здійснив кілька походів до Каспію – проти Арабського халіфату. Під час одного з них князь загинув.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Олег (помер 912 р.) – напівлегендарний київський князь варязького походження. За свідченням «Повісті временних літ», завоював Київ, убивши місцевих правителів, варягів Аскольда і Діра. Йому приписують вислів про Київ: «Хай буде се мати городам руським». За переказом, отруєний змієм, який виліз із черепа його мертвого коня. Названий у літописі Віщим, тобто чаклуном, волхвом.

Прочитайте уривок із літопису, розгляньте мініатюру до нього. Поміркуйте, про який із походів Олега йдеться. Що в уривку із джерела вас найбільше здивувало? Як гадаєте, для чого Олег прибив щита на ворота Константинополя? Використайте додаткові джерела і доведіть

чи спростуйте інформацію щодо використання русами човнів на колесах. Чи було це можливо зробити в той час? Які технології мали опанувати руси? Які ще факти нам може дати уривок із джерела?

Олег і його воїни в човнах, поставлених на колеса. Візантійці платять данину Русі. Середньовічна мініатюра

«Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців. І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесароградa, а греки замкнули Суд (ворота) і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... і колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони вітрила, рушили з поля, і пішов Олег до города. І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі було по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі... І повісив Олег щита свого на Золотих воротах... і пішов од Цесароградa».

«Повість временних літ»

Походження назви «Русь»

Поміркуйте, якій із запропонованих теорій походження Русі ви схильні довіряти. Чому? Наведіть три аргументи на користь своєї думки.

Першу державу на наших територіях іноземці знали як Русь. Найдавнішу писемну згадку про неї зафіксовано приблизно у 839 р. у другій частині франкської хроніки «Бертинські аннали». У цій частині, яку написав єпископ Пруденцій, згадано про «росів» у складі посольства візантійського імператора до двору імператора франків.

Приблизно тоді ж з'явилася згадка про Русь в арабських джерелах. Поняття «Русь» і «Руська земля» літописець уживав щодо Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Коли кордони

держави розширилися й до неї увійшли всі східнослов'янські племена, термін «Руська земля» поширився на території від Чорного до Білого (Балтійського) морів. Від літописної назви держави із центром у Києві – Руська земля – учені утворили книжну назву «Русь-Україна», або «Україна-Русь». Першим цю назву використав наприкінці XIX – у першій половині XX ст. український історик М. Грушевський у праці «Історія України-Руси». Обидві назви нині є загальновживаними. Науковці висловлюють різні припущення щодо походження цієї назви. Тож розглянемо найвідоміші теорії.

Теорії походження назви «Русь»

Східнослов'янська теорія. Дослідники звертають увагу на суголосність назви «Русь» із назвами річок Рось (за протяжністю – друга після Дніпра, що протікала землями полян), Росава, Роставиця. Тож популярною серед учених є думка, що поляни перебрали на себе ім'я одного з племен, яке проживало уздовж річки Рось. Згодом русами стали йменувати всіх жителів Київської держави, утвореної за участю полян.

Руська теорія. Від праслов'янського *-рудь*, *-рус*, що означає «світлий, русявий». Як свідчать візантійські й арабські середньовічні джерела, слов'яни були саме русявими і синьоокими.

Норманська теорія полягає в тому, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги – нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи держави у слов'ян проводили активну військову і торговельну діяльність. Свою гіпотезу прихильники норманської теорії виводять на підставі тієї частини «Повісті временних літ», де йшлося про закликання слов'янами варязького князя Рюрика та його братів на князювання. Крім свідчень літописця, прихильники скандинавського походження назви «Русь» спираються на іноземні джерела, жодне з яких не згадує слов'янського племені русів, хоча назви, наприклад, деревлян чи сіверян, вони засвідчують.

МИСЛИМО ЛОГІЧНО

Упорядкуйте і доповніть речення, щоб виникла послідовність.

- Закріплення за державою із центром у Києві назви «Руська земля» пов'язане з...
- Першу відому русько-візантійську угоду...
- Також вважають, що Аскольд здійснив першу спробу...
- На межі V–VI ст. плем'я полян заснувало м. Київ…
- Олег утвердив правління династії…

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✓ Проаналізуйте думку історика.

«Процеси державотворення на українських землях відбувалися паралельно з аналогічними процесами в слов'янському світі. Зокрема у VII столітті утворилася перша болгарська держава – Болгарське царство. Приблизно тоді ж чехи заснували Великоморавське князівство. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно».

М. Дорошко

✓ Висловіть припущення, чи відбувався би процес державотворення у східних слов'ян, якби на території їхнього розселення не з'явилися нормани-руси.

✓ Поміркуйте, чому історія Русі-України за перших князів багата на легендарні подробиці. Наведіть приклади відомих вам літописних фактів, які історики вважають реальними. Спростуйте відомі вам легендарні свідчення літописця.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю різні теорії походження назви «Русь», правителів Руської держави у IX – на початку X ст.			
Я можу пояснити причини й наслідки походів руських князів на Візантію			
Я розумію важливість використання різних джерел інформації для дослідження історії Русі			
Я розумію значення військово-торговельних союзів норманів-русів у процесі державотворення на території сучасної України			

§ 4 Русь-Україна за князювання Ігоря, Ольги та Святослава

ПРОВОКАЦІЯ

Прослухайте впродовж будь-яких кількох хвилин подкаст «Чому Ольга спалила Іскоростень. Русь за правління князя Ігоря та княгині Ольги» проєкту «Вчися вухами»: https://audiolessons.nus.org.ua/history_of_ukraine/chomu-olga-spalila-iskorosten-rus/. Випишіть слова, словосполуки, які вам сподобалися.

ПРАКТИКА

1. Розгляньте лінію часу, вміщену на початку параграфа. Про правління яких князів / княгині йтиметься в параграфі? Поміркуйте, чи могли вони бути родичами.

2. Спробуйте визначити роки їхнього правління.

3. Прочитайте текст усього параграфа й перевірте себе.

У цьому параграфі ви дізнаєтеся про період правління однієї сім'ї: батьків – Ігоря й Ольги – та їхнього сина Святослава.

Історики вважають, що князь Ігор почав правити у 912 р. Намагався приборкати племена деревлян та уличів. Деревлян змусив сплачувати велику данину, яку тоді називали **полюддям**. Це були продукти, мед, віск, хутра тощо. Візантій-

ський імператор Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією» так описав збір данини:

«Коли настане листопад місяць, князі їхні одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються в **полюддя,** що називається кружлянням (тобто круговий об'їзд), а саме: в слов'янські землі деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і решти слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні місяці, коли розтає лід на річці Дніпро, знову повертаються в Київ».

Племена уличів поборов силою зброї. Уличі залишили обжиту територію та перемістилися в нижнє міжріччя Дністра та Південного Бугу. Проти тиверців Ігор також застосував силу зброї.

Князь намагався порозумітися з Хозарським каганатом, що йому на початках вдалося. Він домовився з хозарами, що руські війська зможуть проходити до Каспію через їхні території.

Уздовж південного кордону Русі – у степах біля Чорного моря – осіли **печеніги.** Певний час Ігореві вдавалося уникнути війни. Він пообіцяв узяти печенігів до свого війська та платити їм.

СЛОВНИК

Полюддя – збирання данини натуральними продуктами з підлеглого населення в Русі, що його провадив кожної осені київський князь або його намісник.

Печеніги – кочовий тюркомовний народ Прикаспію. У X ст. під тиском кочовиків гузів переселився у причорноморські степи.

1. Розгляньте інфографіку про військові походи князя Ігоря проти Візантії.

2. Проаналізуйте її, відповівши на запитання.

- ✓ Про які походи ви знаєте / знали раніше?
- ✓ Чому Ігор вирішив піти на Візантію?
- ✓ Чи можна вважати походи успішними? Свою думку обґрунтуйте.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• відмова Візантії платити данину Русі • прагнення князя Ігоря поновити торговельні відносини з Візантією • спроба відплати за поразку в першому (941 р.) поході	**941, 944 рр. – військові походи князя Ігоря проти Візантії**	укладено письмовий договір (944 р.) • зобов'язання Русі не нападати на володіння Візантії в Криму • двостороннє надання військової допомоги в разі потреби • обмін посольствами між Руссю й Візантією • поновлення торговельної угоди на умовах Візантії

Прочитайте уривок із джерела й розгляньте малюнок із літопису. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому, на вашу думку, частина дружинників присягає окремо від князя та його дружини? Відповідь обґрунтуйте.

2. Порівняйте умови руcько-візантійських угод Олега й Ігоря. Чим вони відрізнялися? Яка з них була вигідніша Русі, а яка – Візантії?

3. Висловіть припущення, чому князь Ігор погодився на такі умови угоди.

↑ Скріплення договору між Візантією та Руссю. Присяга Ігоря і його воїнів-язичників на вірність Візантії перед фігурою Перуна, а християн – біля церкви Святого Іллі. Мініатюра XV ст.

«І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали руси оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки було поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі... І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до великих царів грецьких утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть. 1. Великий князь руський і бояри його хай посилають у Грецію до великих царів грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями, як установлено для них. (Раніше) посли носили печаті золоті, тепер же князь ваш узнав, що треба (купців) посилати із княжими грамотами до нашого царства (до Візантії)... 2. І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником, без зброї, і торгує, як їм треба, і знову виходить; і чиновник царства нашого хай охороняє їх... 3. У разі ж наше царство захоче мати від вас (допомогу) у війні проти ворогів наших, то ми напишемо князеві вашому, і він пошле до нас (допомогу), скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота залишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті (імена) послів ваших і купців ваших».

Константин Багрянородний. «Про управління імперією»

У 945 р. Ігор кілька разів поспіль вирушав на полюддя – збирати данину з деревлян. Розлючені несправедливими поборами люди вирішили жорстоко розправитися з князем і його дружиною (військом). У битві загинули княжі воїни, а із самим правителем жорстоко розправилися.

Після Ігоря правити почала його вдова Ольга. Їхній син Святослав був іще дуже малий для того, щоб володарювати самостійно. Ольга стала його *регенткою* – тимчасовою правителькою. Князювати вона почала з того, що помстилася за смерть свого чоловіка.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ольга (близько 910 – 969) – київська княгиня, дружина князя Ігоря Рюриковича, мати Святослава Ігорьовича. Прийняла християнство під іменем Олени. Канонізована християнською церквою як свята Ольга.

1. Розгляньте мініатюри. Уявіть себе детективами. З допомогою вчителя / вчительки відтворіть послідовність подій.

2. Дізнайтеся, як зараз називається місто, де колись стояв Іскоростень.

3. Знайдіть на картах Google Maps, де воно розташоване.

↑ Перша – поховання живцем деревлянських послів

↑ Друга – спалення других деревлянських послів у лазні

↑ Третя – пригощання деревлянських воїнів та розправа над ними

↑ Четверта – збір із деревлян «данини» птахами, спалення Іскоростеня

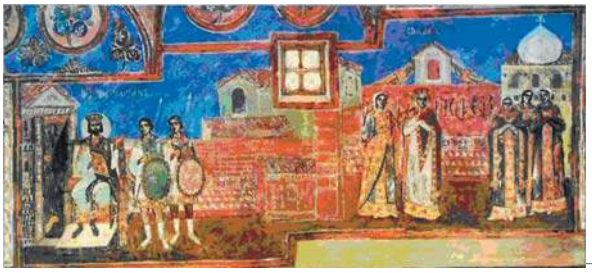
Помсти Ольги за вбивство Ігоря. Мініатюри XV ст.

Щоб уникнути трагедій, як та, що трапилася із князем Ігорем, Ольга *встановила розмір данини і місця її збирання*. Фіксований розмір данини називався *уроками*, а місця її збирання – *погостами*. Відтоді люди знали, скільки, чого, коли й куди приносити. Завдяки цьому державна скарбниця регулярно поповнювалася.

СЛОВНИК

Місіонер – член релігійної групи, який популяризує свою релігію.

Русь багатшала. Це давало змогу *розширити будівництво*. У Києві звели кам'яний палац із прибудовою. Зміцнили систему укріплень міста, що допомагало пережити напади ворогів. Є згадки, що княгиня побудувала дерев'яний собор святої Софії в Києві, церкву Богородиці в одному з маєтків, дерев'яний Троїцький собор у Пскові. Чому Ольга споруджувала церкви, якщо християнство ще не стало державною релігією? Вчені припускають, що під час однієї з поїздок до Візантії Ольгу охрестив імператор Константин Багрянородний. Утім сам імператор про це у спогадах не написав. Княгиня намагалася навернути у християнство язичницьке населення Русі, проте безуспішно. Вона навіть запрошувала німецьких **місіонерів**, які мали в цьому допомогти. Однак жорстокі методи навернення у християнство не сподобалися русичам, тому місіонерів прогнали.

← Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного. Фреска Софійського собору в Києві. 1040-ві – початок 1050-х рр. Реконструкція С. Висоцького, Ю. Коренюка

Проаналізуйте інфографіку. Оцініть наслідки події, поставивши одне одному запитання, які починаються зі слів:

Які переваги або недоліки..? Чи правильно, що..? Чому..?

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
прагнення княгині Ольги поновити торговельні та дипломатичні відносини Русі з Візантією	**957 р. – дипломатична місія Ольги до Константинополя**	• міждержавний договір не було укладено • погіршення відносин із Візантією • спроба Ольги укласти союз зі Східно-Франкським королівством

У 964 р. князем Русі став син Ольги й Ігоря **Святослав**. Він чимало часу проводив у військових походах. Тому питання внутрішнього життя Русі вирішувала Ольга.

Ольга і Святослав. Мініатюра XV ст.

Князь Святослав. Сучасна реконструкція

У 965 р. князь здійснив похід проти Хозарського каганату. Він зруйнував столицю Хозарії місто Ітиль і ще кілька міст-фортець. Могутня держава, якій Русь тривалий час платила данину, після цього походу стала занепадати. Деякі історики вважають, що Святослав хотів контролювати важливі торговельні шляхи в Хорезм, Багдад, Константинополь. Тому і розбив каганат. Щоправда, Хозарський каганат захищав Русь від нападників зі Сходу. Тож, коли Святослав його знищив, на Русь почали нападати інші кочовики.

Святославові вдалося розширити кордони Русі, адже він приєднав землі в'ятичів, уличів і тиверців. У 967 р. князь розпочав похід на Балкани. Його військо швидко захопило 80 міст на території Болгарії.

Проаналізуйте уривок із літопису «Повість временних літ» і виконайте завдання.

«Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: "Не любо мені в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з чехів і з угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь"».

- ✓ Чи є в тексті незрозумілі вам слова? Якщо так, то знайдіть їхнє значення.
- ✓ Чому князь Святослав міг прагнути перенести столицю Русі на Дунай?
- ✓ Чи таке рішення було економічно вигідним? Чому?

Окрім Святослава, контролювати Балкани прагнув візантійський імператор Никифор Фока. Він намовив печенігів напасти на Русь. Кочовики взяли в облогу Київ, тому Святослав мусив терміново повернутися в столицю. Літописець так описав події:

«І послали кияни гінця до Святослава, говорячи: "Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?". Це почувши, Святослав швидко сів на

коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою і дітей своїх, і журився тим, що сталося од печенігів».

СЛОВНИК

Династія – правителі того самого роду, які змінюють один одного на троні.

Того самого року, 969-го, померла Ольга. Тому Святослав мусив сам давати лад усім справам у державі. Щоб укріпити владу **династії**, він розподілив землі держави між своїми синами.

РОЗПОДІЛ КНЯЖІНЬ РУСІ МІЖ СИНАМИ СВЯТОСЛАВА

- **Ярополк** – Київ
- **Олег** – Овруч (деревлянська земля)
- **Володимир** – Новгород

969 р. Святослав знову вирушив походом на Балкани. Під Адріанополем княже військо зустрілося з візантійським. Святослава змусили відмовитися від прагнення завоювати землі Болгарії та Криму і зобов'язали більше ніколи не нападати на Візантію. Водночас візантійці попередили печенігів про те, що Святослав повертається до Києва. Кочовики, сподіваючись на багату здобич, чекали на князя із дружиною біля порогів Дніпра. Там улаштували засідку й чимало русичів перебили. Загинув тоді й Святослав.

Розгляньте репродукцію і дайте відповіді на запитання.

1. Чому художник обрав для свого твору саме такий сюжет?

2. Які деталі діорами привертають увагу?

3. Який уривок із джерел відповідає наведеному зображенню?

4. Як ви гадаєте, чому ця діорама розміщена саме в заповіднику на острові Хортиця?

Діорама з Музею історії Запорозького козацтва «Останній бій Святослава». Художник М. Овечкін

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

У 2001 р. у р. Дніпрі біля о. Хортиця мешканець м. Запоріжжя знайшов меч, виготовлений у Західній Європі (про що говорить напис) у середині X ст. Інкрустоване сріблом та іншими кольоровими металами руків'я свідчить, що меч, імовірно, належав комусь із військової верхівки чи найближчого оточення князя. Фахівці припускають, що зброя могла належати Святославові.

Меч Святослава. Музей історії Запорозького козацтва

Прочитайте уривки із двох різних джерел. Порівняйте їх, відповівши на запитання.

- ✓ Що спільного в цих уривках?
- ✓ Які риси Святослава підкреслено?
- ✓ Як гадаєте, чи можна вірити цим описам?

«Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний».

Лев Диякон. «Історія»

«Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус (тобто гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були».

«Повість временних літ»

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одне запитання і напишіть коротке повідомлення, у якому висловте свої міркування.

- ✓ Як я оцінюю правління князя Ігоря та княгині Ольги?
- ✓ Якою могла бути реакція населення Русі на запровадження уроків і погостів?
- ✓ Чи виправданими є походи князя Святослава?

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події за правління Ігоря, Ольги, Святослава			
Я можу схарактеризувати правління Ігоря, Ольги, Святослава			
Я можу пояснити особливості зовнішніх відносин за князювання Ігоря, Ольги, Святослава			
Я вмію визначати причини й наслідки подій за правління Ігоря, Ольги, Святослава			

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ

https://forms.gle/uUt9ZRqTJTQsi1BQ6

РОЗДІЛ 2

РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

996 р. Спорудження Десятинної церкви в Києві

X XI

980 р. Початок князювання Володимира Великого

988 р. Хрещення Русі-України

1015 р. Смерть Володимира Великого

§ 5 Русь-Україна за правління князя Володимира Великого. Запровадження християнства

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте лінію часу, вміщену на початку параграфа. Пригадайте, що ви знаєте про події, позначені на ній.

ПРАКТИКА

1. Розгляньте схему і прочитайте текст нижче. З допомогою вчителя / вчительки відтворіть історію про прихід князя Володимира до влади. Доповніть останній пункт у схемі.

Загибель князя Святослава → Початок князювання Ярополка в Києві → 977 р. – загибель Олега → Втеча Володимира до Швеції → 980 р. – перемога Володимира над Ярополком →

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Володимир Великий (близько 960 – 1015) – князь і хреститель Русі-України. 988 р. прийняв хрещення під іменем Василя, розпочав християнізацію Русі-України, установивши Київську митрополію. Канонізований християнською церквою.

У 972 р. загинув князь Святослав. Правити почав його старший син Ярополк. За літописними свідченнями, 977 р. Ярополк розгромив військо свого брата Олега. Той загинув, тікаючи

Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого

з міста. Олег правив у деревлянській землі, тож Ярополк приєднав ці землі після загибелі брата. Ще один син Святослава Володимир був Ярополку й Олегові братом лише по батьковій лінії. Матір його, Малуша, служила при княжому дворі ключницею. Володимир отримав після смерті батька стіл у Новгороді, але не хотів повторити долю Олега, тому втік до Швеції. 980 р. він на чолі варязької дружини рушив на Київ.

Розгляньте карту на с. 47. Проаналізуйте її.

1. Які землі приєднав Володимир до своєї держави?

2. Якими річками проходили тоді кордони Русі на заході та сході? До яких озер простягалися володіння на півночі? Яких морів сягнули на півдні?

3. Заповніть таблицю, вписавши назви земель, що увійшли до держави Володимира.

Нові землі на заході	Нові землі на півночі	Нові землі на півдні

4. Поміркуйте, чи можна вважати Русь за князя Володимира **імперією.**

1. Прочитайте текст про **реформи**, які здійснив князь Володимир. Виконайте завдання, розміщені після тексту.

Реформи князя Володимира

Адміністративна реформа полягала в тому, що Володимир усунув від влади племінних князів, а на їхні місця посадив довірених осіб. У великих містах – Чернігові, Новгороді, Полоцьку, Ростові, Муромі – почали правити сини Володимира і бояри. Це полегшувало управління великою державою. Володимир мав вплив на своїх людей, міг їм довіряти і контролювати справи.

СЛОВНИК

Імперія – велика держава, що охоплює силоміць приєднані (підкорені) інші народи й території. Верховна влада в ній, як правило, належить одній особі – імператорові.

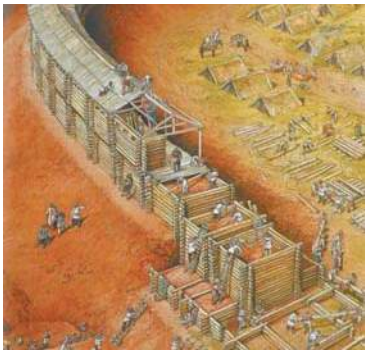
Реформа – політична зміна, що здійснюється без порушення основ наявного ладу.

Унаслідок *військової реформи* князь замінив варязьких найманців представниками місцевих родів. Відтоді в Русі почав формуватися прошарок військової знаті, яка походила зі слов'ян. За службу князь їм давав земельні жалування.

Судова реформа означала запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права. У літописі «Повість временних літ» це зведення названо «Уставом земляним». Він ліг в основу першого писаного збірника законів – «Правди Ярослава».

↑ Спорудження за наказом князя капища головних богів Русі. Мініатюра XV ст.

↑ Укріплення Змієвих валів. Сучасна реконструкція

Володимир створив *систему оборони*, яку прозвали в народі *Змієвими валами*. Це були дерево-земляні укріплення й фортеці, які захищали південно-східні кордони Русі.

1. Викладіть зміст тексту у вигляді схеми.

Причини запровадження реформи → Суть реформи → Наслідки запровадження реформи

2. Придумайте 2–4 запитання до тексту.

3. Знайдіть легенду про виникнення Змієвих валів. Намалюйте ілюстрацію до неї.

1. Прочитайте текст про запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні.

2. Розгляньте мініатюри. Які події вони ілюструють?

Запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні

Князь намагався *реформувати язичництво*, адже різні племена і народи, які населяли Русь, вірили в різних богів. Окрім того, дотримувалися різних звичаїв і традицій, мали різний спосіб життя. Володимир хотів їх усіх об'єднати. Тому взявся змінювати традиційні вірування. Правитель наказав поклонятися лише кільком богам. Ось що сказано в «Повісті временних літ»:

«І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, – а голова його була срібна, а вус – золотий, – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руська і пагорб той».

Існує легенда, за якою князь Володимир довго обирав віру перед тим, як охрестити Русь. Нібито він вислухав представників різних релігій, а потім здійснив вдумливий вибір. Князь вирішив, що найкраще

обрати християнство. Однак дослідники ставлять під сумнів легенду, уміщену в літописі. По-перше, подібні сюжети про вибір віри відомі в оповідях про інших володарів. По-друге, християнство побутувало в Русі на той момент уже близько ста років. Тож ця релігія чужою не була точно.

Імператором Візантії тоді був Василь II. Однак 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе правителем. Василь II звернувся до князя Володимира по допомогу. За це пообіцяв віддати йому в дружини свою сестру Анну. Проте Володимир мусив охреститися. Князь погодився й навесні 988 р. вирушив у похід. Об'єднане русько-візантійське військо розбило Фоку, а Василь II підтвердив статус законного візантійського імператора. Щоправда, уже не поспішав з одруженням сестри Анни і князя Володимира. Візантійці не вважали такий союз вигідним. Русь залишалась язичницькою державою. Аби домогтися свого, Володимир пішов війною на місто Корсунь (Херсонес) у Криму, який тоді контролювала Візантія. Військо Володимира не пошкодувало міста. Князь пригрозив Василію II, що те саме зробить із Константинополем, якщо імператор не віддасть Анну йому в дружини. Візантійський правитель мусив погодитися на цей шлюб. Князь охрестився під іменем Василій. Так започаткували традицію надавати друге ім'я після хрещення. Повернувшись до Києва, Володимир почав навертати русичів у християнство.

«Повість временних літ» містить таку оповідь:

«І коли прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде...". А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду... а попи, стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається».

Візантійські імператори вмовляють сестру Анну вийти заміж за князя Володимира. Мініатюра XV ст.

Охрещення Володимира в Корсуні. Мініатюра XV ст.

1. Проаналізуйте таблицю «Причини і наслідки запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні». Прослухайте подкаст «Хрещення Русі: що це нам дало» проєкту «Вчися вухами»: https://audiolessons.nus.org.ua/history_of_ukraine/khreshchennia-rusi-shcho-tse-nam-dalo/. Доповніть таблицю.

2. Доповніть визначення.

Шлюбна дипломатія – укладання шлюбів між_____ правлячих династій країн задля _____.

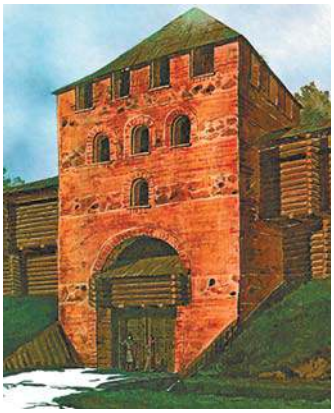
Причини і наслідки запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні

Причини	Наслідки
Необхідність зміцнити князівську владу	Зміцнилася влада великого князя
Необхідність об'єднати розрізнені племена	Тісніше згуртувалися навколо Києва різноплемінні території
Потреба підняти авторитет Русі серед країн християнського світу	Із Руссю-Україною встановили рівноправні відносини інші християнські держави
Потреба розширити економічні, дипломатичні, культурні зв'язки з європейськими країнами	Зросла роль дипломатії, Володимир започаткував «шлюбну дипломатію»
	Заснували церковну організацію
	Розвивалися архітектура, живопис, золотарство, музика
	Розвивалася освіта

У форматі «світового кафе» обговоріть наслідки запровадження християнства як державної релігії.

Розбудова Києва за князя Володимира

За Володимира почали активно розбудовувати столицю – Київ. Центральна укріплена частина міста – *дитинець* – збільшилася в рази. «Місто Володимира» захищали стіни, вал, рів (1). До нього в'їжджали через ворота. Па-

➔ Софійські ворота «міста Володимира». Реконструкція архітектора Ю. Асєєва, малюнок О. Парамонова

Дитинець. Десятинна церква, князівський палац і центральна площа. Фрагмент діорами з Археологічного музею Інституту археології НАН України

радними вважалися Софійські (2). Дослідники визначили, що їхня довжина становила 10 м, ширина проїжджої частини – 4 м. Перед воротами були вал і рів, через який перекидали міст.

У місті побудували церкву Богородиці (3) – один із перших кам'яних храмів Києва. Ця споруда відома як *Десятинна церква*. Володимир віддавав на її утримання десяту частину своїх прибутків, тому її так і почали називати. Церква до наших днів не збереглася. Її знищили монголи в XIII ст., коли вдерлися в Київ. Під час археологічних розкопок на місці церкви знайшли зображення *тризуба* – родового символу Володимира.

Поряд із церквою були розташовані князівські палаци (4). Вулиці міста пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка (5).

Перші руські монети

Історики встановили, що князь Володимир почав карбувати перші монети. Це були сріблянники (бо зроблені зі срібла) і златники (із золота). На деяких монетах викарбувано герб – тризуб. Також є написи: «Володимир на столі» або «Володимир на столі, а це його срібло».

Сріблянник Володимира Великого

Розгляньте зображення монет. Кого ви бачите на одній зі сторін? Про що це свідчить?

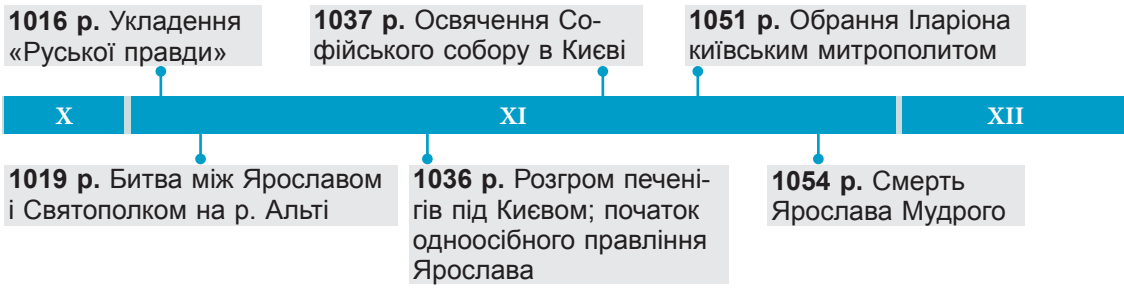
ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одне запитання і напишіть стисле повідомлення, у якому висловте свої міркування.

- ✓ Яке значення мало прийняття християнства?
- ✓ Із якими політичними заходами князя погоджуєтеся, а з якими – ні?

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події, які трапилися за правління князя Володимира			
Я можу схарактеризувати правління князя Володимира			
Я можу скласти історичний портрет князя Володимира			
Я вмію визначати на карті землі, приєднані за правління князя Володимира			
Я вмію позначати на карті об'єкти, перебіг подій за правління князя Володимира			
Я вмію визначати причини й наслідки запровадження християнства як державної релігії			
Я вмію ідентифікувати (ототожнювати) на основі аналізу джерела події та явища періоду правління князя Володимира			

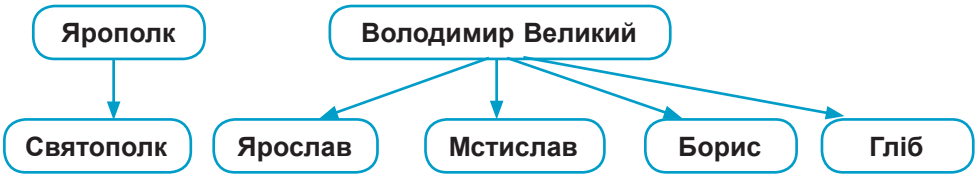

§ 6 Русь-Україна за правління князя Ярослава Володимировича. «Руська правда»

ПРОВОКАЦІЯ

Уявіть себе детективами. Розгляньте схему «Руські князі – нащадки Володимира Великого» і знайдіть відповіді на запитання.

Ким доводилися Володимирові Ярополк і Святополк? Як київський князь був пов'язаний із польським королем Болеславом I Хоробрим? Чому князь Володимир кинув Святополка за ґрати? Поміркуйте, чи хотів Володимир, щоб той став київським князем. Чому Святополка прозвали Окаянним?

ПРАКТИКА

1. Прочитайте текст і виконайте завдання до нього.

Події після смерті князя Володимира

Наразі дослідники не мають єдиної думки щодо того, як розгорталися події після смерті Володимира. Одні вважають братовбивцею Святополка, а інші – Ярослава. Прихильники першої версії наполягають, що Святополк утік із в'язниці й посів київський престол. Він намагався задобрити щедрими подарунками киян, але ті чекали на повернення Бориса з походу проти печенігів.

Тоді Святополк вирішив позбутися конкурентів. Спочатку за його наказом убили Бориса, потім – інших братів, Гліба й Святослава. Ярослава, що князював тоді в Новгороді, про небезпеку попередила сестра Предслава. Князь найняв новгородців і варягів, які допомогли йому в боротьбі зі Святополком. Зрештою Ярослав подолав Святополка. Ще один брат, Судислав, також міг претендувати на київський престол.

Його Ярослав ув'язнив. А з братом Мстиславом домовився розділити землі Русі і правити разом. Це співправління тривало 15 років – до смерті Мстислава у 1034 р. Тож утвердився на київському столі Ярослав у 1019 р., а самостійно почав правити після смерті Мстислава.

Прихильники другої версії, спираючись на скандинавські джерела, дійшли висновку, що Ярослав міг замовити вбивство брата Бориса. Гліб утік, дізнавшись про смерть брата. А Ярослав правив у Києві до 1019 р., поки не повернувся Святополк.

2. Створіть інфографіку до цього тексту.

↑ Святі великомученики Борис і Гліб. Давньоруська ікона

Внутрішня політика князя Ярослава

У 1031 р. Ярослав повернув владу над містами Червен, Белз, Перемишль та іншими, які раніше захопив польський король Болеслав I. До території Русі-України приєднав землі ятвягів, а деякі балтійські племена змусив платити данину. Заснував кілька міст. Їх називав на свою честь Юр'євими, адже охрестився під ім'ям Юрій. Один Юр'їв був розташований на території сучасного міста Тарту в Естонії. Інший – нині місто Біла Церква Київської області.

У 1036 р. військо Ярослава здолало печенігів. Із літопису «Повість временних літ» дізнаємося, що на честь цієї перемоги Ярослав заклав собор Святої Софії. Існує й інша версія: собор почали будувати ще за Володимира. Це підтверджують результати археологічних досліджень, а також писемні джерела.

Князя Ярослава можна вважати **урбаністом**, оскільки за його правління Київ активно розбудовували. Збільшилася територія міста, його мури зміцнили. Спорудили парадний в'їзд – Золоті ворота за прикладом тих, що були в столиці Візантії Константинополі. Звели нові церкви: Святого Георгія і Святої Ірини (Ірина – це християнський варіант імені дружини Ярослава Інгігерди, дочки шведського короля Олафа.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ярослав Мудрий (978–1054) – великий князь київський, ростовський і новгородський. За численні реформи й досягнення, що мали позитивний вплив на розвиток Русі, його прозвали Мудрим.

А Георгій – грецький відповідник імені Юрій). Ярослав дбав не лише про красу міста, а й про його зручність. Від Золотих воріт до собору Святої Софії пролягала вулиця, по обидва боки якої височіли новозведені будинки та церкви.

За правління Ярослава уклали перший збірник законів, який містив 18 статей. Ці закони регулювали норми покарання: за які саме злочини і яким чином їх застосовувати. Наприклад, за вбивство було передбачено кровну помсту, за образу призначали штраф.

СЛОВНИК

Урбаніст – людина, що опікується тим, як правильно спланувати місто, зробити його зручним для життя.

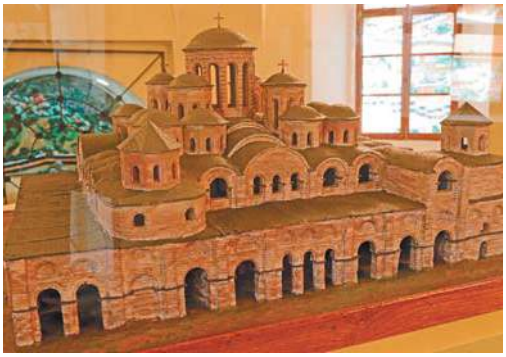
Митрополія – область, якою керує митрополит.

Митрополит – сан та звання єпископа, який очолює церковно-адміністративну одиницю – митрополію.

Тоді в Русі закони вперше записали. Цей збірник увійшов в історію як «Правда Ярослава», або «Найдавніша правда». Він ліг в основу писаних законів Русі – *«Руської правди»*. Сини Ярослава – Ізяслав, Святослав і Всеволод, а також його онук Володимир Мономах розширили збірник. Закони, зафіксовані за правління цих князів, і вважають «Руською правдою». Її норми діяли впродовж наступних 400 років. Цей документ, написаний тодішньою «книжною» мовою, містить питомо українські слова.

↑ Діорама «Місто Ярослава». Художник А. Казанський. Національний музей історії України

Софійський собор. Сучасна реконструкція

Золоті ворота в Києві. Сучасне фото

Ярослав продовжив справу батька з утвердження християнства як державної релігії. Князь розбудовував церковну організацію і створив **митрополію.** Спочатку **митрополитом** став грек, якого призначив патріарх Константинопольський – очільник церкви у Візантії. У 1051 р. вперше митрополитом був поставлений русич, якого звали Іларіон. Цим учинком Ярослав висловив прагнення здобути незалежність від Візантії та її церкви. Однак після смерті князя в Київ знову призначили митрополита з Константинополя.

У «Повісті временних літ» є фраза: *«І придбав він книги, що ними повчаються віруючі люди й втішаються ученням божественного слова»*. Князь Ярослав приділяв пильну увагу розвитку освіти. Заохочував писемність і створення книг. Поштовхом до поширення писемної культури стало прийняття християнства. При соборі Святої Софії князь заснував *скрипторій* – майстерню, у якій освічені люди переписували книжки. Там створили також бібліотеку. Однак про долю цієї книгозбірні дослідникам достеменно невідомо. Існує версія, що під час монгольської навали на Київ у 1240 р. бібліотеку сховали в одному з монастирів під Києвом. Можливо, вона досі зберігається в тому самому місці. Цілком імовірно, що книгозбірню розподілили між іншими бібліотеками Києва.

1. Доповніть лінію часу, вміщену на початку параграфа, подіями, про які в ньому йдеться.

2. Випишіть невідомі слова в тексті. Знайдіть їхнє значення.

3. Прочитайте уривок із «Повісті временних літ» і розгляньте мініатюру. Про що йдеться в писемному джерелі? Як пов'язані між собою писемне і візуальне джерела? Які події, що стосуються розбудови монастиря, втілено в мініатюрі? Знайдіть у фрагменті літопису слова, пов'язані з християнською церквою.

«Поставив Ярослав русича Іларіона митрополитом Русі у Святій Софії, зібравши єпископів... І знайшовся один чоловік із города Любеча. І вложив йому Бог у серце намір у землю Грецьку йти і монастирі, що

є там, подивитися. Він і подався йти на Святу Гору (Афон у Греції). І прийшов він у один монастир і вмолив ігумена (настоятеля) його, щоб возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: "Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть". Антоній отож прийшов до Києва і думав: "Де жити?". І прийшов він на пагорб, де ото Іларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися Богові. І став він жити тут... Коли ж згуртувалася братія (навколо нього), сказав їм Антоній: "Се Бог вас зібрав, братія. Живіте осібно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамітнившись, як ото і раніш я був звик". Братія ж та ігумен жили в печері... І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: "Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів Бог і твоя молитва, то поставили б ми церкву малу зовні печери". І повелів їм Антоній. ...І почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері...».

↑ Закладення Печерського монастиря Антонієм. Обрання Антонія настоятелем Печерського монастиря. Мініатюра XV ст.

«Повість временних літ»

4. Розгляньте інфографіку. Обговоріть наслідки обрання митрополитом русича.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
прагнення позбутися релігійної залежності від Константинополя	**1051 р. – обрання митрополитом русича Іларіона**	• погіршення відносин між Руссю та Візантією • зміцнення влади великого князя київського; підпорядкування церкви світській владі

5. У соборі Святої Софії в Києві можна побачити 3D-голограму обличчя князя Ярослава в молоді роки. Дослідники і реконструктори уявили, як міг би звучати його голос. Озвучив князя актор театру, кіно та дубляжу Юрій Коваленко. Послухаймо: https://nx.litera.ltd/s/FFyFYfspxR832Sd.

Зовнішня політика Ярослава Володимировича

Із попереднього параграфа ви знаєте, що таке шлюбна дипломатія. Князь Ярослав розвинув цю традицію. Ярослава навіть прозвали «тестем Європи». Донька Єлизавета стала королевою Норвегії та Данії. Анастасія – дружиною короля Угорщини

Андраша I. Анну видали за французького короля Генріха I. Їхній син Філіпп із часом успадкував французький престол. Син Ярослава Всеволод побрався з Марією – дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Ізяслав Ярославович одружився із сестрою польського володаря. Сестра Ярослава Марія вийшла заміж за великого князя Польщі Казимира.

1. Прочитайте інформацію про трьох доньок Ярослава Володимировича. Оберіть історію однієї з них, яка вам найбільше сподобалася. З додаткових джерел інформації дізнайтеся більше. Створіть презентацію, у якій представте знайдений матеріал.

2. Створіть хмару слів до теми параграфа. Складіть запитання до хмари слів і дайте їй назву. Скористайтеся онлайн-ресурсом. Наприклад, wordart.com.

Анна Ярославівна, королева Франції. Венеційська гравюра кінця XVIII – початку XIX ст. З колекції академіка Бассена

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

У Франції Анна була відома під іменем Анни Руфи (Рудої) і зажила великої поваги. Із собою вона привезла до Парижа руське Євангеліє, яке потім було передане до Реймського собору. Цікаво, що саме на цій книзі французькі королі складали присягу, вступаючи на престол. Королева Анна славилася освіченістю і була шанована в середовищі католицького духовенства. Це підтверджують листи пап Миколая II та Григорія IV до королеви. Після смерті короля Генріха в 1060 р. Анна стала регенткою при малолітньому синові Філіппі – спадкоємцеві французького престолу.

Шлюбові найстаршої Ярославівни, Єлизавети, з норвежцем Гарольдом передувала романтична історія. Юнак закохався в Єлизавету під час перших відвідин Києва. Але князь Ярослав погодився видати дочку лише за умови, якщо той стане королем. Гарольд вступив на службу до візантійського імператора. Добившись висот на службі, він нарешті досяг заповітної мрії – одружився з коханою. А через два роки, у 1047 р., став норвезьким конунгом (королем) під ім'ям Гарольд III Суворий. Проте Гарольд загинув в Англії 1066 р. По його загибелі Єлизавета Ярославівна вийшла заміж за короля Данії.

Єлизавета Ярославівна, королева Норвегії та Данії. Сучасний портрет-реконструкція

Анастасія Ярославівна, королева Угорщини. Сучасний портрет-реконструкція

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Шлюб Анастасії з угорським королем Андрашем I був дипломатичним союзом її батька Ярослава. Князь допоміг Андрашу відвоювати трон і тут-таки закріпив політичний зв'язок, видавши заміж наймолодшу доньку. Про неї відомо лише, що один із її синів – Соломон I – став згодом королем Угорщини. Також відомо, що Анастасія засновувала православні монастирі в Угорщині, сприяла заснуванню монастиря на Чернечій горі в Закарпатті. Місце її поховання, на жаль, загубилося у вирі історії.

ПРОЄКТ

- Продумайте маршрут уявної екскурсії Києвом часів Ярослава Володимировича. Перенесіть маршрут подорожі на карту, використовуючи онлайн-ресурс. Наприклад, learningapps.org.
- Створіть проєкт на тему «"Руська правда" – правова пам'ятка Русі-України».
- Знайдіть у додаткових джерелах інформації, як архітектори, дослідники, професійні урбаністи пояснюють, що таке урбаністика (містобудування) сьогодні. Виконайте проєкт на тему «Урбаністика Русі й урбаністика сьогодні».

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Історичний портрет князя Ярослава Володимировича.
- ✓ Історичне значення утворення Київської митрополії.
- ✓ Історичний портрет Анни Ярославівни.
- ✓ Розгром Ярославом Володимировичем печенігів біля Києва.
- ✓ Історичне значення започаткування укладання «Руської правди».

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події, які сталися за правління князя Ярослава			
Я можу схарактеризувати правління князя Ярослава			
Я можу скласти історичний портрет князя Ярослава			
Я вмію визначати на карті територіальні межі Русі-України та підлеглі їй території за правління князя Ярослава			
Я вмію позначати на карті об'єкти, перебіг подій за правління князя Ярослава			
Я вмію визначати причини й наслідки утворення Київської митрополії			
Я вмію ототожнювати на підставі аналізу джерела події та явища періоду правління князя Ярослава			

§ 7 Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте або знайдіть у словнику значення слів «верства», «стан». Розгляньте мініатюри з літопису. Як гадаєте, що саме на них відтворено та представники яких верств руського суспільства зображені?

ПРАКТИКА

Середньовічне європейське суспільство умовно поділяють на три стани: «людей війни», «людей молитви» та «людей праці». Поміркуйте, хто належатиме до вказаних категорій і до якої з них зарахуємо князів, якщо суспільство Русі класифікувати за тим самим принципом.

Розгляньте зображення – реконструкції одягу представників різних верств середньовічного суспільства. Порівняйте елементи вбрання. Які з них свідчать про певний статус людини? Поміркуйте, що з елементів одягу використовується нині, а що – ні. Чому? Чи зараз вбрання людини є ознакою її соціального статусу? Відповідь обґрунтуйте.

Князі

Суспільство Руської держави, так само, як і європейське, поділялося на кілька станів. Становище людей визначалося їхнім походженням, заняттями та рівнем статків.

Якщо уявити суспільний поділ Русі у вигляді піраміди, то на її верхівці буде князь і його родина. Упродовж перебування роду Рюриковичів на київському столі змінювалося уявлення про статус князівської влади. Спочатку київський князь підпорядкував собі всіх місцевих родоплемінних князів. За правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого родоплемінна знать утратила привілейова-

↑ Князь. Княгиня. Реконструкція З. Васіної

ний статус на користь *удільних князів* – синів чи братів великого князя київського. Удільні володарі самостійно розпоряджалися на своїх землях, однак підпорядковувалися Києву. Варто розуміти, що отримати титул князя можна було тільки за народженням. Заслужити його, купити чи здобути в якийсь інший спосіб було неможливо.

Дружинники й бояри

«Люди війни» – це воїни, або, як у той час їх називали, – *княжа дружина*. За часів перших руських князів дружинники жили в княжому дворі, харчувалися, вдягалися та озброювалися за кошти володаря. Княжа дружина складалася з різного люду: найманців норманів-русів та кочовиків, а частково – із представників місцевого слов'янського населення. З розвитком і зміцненням Русі-України військова служба перетворилася на спадкове заняття. Писемні джерела свідчать, що за вірну службу князі справно платили дружинникам. Окрім участі у воєнних походах, дружина допомагала князю в державних справах. Дружинники відали судом, збирали податки, залагоджували господарські справи тощо. Згодом із княжої дружини виділилися «старші мужі» – воєначальники, що утворювали князівську раду. Пізніше цих радників почали називати *боярами*.

Із бояр формувалася військова еліта. Часто бояри одружувалися із представницями місцевої родоплемінної знаті, утверджуючись на отриманих землях. За службу князь виділяв боярам *«кормління»*, тобто право збирати податки з населення, що жило на певній території, а також землеволодіння – вотчину, яку можна було закріпити у власність: продавати, дарувати і передавати у спадок. Бояри й княжі дружинники не сплачували жодних податків, натомість були зобов'язані служити у війську.

Прочитайте твердження і поміркуйте, які з них стосуються повноважень князів, а які – іншої верстви руського суспільства. Якої саме? Свою думку обґрунтуйте.

← Бояри. Боярині. Реконструкція З. Васіної

→ Дружинники. Реконструкція З. Васіної

- ✓ Були верховними правителями країни або землі-князівства;
- ✓ основним заняттям були воєнні походи;
- ✓ обіймали посади в князівській адміністрації;
- ✓ опікувалися законодавством і судочинством;
- ✓ отримували землю за службу;
- ✓ керували військом;
- ✓ ухвалювали рішення про оборону країни;
- ✓ брали участь у воєнних походах;
- ✓ налагоджували відносини із сусідніми державами;
- ✓ укладали мир;
- ✓ оголошували війну;
- ✓ брали участь у княжій раді.

Духовенство

Після запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні почала формуватися нова суспільна верства – *духовенство*. У Європі його представників назвали би «людьми молитви». Духовенство поділялося на *чорне* – ченців і *біле* – священників, які мали право на одруження. Духовенство було привілейованим суспільним станом: не сплачувало податків, мало привілеї та маєтки, які князь виділяв у користування церкві й монастирям. Тривалий час «люди молитви» залишалися найосвіченішою верствою руського суспільства. Їхнє завдання полягало в тому, щоб не тільки поширювати християнство, а й навчати князівських дітей.

Облачення митрополита. Реконструкція З. Васіної

Міщани й ремесла

Найчисленнішою верствою руського суспільства були «люди праці».

Більшість населення міст становили *ремісники*. Деякі з них були залежними від князя чи бояр майстрами. Вони жили й працювали в садибах господарів, виготовляючи на їхню потребу предмети побуту, прикраси, зброю тощо. Поруч із княжими та боярськими в містах чи за їхніми межами працювали й вільні ремісники.

Які ж ремесла розвивалися в Русі-Україні? Мешканці українських земель здавна добували

Дівчина-міщанка. Купці. Ремісники. Реконструкція З. Васіної

з болотяної руди залізо. Спочатку руду плавили в земляних печах. Із VIII ст. з'явилася досконаліша споруда – домниця. Її наповнювали деревним вугіллям та подрібненою рудою, а за допомогою спеціальних шкіряних міхів усередину подавали повітря. У результаті одержували так звану *крицю* – метал зі шлаками та іншими домішками.

Археологічні знахідки свідчать про активний розвиток *ковальського ремесла* в Русі-Україні. Зокрема, знайдені залишки кузень та готової продукції підтверджують, що руські ковалі знали різноманітні техніки обробки чорного металу. Вільне кування, зварювання, цементування, паяння заліза й сталі, термообробка сталі, покриття й інкрустація залізних виробів кольоровими та благородними металами, художнє кування... Загалом руські ковалі вміли виготовляти майже 160 різних виробів.

Удосконалювалася обробка міді, срібла й золота. Вичинювання шкіри волів і коней, з якої шили взуття, було відоме в Русі під назвою *чинбарство*, вичинку овечої шкіри для одержання овчини називали *кушнірством*. Розвивалося й *гончар-*

Кушнір за роботою. Сучасна реконструкція

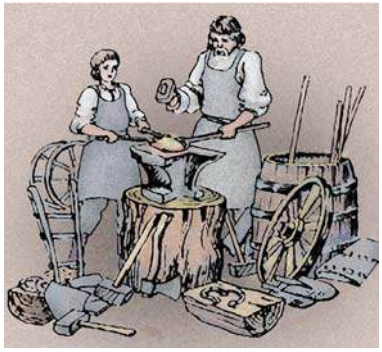
Майстер плете кошики. Сучасна реконструкція

Тіпання конопель. Сучасна реконструкція

Майстерня гончаря. Сучасна реконструкція

Кузня. Сучасна реконструкція

Майстерня бондаря. Сучасна реконструкція

↑ Видобуток залізної руди. Сучасна реконструкція

ство. Майстри-гончарі виробляли предмети побуту, посуд, глиняні дитячі іграшки. Чимало речей для господарства виготовляли способом *плетіння*. Як сировину використовували лозу, верболіз, хвойну та дубову скіпки, коріння ялини, сосни, кору дерев молодої липи і берези тощо.

Ткацтво – чи не найдавніше ремесло, займалися ним переважно жінки. Ремісниці та ремісники виготовляли з конопель і льону тканини спочатку для власного вжитку, а з IX–X ст. – уже й на продаж. *Бондарство* відоме в Русі-Україні вже в X ст. Бондарі робили місткий посуд: діжі, барила, відра, балії, дійниці тощо.

Розгляньте малюнки, що зображають ремісників і ремісниць різних спеціальностей, і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому саме такі види ремесел були відомі за часів Русі-України? Чи існують ці ремесла нині? Що замінило їх? **2.** Роздивіться хмару слів і згрупуйте ремесла за галузями (гончарство, текстильне виробництво, обробка металу, деревообробка, вичинка шкіри та хутра). Яка галузь охоплює найбільше ремесел? Як ви вважаєте, чому так сталося? Зіставте вашу інформацію з текстом параграфа. Які з перелічених ремесел виникли за часів Русі-України, а які з'явилися пізніше? Відповідь обґрунтуйте.

Гончарство	Текстильне виробництво	Обробка металу	Дерево-обробка	Вичинка шкіри та хутра

Купці й торгівля

Опрацюйте пункт параграфа. Використайте мапу на с. 47, а також застосунок Google Maps або сучасну карту світу для порівняння. З'ясуйте, території яких сучасних країн перетинали міжнародні торговельні маршрути, що пролягали руськими землями. Придумайте сучасні назви цим торговельним маршрутам.

↑ Скарб давньоруських срібних гривень. Сучасне фото

Ще однією численною групою міського населення були *купці*. Територією Русі-України проходила низка міжнародних *торговельних маршрутів*. Про їхнє функціонування свідчать писемні джерела. У них зазначено, що купці об'єднувалися в певні *корпорації* на підставі торговельної спеціалізації.

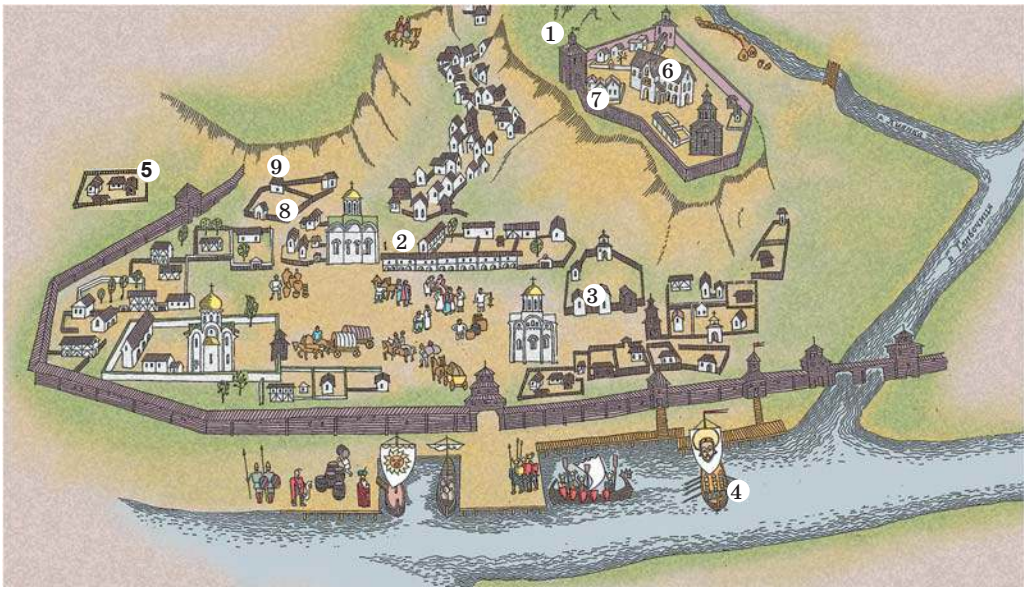
Наприклад, у Києві діяли корпорації «гречників» і «залозників» – купців, що простували «грецьким» та «залозним» торговельними шляхами. «Грецький» шлях, ширше відомий як шлях «із варягів у греки», простягався від Скандинавії через Балтійське море Дніпром та Чорним морем до Візантії. «Залозний» торговельний шлях починався в Києві, проходив густим «верболозним лісом», що вкривав Лівобережжя Дніпра, а далі – до Тмуторокані та Закавказзя. Існувала купецька група, яка контролювала «соляний» шлях із Криму до Києва.

На території Русі-України в обігу перебували різні грошові одиниці. Це й арабські дирхеми, і візантійські монети, згодом *златники* і *сріблянники* Володимира Великого. Проте найпопулярнішими грошима були *гривні* – золоті й срібні зливки однакової форми та ваги. Найчастіше користувалися київськими шестикутними і чернігівськими плескатими гривнями.

Важливу роль у житті ремісничого та купецького населення міст відігравав особливий суспільний інститут – *віче*. Часто бояри використовували міське населення в політичній боротьбі, маніпулюючи його настроями. А інколи, на думку вчених, самі провокували скликання віч: коли йшлося про зміщення небажаного князя та запрошення на престол вигіднішої кандидатури.

Розгляньте малюнок-реконструкцію Києва на с. 67 і дайте відповіді на запитання.

1. Чим, на вашу думку, зумовлене розташування князівських палаців і ремісничої й торговельної частин міста?

↑ Фрагмент реконструкції Києва. Автори О. Зорін, О. Кутовий, В. Розенберг; керівник-консультант П. Толочко

2. Чим зайняті жителі й жительки міста?

3. Пригадайте, чому міста часто виникали на берегах річок. Яку роль відігравала міська гавань?

4. Пригадайте, які місця публічного простору існують нині. Що залишилося незмінним із часів Русі?

5. Уявіть, що ви опинилися на вулиці середньовічного міста. Про що ви розпитали б середньовічну людину? Про що розповіли б їй?

У IX – на початку XI ст. у Русі налічувалося кілька десятків укріплених поселень, які мали всі ознаки міст. Руські міста складалися з кількох частин. Кожна мала певне функціональне призначення. Найстарішою, укріпленою стінами, ровами і валами частиною міста був *дитинець* (1). Князівські палаци (6) та боярські двори (7), церкви, собори й монастирі розташовували саме на дитинці. Князі й боярська знать жили в пишних двоповерхових будівлях, натомість переважна більшість міських будівель були одноповерховими. До князівських палаців звозили данину, тут відбувалися офіційні прийоми і бенкети. Нижче від укріпленого дитинця був розміщений *посад*, або *поділ* (2) – торговельно-ремісничa ділянка міста. Посади Києва, Чернігова, Переяслава помітно зросли в другій половині XI ст. Це свідчить про активний розвиток різноманітних ремесел, а з ними й торгівлі. Велику частину подолу-посаду займало *торговище* (3) – ринкова площа, центр міського життя. Торговище було важливим місцем публічного простору. Тут не лише відбувалися торговельні

операції, а й оголошували княжі розпорядження, новини, збиралися віча і виголошували вироки. Садиби простолюду тулилися на невеликих ділянках землі на подолі (8). Помешкання містян (9) здебільшого були однокімнатними, з глиняною долівкою, заглибленою на 20–70 см у землю, площею не більше ніж 18–20 м^2. Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви. Поділ-посад мав вихід до річкової гавані (4), де стояли кораблі купців. За подолом проходила друга лінія укріплень міста, тобто стіни, вежі, вали і в'їзні ворота. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя чи села (5). У них мешкали ремісники, спеціальність яких залежала від певних природних ресурсів, а також селяни.

Забудова середньовічних руських міст була не така щільна, як у Західній Європі й Візантії. Зазвичай будинки оточували пишні садки. Між рядами будівель залишали проїзд – вулицю. Напрямок вулиць міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торговища, міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Село в Русі-Україні. Становище селянства

1. Розгляньте малюнок. Опишіть середньовічне руське село за цим малюнком. Що відрізняє село від міста?

2. Поміркуйте, чи кардинально змінилося життя селян від часів середньовіччя. Що залишилося незмінним? Наведіть по три аргументи за чи проти життя в середньовічному та сучасному селі.

Середньовічне село. Сучасна реконструкція

Середньовічне село не було схоже на сучасне, витягнуте вздовж кількох вулиць із розташованими одна біля одної садибами. Руське село являло собою групу будівель, розміщених на одному дворищі, де жила селянська громада. Зазвичай громада складалася з кількох поколінь кровноспоріднених родичів. Вони спільно займалися землеробством на ділянках, що прилягали до їхніх дворищ. Земля, яку обробляли, вважалася власністю громади.

На прилеглих угіддях селяни займалися промислами: бортництвом, рибальством, мисливством. Села не мали захисних укріплень, тож у разі зовнішньої загрози їхні жителі й

← Заможні селяни та селянки. Селяни-смерди. Реконструкція З. Васіної

→Селяни-закупи. Реконструкція З. Васіної

жительки ховалися за міськими мурами. В обмін на покровительство князя селяни сплачували данину на його користь.

Сільське населення було неоднорідним. Вільних селян, які працювали на власній землі, сплачували князеві данину за захист, називали *смердами*. У руських джерелах селян також іменують *«челяддю»* чи *«холопами»*. Це були невільники, яких вважали майном-річчю, що нею власник міг розпоряджатися на власний розсуд. Невільників, працю яких використовували для обслуговування міських дворів, називали челяддю. Челядниками зазвичай ставали військовополонені. Холопи ж – переважно зубожілі смерди, які через борги мусили продавати себе і своїх дітей у рабство. Існували й тимчасові форми залежності. Такими були *закупи* – смерди чи збанкрутілі купці, які потрапляли в боргове ярмо й мусили відпрацьовувати позику в господарстві кредитора. Різновидом тимчасово залежних селян були й *рядовичі* – селяни-смерди, які уклади «ряд», тобто договір із князем чи землевласником, і відпрацьовували умови цього договору.

На підставі інформації з параграфа доповніть піраміду суспільних верств Русі-України. Знайдіть у словнику визначення терміна «ізгої». Поміркуйте, хто були «ізгоями» в Русі. На якому щаблі суспільної піраміди ви розмістите «ізгоїв»? До якої з описаних верств середньовічного руського суспільства ви хотіли б належати?

УПОРЯДКОВУЄМО ІНФОРМАЦІЮ

- Використовуючи матеріал параграфа, створіть піраміду «Політичне життя Русі-України». Розмістіть органи влади, що існували, у порядку зменшення повноважень. Проаналізуйте, чи всі верстви суспільства могли брати участь у політичному житті держави. Що змінилося нині?

ДОСЛІДЖУЄМО ДЖЕРЕЛА

Відвідайте краєзнавчий музей вашого регіону або віртуальну екскурсію Національним музеєм історії України:
https://virtual.nmiu.org/.

Розгляньте колекцію часів середньовіччя.

Пограйте в гру «Артефакт». Поміркуйте та оберіть для себе один артефакт (предмет побуту чи одягу, знаряддя праці, прикрасу, товар, страву), який ілюструє суспільне і господарське життя Русі-України. Розкажіть про цей артефакт класу. Поясніть, чому ви обрали його для дослідження.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Об'єднайтеся в групи. Використайте здобуті на уроках знання й матеріали параграфа. Поділіть клас на суспільні стани: князі, боярство, дружинники, духовенство, ремісництво, купецтво, вільне селянство і невільні люди. Уявіть, що представники і представниці різних суспільних верств зустрілися на торговищі. Придумайте історію від першої особи про один день із життя суспільної верстви, до якої ви належите. Опишіть свій зовнішній вигляд. Які ви мали б права? Які обов'язки мусили б виконувати? Свої проєкти представте в класі. Скористайтеся матеріалами практичної роботи на с. 182–185.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, на які суспільні стани поділялося руське суспільство			
Я знаю, як розвивалися господарство й торгівля Русі-України			
Я вмію зіставляти інформацію, відрізнити особливості життя міста й села Русі-України та сучасного міста й села			
Я можу пояснити суспільне становище різних верств населення Русі-України та порівняти його			
Я розумію, як змінилися правове й соціальне становище людей у сучасному світі порівняно із середньовіччям			

§8 Русь-Україна наприкінці X – на початку XI ст.: релігійне життя, культура

ПРОВОКАЦІЯ

На які сфери життя впливала релігія за середньовіччя? Відповідь оформіть як хмару ідей.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст, розгляньте схему та обговоріть, як були пов'язані релігія, культура й держава в Русі-Україні наприкінці X – у першій половині XI ст.

Наприкінці X – у першій половині XI ст. у Русі-Україні релігія, культура й держава були тісно пов'язані між собою. Християнство, яке було прийнято в 988 р., набуло статусу державної релігії. Це зумовило значні зміни в культурі та державі.

Релігія стала головною духовною силою в Русі-Україні. Вона об'єднала народ навколо спільних цінностей та ідеалів. Християнство також сприяло розвитку освіти й культури. У цей період були засновані перші школи та бібліотеки, перекладені руською мовою перші церковні книжки. Видатні церковні діячі митрополит Іларіон та преподобний Нестор Літописець зробили значний внесок у розвиток християнської культури та освіти в Русі.

Були створені шедеври середньовічної руської літератури «Повість временних літ» та «Ізборник Святослава». За середньовіччя розквітла архітектура: з'явилися Софія Київська та Спасо-Преображенський собор у Чернігові.

Християнською стала держава. Князь Володимир Великий, який прийняв хрещення, став першим християнським князем Русі-України. Він сприяв поширенню в державі нової релігії. Після 988 р. для провадження церковних справ була утворена **Київська митрополія.**

СЛОВНИК

Київська митрополія – перша митрополія Русі-України, заснована в 988 р. після прийняття християнства. До її складу входили всі **єпархії** Русі. Митрополит київський був першоієрархом усієї православної церкви в Східній Європі.

Єпархія – у християнстві церковно-адміністративна одиниця, яка охоплює певну територію і яку очолює єпископ.

Висвячення митрополита Іларіона. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іларіон (XI ст.) – церковний і політичний діяч, філософ. Призначений митрополитом на соборі єпископів, скликаному Ярославом Мудрим. Перший очільник Київської митрополії з-поміж русичів, а не греків. Автор «Слова про закон і благодать» – однієї з найдавніших пам'яток оригінальної літератури Русі-України. У ній, окрім релігійних, простежуються й політичні ідеї. За допомогою цього твору Іларіон прагнув забезпечити собі та своїй країні рівні права з Візантією, зокрема, довести, що колишній язичник має право керувати християнською церквою.

Розподіліть наведені приклади здобутків Русі-України за сферами культури. Оформіть відповіді у вигляді таблиці за зразком, наведеним нижче.

Сфера культури	Приклади
Література й книжність	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

↑ «Ізборник Святослава» – збірник творів, укладений в XI ст. Книжка містить зразки середньовічної руської літератури, переклади з грецької та латинської мов, а також власні твори укладачів «Ізборника»

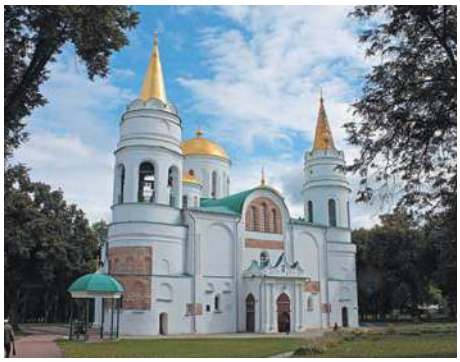
↑ Софійський собор – храм, присвячений Софії, Премудрості Божій. Він подібний до основного храму в Константинополі, також Софійського. Будівництво доручили майстрам із Візантії. Проте деякі елементи були місцевими, незвичними для візантійського будівництва (зокрема, не використовували мармур)

← Остромирове Євангеліє – рукопис великого розміру (аркуш 35×30 см), найдавніша датована руська книжка, написана дияконом Григорієм на пергаменті в 1056–1057 рр. на замовлення новгородського посадника Остромира. У ній три великі зображення євангелістів, яскраві заставки (орнамент на початку розділу) із золотом, велика кількість розмальованих великих літер на початку частин – ініціалів

↑ «Повість временних літ» – найдавніший літопис Русі, створений в XI ст. Літописець Нестор розповідає історію Русі від її заснування до часу написання твору. «Повість временних літ» є важливим джерелом інформації про історію, культуру та звичаї Русі-України

↑ Спасо-Преображенський собор у Чернігові закладений князем Мстиславом Володимировичем, а завершений не пізніше ніж у середині XI ст. Давня будівля майже цілком збереглася до нашого часу. Будували майстри з Візантії

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Внутрішню частину Софійського собору сформовано навколо купола заввишки 29 м. Із чотирьох боків до нього прилягають чотири частини, що утворюють хрест. У соборі були влаштовані добре освітлені хори (ще одна риса, відмінна від візантійської традиції) – балкон, на який можна піднятися сходами в добудованих вежах.

Внутрішні стіни прикрашено фресками та мозаїками. Загальна площа мозаїк становила 640 м^2 (збережено 260 м^2). Найпомітніші – це велике (заввишки 6 м) зображення Богородиці Оранти. У головному куполі центральним є зображення Христа Вседержителя. На сьогодні збереглося майже 3 тис. м^2 фресок. Окрім сюжетів із Біблії, є унікальні композиції світської тематики (зокрема портрет родини Ярослава Мудрого).

Стіни викладені з *плінфи* (плоскої великорозмірної прямокутної цегли) та каміння. На жаль, зовнішня частина збережена дуже мало. Храм відновлювали у XVII ст. в новому архітектурному стилі – *бароко*. І тільки не поштукатурена частина – оригінальна, з часів Русі-України.

↑ Родина князя Ярослава Мудрого. Фреска. XI ст.

СЛОВНИК

Фреска – техніка настінного живопису, у якій фарби наносять на свіжу вапняну штукатурку. Коли штукатурка висихає, фарби змішуються з нею й утворюють міцну плівку, що робить фреску довговічною.

Мозаїка – вид декоративно-прикладного мистецтва. Її створюють, наклеюючи на основу дрібні шматочки камінців, смальти, скла, кераміки, дерева, металу тощо різних кольорів і розмірів.

Графіті – написи, малюнки або інші зображення, які наносять на споруди, стіни чи інші поверхні.

Ікона – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Книжкові мініатюри – ілюстрації, які розміщують у рукописних книжках.

Собор – великий храм, головний у єпархії. Щодо Русі-України слово «собор» найчастіше використовують на позначення великого храму. Собори були не тільки важливими центрами церковного життя, а й символами могутності та величі держави. Побудовані у візантійському стилі, вони вражали красою і величчю.

На підставі вивченого матеріалу пригадайте, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий здійснювали міжнародну політику. З якими країнами взаємодіяли правителі Русі-України? Наведіть приклади (війни, посольства, шлюбна дипломатія, торгівля тощо).

Виконайте проєкт «Пам'ятки культури Русі-України першої половини XI ст. на території нашого краю».

Дослідіть українські паперові гроші номіналом 1 та 2 гривні. Визначте, які пам'ятки культури зображені на них. Чому?

Доповніть тези прикладами з вивченого матеріалу, щоб утворилася цілісна розповідь. Обговоріть з однокласниками та однокласницями запропоновані варіанти.

Вступ	Наприкінці X – у першій половині XI ст. Русь-Україна була однією з наймогутніших держав Європи. Її територія простягалася від Балтійського до Чорного моря.
Теза 1	Русь-Україна мала сильну армію та флот, які давали їй змогу вести успішні війни із сусідніми державами.
Теза 2	Русь-Україна була розвиненою державою з високою культурою.
Теза 3	Прийняття християнства в 988 р. сприяло…
Теза 4	Русь-Україна посідала важливе місце в європейській торгівлі. Вона була важливим торговельним центром, який сполучав Скандинавію, Візантію та країни Центральної Європи.
Висновки	Загалом Русь-Україна в цей період була однією з найпрогресивніших держав Європи. Вона здійснила значний вплив на розвиток європейської культури і торгівлі.

ПРОГРЕС

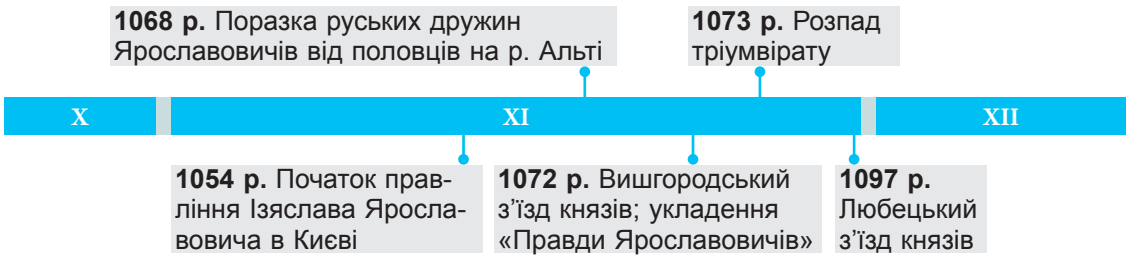
	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю хронологічні межі розбудови Київської митрополії			
Я знаю, як були пов'язані релігія, культура й держава в Русі-Україні			
Я вмію характеризувати пам'ятки культури			
Я можу назвати приклади пам'яток культури Русі-України першої половини XI ст.			
Я розумію, яке місце Русі-України серед європейських держав після прийняття християнства			
Я розумію, як були пов'язані релігія, культура та держава в Русі-Україні			

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ:

https://forms.gle/Q9XqzE9U7QydryQt7

РОЗДІЛ 3

РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 9 Русь-Україна за Ярославовичів

ПРОВОКАЦІЯ

Поміркуйте, які асоціації виникають зі словом **«поліцентричність»** або **«поліцентризм»**. Висловіть припущення, як цей термін може стосуватися схеми, розміщеної нижче.

ПРАКТИКА

1. Дослідіть схему «Нащадки Ярослава Мудрого». Поміркуйте, чому князі по кілька разів правили в Києві.

2. Розгляньте карту і легенду до неї на с. 79. Яких імен бракує у схемі?

Утворення тріумвірату

Прочитайте текст. Поміркуйте, чи міг бути дієвим принцип престолонаслідування, запроваджений Ярославом Мудрим.

За свідченням «Повісті временних літ», Ярослав Мудрий незадовго до своєї смерті склав заповіт. У ньому було зазначено: щоб запобігти чварам між синами за владу в Києві, князь запроваджує новий принцип престолонаслідування. Київ і Київська земля мали перейти під князювання старшого Ярославового сина Ізяслава. Решту руських земель було розподілено за старшинством між молодшими синами та племінниками: Чернігівська земля відійшла Святославу, Переяславська – Всеволоду, Володимир на Волині – Ігореві, а Смоленськ – В'ячеславові. Великий князь заповів їм «не переступати братнього уділу», тобто не претендувати на землі брата. Задум Ярослава полягав у тому, щоб кожен із його синів по черзі перебував на київському столі. Щойно в якомусь князівстві звільниться престол, кожен із братів пересувався щаблем вище і ближче до Києва.

Після смерті Ярослава Мудрого троє його старших синів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – об'єднали свої землі й почали правити утрьох, тобто утворили *тріумвірат*. Князі зміцнювали об'єднані володіння за рахунок загарбання земель молодших родичів. Насамперед тріумвірат захопив Полоцьку землю. Ізяслав приєднав Волинську, Святослав – Новгородську, Всеволод – Смоленську землі. Така політика братів викликала обурення в молодших Ярославовичів і стала приводом до початку князівських *усобиць*.

Проте й сам тріумвірат виявився нестійким. У 1068 р. у битві на річці Альта, що неподалік Переяслава, князі зазнали нищівної поразки від половців.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Святослав Ярославович (1027–1076) – великий князь київський і чернігівський. Крім Чернігова з волостю, володів Муромом, Білоозером і Тмутороканню.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ізяслав Ярославович (1024–1078) – великий князь київський, князь турівський і новгородський. Зять польського короля Мешка II.

Всеволод Ярославович (1030–1093) – великий князь київський, князь переяславський і чернігівський. Зять візантійського імператора Константина Мономаха.

Прочитайте уривок із літопису. У чому автор убачає причину поразки князів? Які слова вказують на те, що літопис було укладено після подій, про які йдеться? Припустіть, на що натякає розповідь літописця.

«В літо [1068] прийшли іноплемінці на Руську землю – сила-силенна половців. Ізяслав, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альту, і коли настала ніч, пішли вони один на одного. За гріхи наші наслав Бог на нас поганих, і перемогли половці. У гніві своєму наводив Бог чужинців на землю [нашу], і тільки після поразки від них згадали про Бога. На міжусобні ж війни спокушає диявол. Адже Бог не бажає зла людям, а добра. А диявол радіє зі злого вбивства і кровопролиття, збуджує чвари і заздрощі, братоненависництво, наклепи. А коли ж у гріх впадає якась країна, то карає Бог смертю, або голодом, або нашестям поганих, або засухою, або гусінню, або іншими карами, щоб ми покаялися, і в каятті нам Бог велить жити».

Половці ж пограбували Переяслав і рушили до Києва. Літописець зазначає, що кияни, обурені безпорадністю Ізяслава, попрямували до князівського палацу з вимогою дати їм зброю для захисту власних домівок. Натомість Ізяслав, наляканий погрозами киян, непомітно втік із міста. Князь попросив про підтримку польського короля Болеслава II Хороброго і з його допомогою жорстоко розправився з повстанцями й повернув собі київський престол.

СЛОВНИК

Поліцентричність, або **поліцентризм** – наявність у державі кількох політичних центрів.

Князівські з'їзди (снеми) – колегіальні органи влади в Київській державі. Їх скликав великий князь київський. Учасниками з'їздів, окрім київського князя та його двору, були удільні князі в супроводі найближчих однодумців, «синів» (васалів), «думців» (членів боярської ради), церковних служителів. На з'їздах вирішували питання укладення або розірвання військових союзів, проблеми законодавства, відносин з іншими державами та розвитку державного устрою. Ішлося і про надання дозволу на княжіння, добровільну відмову від столу та обмін княжими столами.

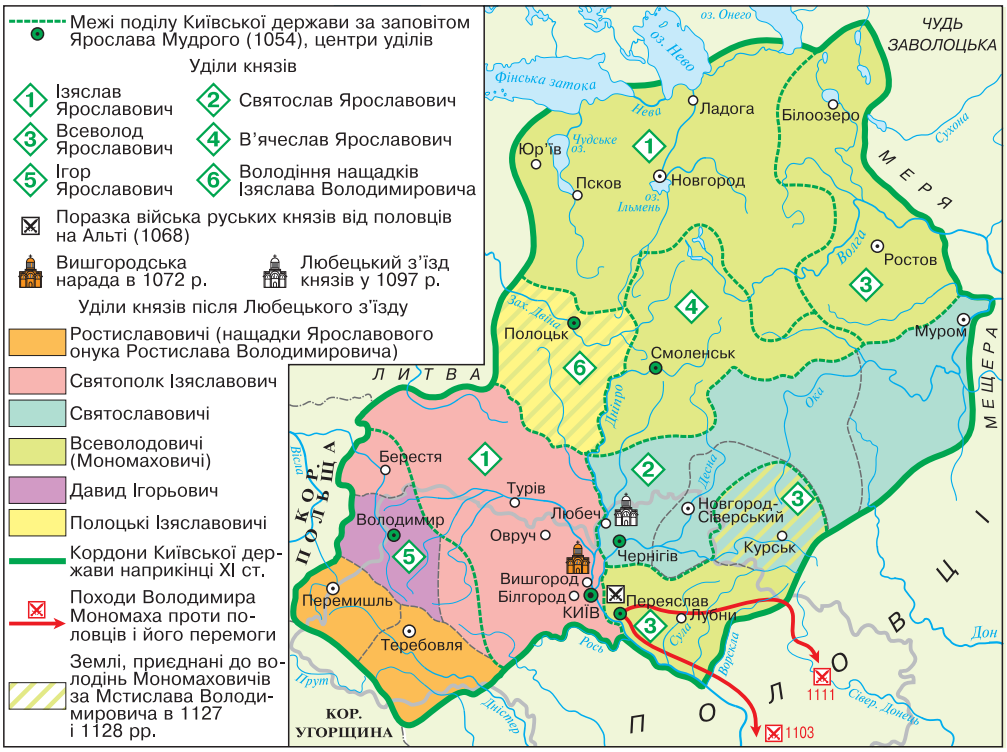
Розгляньте карту на с. 79 і дайте відповіді на запитання.

1. Які князівські уділи розташовувалися в межах сучасної України?

2. На які з руських земель поширювалося правління тріумвірату?

3. Які з руських земель межували з половецьким степом?

4. Поміркуйте, чому Ярослав Мудрий у заповіті здійснив саме такий розподіл руських земель між синами. До яких наслідків, на вашу думку, це могло призвести?

Київська держава за правління Ярославовичів

Вишгородський з'їзд князів 1072 р.

Щоб запобігти сутичкам і чварам між князівською владою і різними верствами руського суспільства, у 1072 р. було скликано *Вишгородський з'їзд князів*. Приводом для зібрання стало перенесення мощей святих Бориса і Гліба до новозбудованої церкви. Крім князів, були запрошені митрополит і єпископи. На з'їзді було ухвалено «Правду Ярославовичів» – доповнення до «Руської правди» Ярослава Мудрого.

Прочитайте пункти «Правди Ярославовичів». Чи вважаєте їх справедливими? Чи обстоювали вони інтереси всіх верств руського суспільства? Чи могли припинити усобиці в Русі-Україні? Відповідь обґрунтуйте. Запропонуйте кілька власних пунктів до «Правди Ярославовичів».

Зміст «Правди Ярославовичів»:

- ✓ скасовано кровну помсту за вбивство;
- ✓ подвоєно штрафи за вбивство привілейованих громадян;
- ✓ збільшено штрафи за порушення права власності на землю;
- ✓ землевласникам заборонено без княжого суду катувати селян;
- ✓ збільшено штраф за вбивство смерда, який працював на княжій землі.

Вишгородський з'їзд не зміг запобігти загостренню суперечок між представниками княжого роду. Уже наступного,

1073 р. київський стіл захопив князь Святослав, вигнавши рідного брата Ізяслава. Новий князь почав зміцнювати владу в Києві. Для цього перерозподілив землі Русі між власними синами та племінниками, домігся визнання своєї зверхності майже над усіма князями. Святослав мав неабиякий авторитет серед руського духовенства та київського боярства.

У 1076 р. князя спіткала раптова смерть. Це породило нові усобиці в родині Ярославовичів, жертвою яких став князь-вигнанець Ізяслав.

Зрештою в 1078 р. почав князювати наймолодший із Ярославових синів Всеволод. Його п'ятнадцятирічне князювання вважають відносно спокійним періодом в історії Русі-України. Щоб запобігти князівським чварам, Всеволод погодився на певну самостійність частини князівств, тож його реальна влада поширювалася лише на окремі руські землі. Літописець зазначає, що Всеволод був високоосвіченою людиною, знав п'ять мов, любив проводити час за світськими бесідами та читанням книжок. Князь намагався залагодити конфлікти між родичами дипломатичним шляхом або ж вдавався до маніпуляцій, підбурюючи одного князя проти іншого.

Любецький з'їзд князів 1097 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Святополк Ізяславович (1050–1113) – великий князь київський. Зять половецького хана Тугоркана. Провів Любецький (1097) і Витичівський (1100) з'їзди князів. Після його смерті спалахнуло Київське повстання.

Після смерті в 1093 р. князя Всеволода в Києві сів Ізяславів син Святополк. Новому князю доводилося протистояти не лише посяганням родичів на київський стіл, а й зовнішнім загрозам. Постійні набіги половців потребували єдності князівських сил. На допомогу Святополкові виступив переяславський князь Володимир Всеволодович. У 1097 р. він ініціював скликання нового князівського з'їзду в місті Любечі.

Прочитайте уривок із «Повісті временних літ». Виконайте завдання.

1. Знайдіть у тексті джерела інформацію, яка вказує на причини Любецького з'їзду. Доповніть схему «Причини – Подія – Наслідки».

2. Використовуючи уривок із джерела і мапу на с. 79, доповніть схему «Учасники Любецького з'їзду» (с. 82). **3.** Розгляньте мініатюру з Радзивіллівського літопису. Знайдіть у тексті джерела підтвердження двом сюжетам, відображеним у правій та лівій частинах мініатюри. **4.** Поміркуйте, як могли розгортатися події після Любецького з'їзду. Складіть власну історію-продовження.

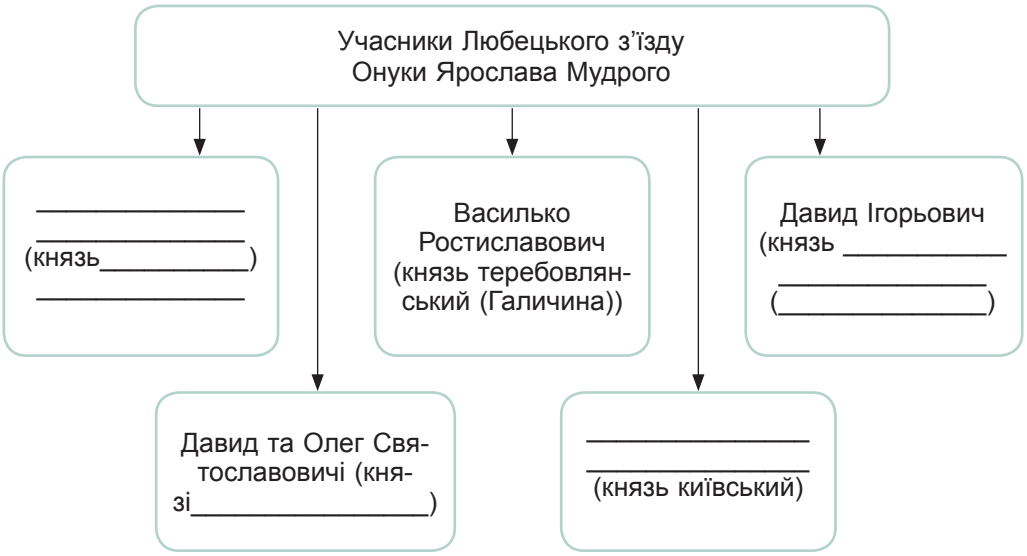
← Любецький з'їзд князів 1097 р. Мініатюра XV ст.

«Року 1097 прибули Святополк Ізяславович, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігорьович, і Василько Ростиславович, і Давид Святославович, і брат його Олег і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: "Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів уділ (Переяслав); Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів уділ (Чернігів); іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод (Ярославович): Давидові – Володимир (Волинь); двом Ростиславовичам (Галичина): Перемишль – Володареві, а Теребовля – Василькові". І на цім вони цілували хреста: "А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест". І, поцілувавшись, пішли вони до себе. І прийшли Святополк із Давидом у Київ, і раді були всі люди, і тільки диявол засмучений був доброю згодою цією, і проник сатана у серце деяких мужів, і почали вони підбивати Давида Ігорьовича такими словами: "Володимир змовився з Васильком проти Святополка і проти тебе". І повірив Давид брехливим словесам (диявола)».

«Повість временних літ»

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
	1097 р. – Любецький з'їзд князів	• встановлення нової системи столонаслідування в Київській державі: за окремим князівським родом закріплено певну вотчину • зосередження більшості земель у руках нащадків Ізяслава, Святослава і Всеволода • поглиблення усобиць між родичами й нащадками Ярослава Мудрого • утвердження поліцентричності Русі-України

На підставі матеріалів параграфа та додаткових джерел доповніть схему.

ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у групи. Опрацюйте матеріал параграфа. На основі здобутої інформації створіть сторінки в соцмережах від імені: Ізяслава, Святослава, Всеволода Ярославовичів та Святополка Ізяславовича. Додайте інформацію про зовнішність, уподобання, професію і здобутки (перемоги). Створіть кілька постів із подіями з життя цих князів.

ДОСЛІДЖУЄМО ДЖЕРЕЛА

Прочитайте уривки з «Повісті временних літ» і виконайте завдання.

1. Зверніть увагу на роки подій. Про які сфери життя руського суспільства розповідає джерело? На період правління яких князів Русі-України припадають події, описані в ньому? Між якими князями відбулася усобиця, описана в уривку 2? Чим вона закінчилася?

2. Про які природні лиха та біди згадує літописець? Що автор вважає причиною природних лих? Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про справжню причину навали сарани.

Висловіть припущення про те, що має на увазі автор, вказуючи на «чорних бісів на конях», які забирають людей (уривок 1). Зіставте інформацію з першого та другого абзаців уривка 1. Чим могли бути спричинені масові смерті людей?

3. Розгляньте мініатюри із Радзивіллівського літопису. Знайдіть в уривках із джерел підтвердження сюжетам мініатюр. Придумайте назви мініатюрам. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

4. Поміркуйте, чи могли події, описані в уривках із джерел, вплинути на політичну ситуацію в Русі-Україні. Яким чином?

Уривок 1

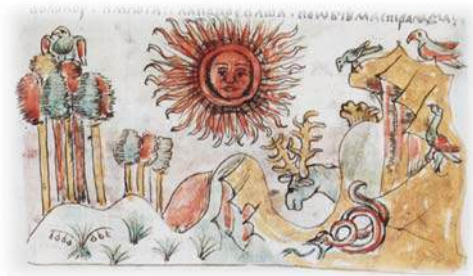
«1093 р. Предивне було чудо в Полоцьку. У навожденні [диявольському], серед ночі був тупіт, стогнало опівночі, бігали, як люди, біси по вулиці. Якщо хто виходив із дому, хотячи подивитись, то його відразу невидимо вражали біси. І од того [люди] вмирали, і не сміли вони виходити із домів. Потім же стали [біси] вдень з'являтися на конях, але не було видно їх самих, а [було] видно коней їхніх копита. І так уражали вони людей у Полоцьку і його округу. Тому й говорили люди: "Мертвяки б'ють полочан". У ці ж часи було знамення в небі: наче коло превелике було посеред неба. У це ж літо була засуха, так що вигорала земля, і багато борів загоралися самі, і болота. Багато знамень бувало на землі, і рать (напади) велика була од половців звідусіль, і взяли вони три городи: Пісочен, Переволоку, Прилуки, і багато сіл попустошили.

У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби: "Продали ми гробів од Пилипового дня до м'ясопусту (у 1093 р. це останній тиждень лютого – Масниця) сім тисяч. А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші і неправди. Се ж навів на нас Бог, велячи нам мати покаяння і здержатися од гріха, і зависті, і од інших злих діл диявольських"».

Уривок 2

«1094 р. Того ж року прийшов Олег [Святославович] із половцями з Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] закрився в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо городи, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити.

Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч Бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях. У сей же рік прийшла сарана на Руську землю, місяця серпня в шістнадцятий [день], і поїла всяку траву і багато хліба. І не було сього чувано у дні давні в землі Руській, що ото побачили очі наші за гріхи наші».

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

На основі власних досліджень уривків та мініатюр із літопису напишіть невеличкого листа другу чи подрузі, які жили в XI ст., та поясніть, чим насправді можуть бути спричинені їхні біди. Дайте кілька порад, як уберегти своє життя в таких складних умовах.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що таке поліцентричність, тріумвірат, князівські з'їзди			
Я вмію зіставляти інформацію з різних видів джерел, виділяти основне і другорядне			
Я можу пояснити причини і наслідки Вишгородського та Любецького князівських з'їздів			
Я розумію значення Любецького князівського з'їзду для майбутнього Русі-України			
Я розумію, як важливо об'єднати зусилля для збереження міцності держави			

1125 р. Початок князювання в Києві Мстислава Великого

XI | XII | XIII

1113–1125 рр. Князювання в Києві Володимира Мономаха

1132 р. Смерть Мстислава Великого; початок поліцентричності Русі-України

§ 10 Русь-Україна в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте, що ви знаєте про рішення Любецького з'їзду князів. Яку землю закріпили за гілкою Всеволода – батька Володимира Мономаха?

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

Як Володимир Мономах почав правити в Києві

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Володимир Мономах (1053–1125) – великий князь київський, смоленський, чернігівський і переяславський. Син князя Всеволода Ярославовича і візантійської княжни Марії з роду Мономахів. Засновник князівської гілки Мономаховичів. Автор твору «Повчання дітям».

Ще за життя батька, Всеволода Ярославовича, Володимир Мономах був залучений до управління державою. Історики вважають, що певний час батько і син правили разом, спільно вирішували питання внутрішньої і зовнішньої політики. Всеволод – у Києві, а Володимир – у Чернігові. Після смерті Всеволода київським князем став його двоюрідний брат Святополк. Володимир і надалі правив у Чернігові.

Дуже дошкуляли Києву кочовики-половці. Святополк вирішив самостійно здолати нападників. Не зважившись на наполягання Володимира дочекатися підмоги, київський князь вирушив у похід. Русичі зазнали нищівної поразки.

У 1094 р. Володимир Мономах віддав княжіння в Чернігові двоюрідному братові Олегові. Чому? Існує кілька версій. За першою – Володимир Мономах не хотів розпочинати міжусобну боротьбу і сам залишив Чернігів. За іншою – Олег за допомогою половецьких вояків нагадав

↑ Народне повстання у Києві 1113 р. Художник І. Їжакевич

Володимирові: за умовами Любецького з'їзду той має звільнити стіл у Чернігові та поїхати до Переяслава.

Переяславська земля межувала зі степом, звідки постійно нападали кочовики, зокрема половці. Володимир давав їм рішучу відсіч. Відомо про щонайменше чотири успішні походи на землі половців. Так він надовго убезпечив свої володіння від половецьких набігів.

У 1113 р. помер київський князь Святополк. Міська знать – «кращі мужі» – зібралася в Софійському соборі. Було вирішено просити на княжіння в Київ Володимира Мономаха. Таке рішення припало до душі всім киянам. Проте переяславський князь відмовлявся. Не маючи інших засобів домогтися свого, кияни підняли повстання. Зваживши на обставини, Мономах погодився. У 60 років він посів київський стіл.

- Викладіть зміст тексту у вигляді схеми чи інфографіки. Зазначте причини й наслідки подій.
- З'ясуйте значення поняття «половці».
- Знайдіть інформацію в додаткових джерелах і з'ясуйте, чому Володимир Всеволодович узяв собі ім'я Мономах.

Княжіння Володимира Мономаха в Києві

СЛОВНИК

Лихварство – надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу.

З початком правління князя в Києві ухвалили «Устав Володимира Мономаха». Це умовна назва кількох статей, які доповнили збірник законів «Руська правда». Новий документ поліпшував становище міщан і селян, регулював діяльність власників земель і **лихварів**, заохочував купців. «Устав...» передбачав пільги тим, хто втратив майно внаслідок війни чи пожежі.

Існує думка, що саме за правління цього князя побудували перший міст через Дніпро.

Володимир Мономах – автор твору «Повчання дітям». Імовірно, князь хотів передати свою мудрість нащадкам. У «Повчанні...» є такі слова: *«Хай діти мої, чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде люба – хай прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися. Перш за все, Бога ради і душі своєї, майте*

страх Божий в серці своєму і милостиню подавайте щедру, – бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не люба грамотиця ся, хай не насміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на санях сидячи, небилиць наговорив... Навчися, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчися, за євангельським словом, очима управляти, язик стримувати, ум упокорювати, тіло поневолювати, гнів погубляти, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; позбавлений – не мсти, ненавидженний – люби, гнаний – терпи...».

Лихвар. Художник М. ван Реймерсвале. 1539 р.

У зовнішній політиці Володимир Мономах, як і його предки, вдавався до укладання династичних шлюбів. Сестра Мономаха вийшла заміж за німецького імператора, дочка – за угорського короля. Сам князь був одружений тричі. Перша дружина, Ґіта – дочка англійського короля Гарольда II, про другу невідомо нічого, а батьком третьої дружини був половецький хан Аепа. У київський період правління Володимирові вдавалося домовлятися з половцями дипломатичними методами. Шлюб став одним із них.

1. Створіть хмару слів про правління Володимира Мономаха в Києві.

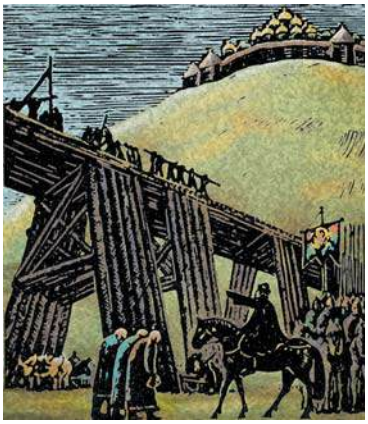
2. Прочитайте ще раз уривок із «Повчання дітям», який уміщено в тексті вище. Поміркуйте, що мотивувало князя написати цей твір. Обговоріть свої ідеї.

3. Роздивіться золотий змійовик Володимира Мономаха і прочитайте інформацію про нього. Поміркуйте, чому русичі не поспішали відмовлятися від подібних оберегів, попри те, що були охрещені. У міфах яких народів є образ змія? Знайдіть давні руські легенди, у яких згадано змія або змію. Яку роль – позитивну чи негативну – відводила легенда цьому персонажеві? Чому?

Золотий змійовик Володимира Мономаха

У 1821 р. біля села Білоуса на Чернігівщині знайшли амулет із зображенням змія. Такі амулети були поширені ще за язичництва. Здебільшого вони мали круглу форму й містили зображення «поганських» богів. На лицьовому боці амулета зображений покровитель київських князів архангел Михаїл. На зворотному

↑ Будівництво мосту через Дніпро Володимиром Мономахом. Художник Ю. Логвин. 1979 р.

боці – жіноча голова, на якій замість волосся – змії. По колу нанесено напис: «Господи, поможи рабу своєму Василію. Амінь». Як вважають дослідники, цей амулет-змійовик належав Володимирові Мономаху, який у хрещенні мав ім'я Василій. Імовірно, князь загубив його під час полювання.

Правління Мстислава Володимировича

Володимир Мономах помер у 71 рік. У Києві почав правити його син Мстислав. І рідні брати, й інші родичі визнавали авторитет князя й корилися йому. За Мстиславового правління половці знову з'явилися біля кордонів Русі. Руське військо завдало їм поразки, й половці відійшли за Волгу та Урал. Відомо також про успішні походи проти племен литовців і чуді.

Мстислав розбудовував Київ. За його правління заклали кам'яні церкви Святого Федора та Богородиці Пирогощої на Подолі. На замовлення князя виготовили Євангеліє – збірник євангельських читань на всі дні тижня. Пам'ятка збереглася до наших днів.

Князь Мстислав так само, як і його попередники, укладав династичні шлюби. Сам одружився зі шведською королівною Крістін, а дочок віддав заміж за норвезького короля, данського принца, візантійського цісаревича й угорського короля.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Мстислав Володимирович (1076–1132) – великий князь київський. Найстарший син Володимира Мономаха та його першої дружини Ґіти (дочки англійського короля Гарольда II Ґодвінсона). Останній князь, що утримував єдність Київської держави.

↑ Сторінка із Мстиславового Євангелія

Русь після смерті Мстислава Володимировича

Володимир Мономах і Мстислав Володимирович були останніми київськими князями, які утримували політичний контроль над усіма руськими землями.

Після смерті Мстислава Володимировича Русь поступово перетворилася з централізованої на *поліцентричну монархію*. Тобто Руссю управляв не один київський князь, а група князів, які сиділи в різних землях і мали найвищий авторитет.

1. Скористайтеся словниками, енциклопедіями і дайте визначення таким поняттям: «централізована монархія», «поліцентрична держава».

2. Доповніть схему, визначивши причини й наслідки поліцентричності Русі.

Причини	Наслідки
Великі розміри території держави	Управління перейшло до групи найвпливовіших князів
Різний етнічний склад населення Русі	Зростання самостійності удільних князів
Боротьба князів за владу в Києві	Розгортання боротьби за владу в Києві
Відсутність сталого порядку столонаслідування	Збільшення ролі князівських з'їздів у політичному житті держави
Зміцнення вотчинної форми землеволодіння	

Проявіть креатив.

Прослухайте випуск подкасту «Вчися вухами»: https://audiolessons.nus.org.ua/history_of_ukraine/rus-ukraina-v-period-pravlinnia-volodymyra-monomakha-ta-mstyslava-velykoho/ та виділіть логічні блоки. Прослухайте ще раз уже блоками. Візуалізуйте його, застосувавши скетчноутинг – нотатки у вигляді графічних малюнків. Розкрийте тему, користуючись своїми нотатками.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну із запропонованих тем і напишіть есей.

- ✓ Основні здобутки Володимира Всеволодовича (Мономаха).
- ✓ Історичний портрет Володимира Всеволодовича Мономаха і/або Мстислава Володимировича.
- ✓ Чому Мстислав дістав прізвисько Великий?
- ✓ «Повчання дітям Володимира Мономаха» – визначна літературна пам'ятка Русі-України.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події, які сталися за правління князів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича			
Я можу схарактеризувати правління князів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича			
Я можу скласти історичні портрети князів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича			
Я розумію значення Любецького князівського з'їзду для майбутнього Русі-України			
Я вмію позначати на карті об'єкти, перебіг подій за правління князів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича			
Я вмію визначати причини й наслідки поліцентричності Русі			
Я вмію на основі аналізу джерела ототожнювати події та явища періоду правління князів Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича			

1185 р. Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців

XI | XII | XIII

1169 р. Розорення Києва військами Андрія Боголюбського

1187 р. Найдавніша згадка назви «Україна»

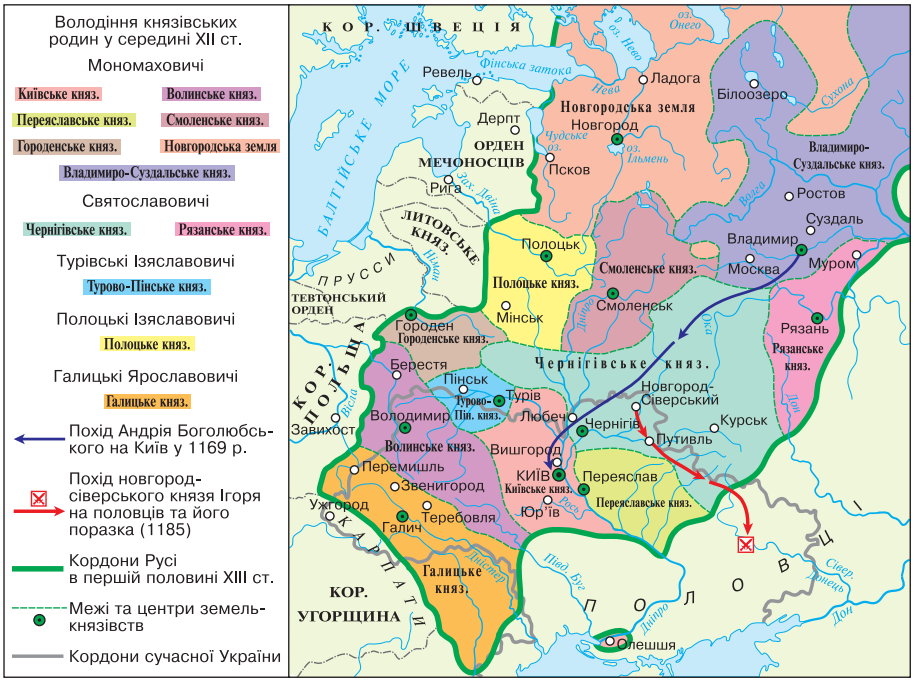
§ 11 Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке й Волинське князівства в середині XII – першій половині XIII ст.: політичне і соціально-економічне життя

ПРОВОКАЦІЯ

Пограйте в шаради. Зобразіть якомога більше причин, що призвели до поліцентричності Русі-України. Результати роботи оформіть в асоціативний кущ.

ПРАКТИКА

Розгляньте карту і дайте відповіді на запитання. **1.** Які з руських князівств охоплювали території України? **2.** Які межували з половецьким степом? **3.** Що відокремлювало Галицьке князівство від сусідів на південному заході? **4.** Із якими державами межували Галицьке та Волинське князівства на заході? **5.** Поміркуйте, як місце розташування та природні умови князівств впливали на їхнє політичне і господарське життя.

Руські князівства від середини XII до середини XIII ст.

Прочитайте тексти про Київське, Чернігівське та Переяславське князівства. Складіть невеличку розповідь про «своє» князівство, свідомо змінивши один факт на неправдивий. Попросіть однокласників та однокласниць відгадати його.

Дослідіть топоніми, які згадано в тексті. У додаткових джерелах знайдіть інформацію про особливості розвитку цих поселень у XII–XIII ст. Чи існують вони нині? Які назви мають?

Київське князівство

Київське князівство, або *Київська земля,* у XII–XIII ст. було одним із найбільш густозаселених та розвинених у Русі-Україні. Писемні джерела згадують про понад 70 міст. Із півдня князівство прикривала складна система оборонних рубежів. Найбільшою була Дніпровська оборонна лінія, зведена на початку XIII ст. Вона мала захищати водний торговельний шлях та південні підступи до Києва. Уздовж південних рубежів стояли міста-фортеці, сторожові застави. Найбільші з них – Юр'їв, Канів і Торческ. В останньому жили не лише руси, а й чорні клобуки, печеніги та представники інших тюркських племен.

Київ зростав: його населення становило приблизно 50 тисяч осіб. Багаті на чорноземи і поклади болотяної руди навколишні землі давали змогу активно розвивати землеробство, чорну металургію та інші ремесла.

Важливе місце в розвитку регіону належало міжнародній торгівлі. На початку XIII ст. нормани проклали новий маршрут зі сходу на захід через Середземне море, а потім на північ. Тож торговельний шлях «із варягів у греки» почав поступово втрачати стратегічне значення, а роль Києва як міжнародного політичного і торговельного центру зменшилася.

Політичне життя Київської землі у XII–XIII ст. було нестабільним, точилася міжусобна боротьба між чернігівськими, смоленськими, ростово-суздальськими князями за контроль над Києвом. Упродовж одного століття (1146–1246) київський стіл переходив від одного князя до іншого 46 разів! Впливали на князівську владу й місцеві бояри та представники половецьких династій.

Остаточно Київ утратив роль політичного центру Русі після нападу ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського (онука Володимира Мономаха) в 1169 р. Зібравши велике військо й заручившись підтримкою половців, а також чернігівських і галицьких князів, Боголюбський рушив на Київ. Літопис свідчить, що, загарбане після тривалої облоги, місто зазнало небачених руйнувань. Боголюбський оголосив Київ

своїм, але резиденцію туди не переніс. Це започаткувало нову віху в історії Києва, коли містом управляли віддалено.

Прочитайте уривок із літопису і дайте відповіді на запитання. **1.** Що, на вашу думку, спонукало Андрія Боголюбського так жорстоко обійтися з киянами та Києвом? **2.** Якою була мета загарбників? **3.** Поміркуйте, чи вплинуло походження й оточення Андрія Боголюбського (сина Юрія Долгорукого та половецької княжни) на його характер і князівські претензії. **4.** Обґрунтуйте або спростуйте висловлювання історика Л. Гумільова: «Наказ Андрія Боголюбського показує, що для нього і його дружини (себто суздальців, чернігівців та смолян) Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок».

«І грабували вони два дні весь город – Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а інших в'язали, дружин вели в полон, силоміць розлучаючи з чоловіками їх, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І узяли вони майна чимало, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони з церков познімали... Запалений був навіть монастир Печерський святий Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його від такої біди. І були в Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота».

З Київського літопису

Чернігівське князівство

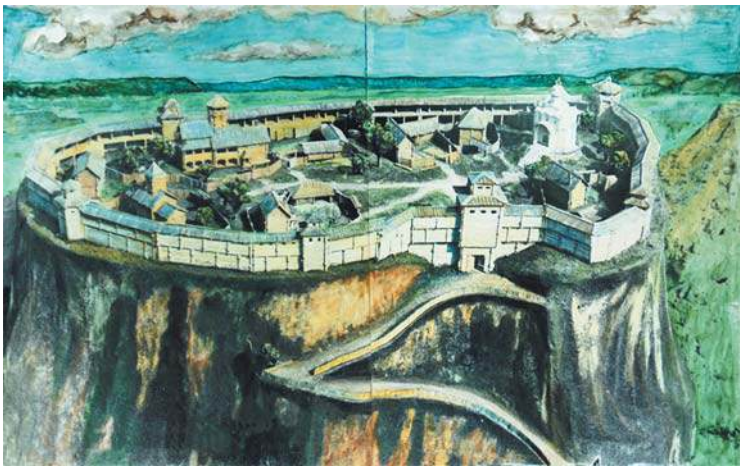
Чернігівська земля, так само як і Київська, була однією з найдавніших частин Руської держави. У XII ст. Чернігівське князівство займало значні території та було одним із

↑ Полон Ігоря Святославовича (оспіваного у «Слові о полку Ігоревім») половцями. 1185 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

найбільших у Русі-Україні. Тривалий час чернігівським князям належала і Тмуторокань – велике місто і міжнародний порт на Керченській протоці. У місті жили представники різних етносів: руси, хозари, вірмени, греки, євреї тощо.

Писемні джерела свідчать, що Чернігівське князівство вкривала густа мережа населених пунктів. Більшість із них були невеликими поселеннями чи князівськими замками. Серед міст розмірами виділялися Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Путивль і Стародуб, що стояли на Десні та її притоках. Сам Чернігів поступався величчю тільки Києву. Місто мало чудову

← Макет замку Ольговичів – резиденції сіверських князів у XI–XIII ст. Автор О. Логвиненко. Краєзнавчий відділ заповідника «Слово о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському

потужну систему укріплень, що складалася з кількох ліній валів та ровів. Через великі розміри і віддаленість одне від одного міста й підлеглі їм землі Чернігівщини були економічно самостійні й інколи не мали між собою жодних зв'язків.

У Чернігівській землі утвердилася династія *Ольговичів* – нащадків князя Олега Святославовича, учасника Любецького з'їзду князів. Ольговичі часто брали активну участь у боротьбі за київський стіл, однак у самому князівстві не мали контролю над усіма удільними князями. Чернігівське князівство, як і інші руські землі, було поліцентричним. Воно розпалося на кілька десятків менших князівських *уділів* (тобто менших князівств) із власними столицями та князівськими династіями. З-поміж найбільших було *Новгород-Сіверське князівство*. Сусідство на південному сході з половецьким степом визначало політичне життя цих земель. Інколи князі мусили обороняться, інколи, як-от Ігор Святославович, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім», ішли проти половців війною. Часом, щоб уникнути війн і руйнувань, князі вдавалися до шлюбної дипломатії, одружуючи своїх дітей із синами чи доньками знатних половецьких родів.

Переяславське князівство

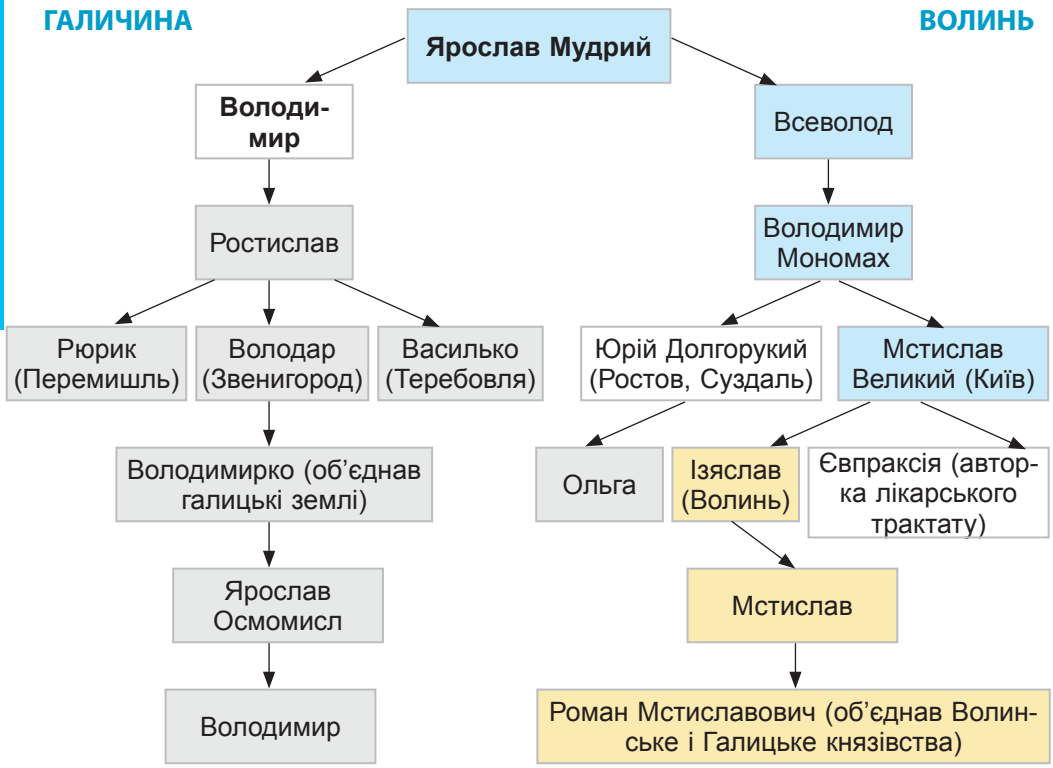
Прочитайте уривок із літопису та виконайте завдання. Оберіть одне речення, два словосполучення і три слова, які вас вразили в уривку найбільше. Свій вибір поясніть.

«І їхали вони в напад без возів. Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він випросився у Святослава і в Рюрика їхати попереду з чорними клобуками. Хоча Святославу не любо було пустити Володимира попереду, перед синами своїми, але Рюрик та інші всі [це] схвалили, тому що він був муж доблесний, і сміливий, і сильний у бою; він-бо завше прагнув доблесних діл... У тім же поході розхворівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і помер. І принесли його в город його Переяславль на ношах, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він-бо любив дружину, і золота не збирав, майна не шкодував, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила».

Одним із найменших князівств Русі-України було *Переяславське*. Його політичне та суспільно-економічне життя визначалося географічним розташуванням. Князівство межувало з Київською та Чернігівською землями, а на півдні – з половецьким степом. Тож фактично виконувало роль буфера, що захищав Київ і Чернігів від набігів кочовиків. Князівство складалося з кількох десятків міст-фортець. Найбільшими з них були сам Переяслав, Воїнь, Ромни, Глинськ. Постійна половецька загроза не сприяла ні господарському освоєнню земель, ні торговельним відносинам. Тож економіка краю залежала від Києва. Переяславське князівство не мало власної династії князів і політичної самостійності. Зазвичай у Переяславі сиділи князі, які хотіли посісти київський стіл і отримували це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Порубіжне становище Переяславського князівства змушувало його правителів бути активними учасниками, а інколи й ініціаторами боротьби проти половців. Особливо джерела відзначають князя Володимира Глібовича. З його іменем пов'язують і першу згадку назви «Україна» в писемних джерелах.

Галицьке князівство

Використовуючи схему на с. 96, карту на с. 91, а також інформацію, яку знаєте з попередніх уроків, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Вставте пропущені слова в текст, щоб вийшла цілісна розповідь про перших князів Галицького князівства. **2.** Коли вперше

на уроках історії ви почули слово «олігархія»? Як гадаєте, що вплинуло на процес формування олігархії в Галичині? **3.** Чому в інших князівствах Русі-України цей процес не став таким масштабним? **4.** Поміркуйте, щодо яких категорій українського суспільства вживають цей термін. **5.** Виділіть для себе кілька позитивних чи негативних наслідків існування олігархії.

Території, які належали *Галицькому князівству*, здавна заселяли східнослов'янські племена білих _____. Згодом на їхні землі під тиском кочовиків переселились уличі й тиверці. Ці племена наприкінці X ст. приєднав до Русі-України князь _____. Галицька земля була першою з-поміж руських князівств, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись від Києва наприкінці XI ст. Засновником династії галицьких князів став онук Ярослава Мудрого _____. Утім за Галичину розгорілася запекла боротьба. Край мав дуже вигідне географічне розташування. Це гірська місцевість, важкодоступна для степових кочових орд. Тут були великі поклади стратегічного для того часу матеріалу – солі, значення якої зросло після того, як кочовики відрізали Русь від Чорного моря. Тож через галицькі землі проходили важливі торговельні шляхи. Це сприяло збагаченню місцевої еліти. На Галичину накинули оком сусідня _____,

що бажала контролювати Карпати, Польща, яка наступала на західному кордоні, а також тріумвірат київських князів – _____, Святослав та _____. Тож Ростиславові не вдалося поширити владу на всю Галицьку землю. Справу батька продовжили його сини: Рюрик, Володар і Василько, які зайняли й очолили галицькі міста: _____, _____ і Теребовлю. Утім, обстоюючи своє право на Галичину, Ростиславовичі й надалі воювали проти власних родичів. Жертвою князівських усобиць, зокрема, став теребовлянський князь _____, якого після Любецького з'їзду підступно осліпив волинський князь Давид Ігорьович. Придушити усобиці, об'єднати Галичину і стати єдиним правителем вдалося лише князю _____ Володаровичу.

Розгляньте мініатюру з літопису. Знайдіть у тексті підтвердження зображенню. Дослідіть, які події відбувалися в інших князівствах Русі-України, коли в Галичі правив Ярослав Осмомисл. Чи міг князь бути якось із ними пов'язаний? Створіть лінію часу і позначте події на ній.

← Князь Ярослав Осмомисл (1152–1187) радиться з боярами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Галичина, на думку дослідників, відзначалася особливим політичним устроєм – значним впливом боярства. Тож Галицьке князівство вважають взірцем *олігархічного правління*. Місцеве боярство формувалося не з князівської дружини, як на інших руських землях, а з родоплемінної знаті. Тому надзвичайно впливові й заможні галицькі бояри намагалися тримати під постійним контролем будь-яку діяльність князя – не лише його внутрішню й зовнішню політику, а й навіть приватне життя. Ярославові Осмомислу (1152–1187) вдалося дещо приборкати бояр, залучивши їх до державної служби.

Волинське князівство

Волинська земля, споконвіку заселена племенами волинян, отримала назву від давнього її центру – м. Волиня на Західному Бузі. Утім на початку XI ст. столицею Волині став Володимир, заснований київським князем Володимиром Великим. Найбільшими містами були Червень, Белз, Бузьк, Луцьк, Пересопниця тощо. Волинська земля, розташована на перетині торговельних шляхів, обмінювалася товарами з Києвом, Литвою, Польщею, країнами Заходу.

Тривалий час Волинь залишалася вотчиною київських князів. Не мала власної князівської династії, тому нею управляли з Києва. Виділення Волині в окреме князівство довершив Ізяслав Мстиславович, онук Володимира Мономаха. Як і інші князі з Мономахової династії, він добивався влади в Києві й тричі на короткий час був київським князем. Але, наражаючись на запекле суперництво інших князів, основну увагу скерував на Волинь, де почав організовувати князівство для свого роду.

У політичній діяльності Ізяслав спирався на близькі зв'язки з Угорщиною, Польщею та Чехією. Джерела майже не зберегли відомостей про соціально-економічне життя Волині. На підставі даних пізнішого часу дізнаємося про сильне боярство, яке підтримувало князів і обстоювало окремішність Волинської землі. Волинь не уникнула поліцентризму, тобто дроблення на кілька політичних центрів між нащадками Ізяслава. Однак онукові Ізяслава *Роману Мстиславовичу* вдалося об'єднати Волинь і перетворити її на могутнє руське князівство. У 1187 р. князь Роман здійснив першу спробу об'єднати Волинське князівство з Галицьким.

1. Розгляньте макет Пересопницького городища в експозиції Археологічно-культурного центру с. Пересопниця (Рівненська обл.). Чи відрізнялася система містобудування Волині від Києва? Які відмінності ви знайшли? **2.** Де на реконструкції розташовані дитинець, князівські палаци, боярські хороми, торговище, житлові квартали ремісників?

← Пересопницьке городище. Сучасна реконструкція

СИСТЕМАТИЗУЄМО ІНФОРМАЦІЮ

Заповніть таблицю «Руські князівства в XII – першій половині XIII ст.». Визначте спільні риси в розвитку князівств.

Князівство	Князівська династія	Економіка	Зовнішня політика	Визначна подія
Київське				
Чернігівське				
Переяславське				
Галицьке				
Волинське				

ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у групи. Уявіть себе власником чи власницею креативної агенції. Прорекламуйте одне з князівств Русі-України. Створіть рекламний буклет з інформацією про туристичні принади, торговельні маршрути, цікаві факти про ваше князівство. Створіть герб князівства. Результати роботи представте в класі.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події і дати з історії Русі у XII–XIII ст. і можу їх пояснити			
Я можу виділити спільні та відмінні риси в розвитку руських князівств у XII–XIII ст.			
Я вмію зіставляти інформацію, відрізнити особливості політичного та суспільно-економічного розвитку руських князівств у XII–XIII ст.			
Я можу пояснити причини відмінності в розвитку руських князівств у XII–XIII ст.			
Я розумію, що поліцентричність – важливий період в історії України та Європи			

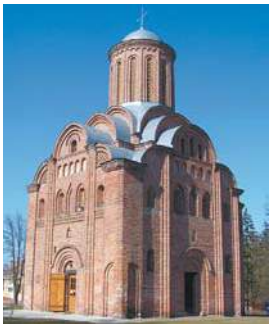
§ 12 Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте, що ви вже знаєте про культуру Русі-України. Упродовж 60 секунд назвіть якомога більше пам'яток, створених у X–XI ст.

ПРАКТИКА

Розгляньте зображення П'ятницької церкви та Борисоглібського собору. Чим вони подібні? Порівняйте їх із собором Святої Софії в Києві. Поміркуйте, чим вони відрізняються.

↑ П'ятницька церква в Чернігові. Кінець XII ст. Сучасний вигляд

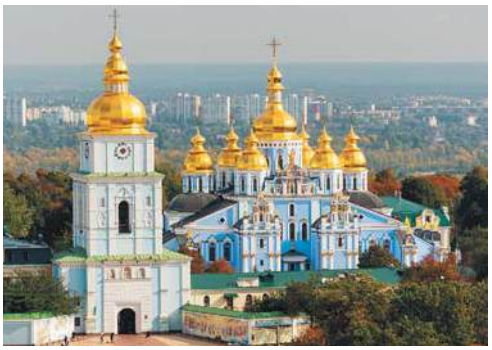
↑ Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст. Сучасний вигляд

Розвиток архітектури

Успенський собор, головну церкву Києво-Печерського монастиря, було закладено 1073 р. Відомо, що князь Святослав Ярославович подарував під церкву землю та 1000 гривень золотом. Собор став взірцем для спорудження подібних будівель у Києві та інших містах Русі.

↑ Успенський собор Києво-Печерської лаври. XI ст. Сучасний вигляд

↑ Михайлівський Золотоверхий собор. XII ст. Сучасний вигляд

Зокрема, за тим самим зразком у 1108–1113 рр. за повелінням князя Святополка Ізяславовича зведено Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

У другій половині XII ст. почався новий етап розвитку архітектури Русі. Будівлі набули ознак романського стилю, якому притаманні лаконічний декор, чіткі лінії фасадів. Храми будували переважно з одним масивним куполом. Будівельники використовували місцеві матеріали, розробили власні технологічні прийоми. Київ і Чернігів були тими містами, які задавали архітектурні тренди для всієї Русі. Тут зводили храми з цегли, затирали стіни вапном. Ззовні храми оздоблювали цегляною декоративною кладкою. Прикладами таких пам'яток є церква *Богородиці Пирогощої* в Києві (1132–1136), *Борисоглібський собор* і *П'ятницька церква* в Чернігові.

1. Створіть хмару слів до теми. **2.** Розгляньте зображення П'ятницької церкви та Борисоглібського собору. Виділіть основні риси романської архітектури. Перевірте себе, відшукавши інформацію в додаткових джерелах. **3.** Знайдіть приклади романської архітектури в інших країнах світу. Порівняйте їх із будівлями Русі. Знайдіть спільні та відмінні риси.

Розвиток образотворчого мистецтва

У XII ст. *мозаїку* для внутрішнього оздоблення храмів використовували дедалі менше. Останній зразок мозаїчного декору Русі залишився в інтер'єрі Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.

Перші *ікони* на Русь привозили з Візантії. Деякі шедеври мають історію, гідну стати сценарієм фільму. Наприклад, *Вишгородська ікона Богородиці* XII ст. Існує легенда, що патріарх Константинопольський подарував її київському князеві Мстиславові Великому в 1131 р. Наступні 19 років ікона зберігалась у вишгородській резиденції князів. 1155 р. суздальський князь Андрій Боголюбський напав на Вишгород, викрав ікону та вивіз її до Суздаля. Потім перевіз її до Владимира-на-Клязьмі.

← Мозаїка «Євхаристія» Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського монастиря в Києві. 1108–1111 рр.
Мозаїка «Євхаристія» – це символічна сцена причастя апостолів. Єдиний шматок стіни, що її вдалося врятувати під час зруйнування собору радянською владою

← Вишгородська ікона Богородиці

→ Свенська ікона Богородиці – найдавніша зі збережених ікон майстерні Києво-Печерського монастиря часів св. Алімпія (кінець XI – початок XII ст.). Зображено Богородицю, яка сидить на троні, тримаючи на колінах Христа, обабіч – святі Антоній Печерський і Феодосій Печерський із розгорнутими сувоями в руках

У другій половині XI – на початку XII ст. відбувалося становлення засад іконопису Русі. Виникла руська іконописна школа. До наших днів дійшли імена перших іконописців – Алімпій та Григорій. Ікони створювали за суворими правилами, які називають *канонами*. Писали ікони в майстернях при монастирях.

1. Створіть інфографіку до теми.

2. Напишіть уявний допис для соціальних мереж про будівництво й оздоблення Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Знайдіть інформацію про знищення собору совєтською владою.

Поширення знань. Розвиток освіти і науки

З прийняттям християнства зростав рівень освіченості русичів, насамперед представників еліти. Завдяки виявленим написам на різних предметах (посуді, ливарних формочках, пряслах, зброї, каменях і стінах храмів тощо) можемо говорити про розвиток *писемності*. У храмах Києва віднайшли близько двох сотень написів – *графіті* XI–XII ст.

Школи існували при церквах і монастирях. За князів Володимира та Ярослава в Києві відкрили заклади, де навчалися діти з князівського оточення. Онука князя Ярослава Янка заснувала в київському Андріївському монастирі школу для навчання дівчат. У школах навчали богослов'я, філософії, риторики, граматики, іноземних мов.

Чи не єдиним джерелом знань були *книжки*. Тому до них ставилися особливо шанобливо. Їх оздоблювали коштовними матеріалами – шкірою, золотом, прикрашали яскравими ілюстраціями. Фарби виготовляли з мінералів, які для в'язкості розчиняли на яєчному жовтку. Тло мініатюр, заставки та **ініціали** часто розфарбовували золотими фарбами. Оправи книжок роби-

ли з дощечок, обтягнутих шкірою. Оправи для особливих замовлень – зі срібла, золота, прикрашали коштовним камінням. На жаль, тогочасних книг збереглося мало. Однак ті, які можемо побачити сьогодні, – справжні витвори мистецтва.

СЛОВНИК

Книжковий ініціал, або **буквиця** – більша, ніж решта літер у тексті, початкова буква розділу в рукописних і друкованих текстах.

Найдавніша книга, що збереглася до наших днів і дату виготовлення якої ми знаємо, – *Остромирове Євангеліє*. Відомо, що її створив писар диякон Григорій та його три помічники. Замовив Євангеліє новгородський посадник Остромир – родич великого київського князя Ізяслава Ярославовича. На переписування та оздоблення книги майстри витратили сім місяців – з жовтня 1056 р. до травня 1057 р.

↑ Родина Святослава Ярославовича. Мініатюра з «Ізборника Святослава». 1073 р.

Розвиток писемності сприяв появі *літератури* Русі. Її зачинателем став київський митрополит Іларіон – автор «Слова про закон і благодать». Створювали також книги, схожі за стилем на сучасні енциклопедії. Їх називали тоді «Ізборниками». Відомий «Ізборник» 1073 р., який переписали на замовлення київського князя Святослава Ярославовича. В «Ізборнику» можна знайти виписки з біблійних книг, статті з філософії, астрономії, математики, ботаніки, медицини, географії, історії тощо. Рукопис прикрашають 10 мініатюр, серед яких – зображення князя Святослава з родиною.

↓ Сторінка з «Ізборника Святослава»

Одним із джерел вивчення історії є *літописи*. Найдавніший, що дійшов до нас, – «Повість временних літ» 1113 р. Його уклав чернець Києво-Печерського монастиря *Нестор*. У творі розказано про події з 860 до 1111 р. Нестор користувався давнішими літописами. Продовженням твору Нестора є *Київський літопис*, у якому виклад подій доведено до 1200 р.

Пам'ятаймо, що варто критично ставитися до джерел, зокрема іноземних, і звіряти інформацію. Адже медіаграмотність не має часових меж.

У монастирях, де укладали літописи, вели також реєстрацію астрономічних і метеорологічних явищ. Їх сприймали як «небесні знамення». Тому в літописах, окрім подій політичної історії Русі, оповідали й про сонячні та місячні затемнення, комети, зоряні дощі, падіння метеоритів і болідів («змії» та «вогняні стовпи»), північні сяйва та інші незвичайні метеорологічні явища. Затемнення Сонця й Місяця справляли найбільше враження на людей. Їх вважали знаками, котрі Бог посилає людям для перестороги.

↑ Євпраксія Мстиславівна. Сучасний малюнок

Видатною пам'яткою руської літератури є *«Слово о полку Ігоревім»*. У творі оспівано похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців. Ігор був чоловіком дочки галицького князя Ярослава Осмомисла Ярославни. 1185 р. Ігор із дружинами брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава пішов проти половців, але зазнав поразки. Військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон. Автор «Слова...» прагнув застерегти русичів від чвар і розбрату, закликав до єдності. Із твору ми дізнаємося також про діяльність Осмомисла: він дав відсіч зазіханням на галицькі землі угорському королю, розширив територію до Дунаю, планував помститися половецькому ханові Кончакові за Ігоря. Забігаючи наперед, зазначимо, що донька Кончака і син Ігоря одружилися.

Князь *Володимир Мономах* відзначився письменницьким хистом і написав *«Повчання дітям»*. Правитель розповів про свої походи, а також виклав власний погляд на принципи державного управління, дипломатію. Зазначив, що князям варто дотримуватися взаємних договірних зобов'язань для вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Онучка Володимира Мономаха *Євпраксія* стала першою жінкою-лікаркою Русі. З юності вивчала народну медицину та лікувала хворих. Її ім'я в перекладі з грецької означає «Добродія». Євпраксія – авторка наукового трактату *«Мазі»*. Це перша відома медична праця руського авторства про здоровий спосіб життя. Нині ця праця зберігається в бібліотеці Лоренцо Медічі у Флоренції.

1. Намалюйте лінію часу. Позначте на ній події, про які згадано в тексті. **2.** Дізнайтеся більше про виготовлення книг у Русі. Намалюйте процес створення книги. **3.** Прочитайте уривок із літопису, розгляньте мініатюри та виконайте завдання:

«У ті ж времена було знамення на заході: зірка превелика, неначе з кривавими променями, сходила звечора після заходу сонця, і так було

сім днів. Се віщувало не на добро. Після цього було усобиць багато і нашестя поганих на Руську землю, бо ця зірка була неначе кривава і віщувала кровопролиття... Перед цим же временем сонце перемінилося, було не світле, а ніби місяць; про нього невігласи говорили, що можна з'їсти. Так ото подібні знамення бувають не на добро... Такі знамення на зло бувають, віщуючи війну, чи голод, а чи смерть».

«Повість временних літ» про комету Галлея (близько 1065 р.)

4. Спираючись на раніше вивчений матеріал, поміркуйте, яку біду віщувало описане знамення. Чому, на вашу думку, русичі тлумачили астрономічні явища як недобрий знак? Поміркуйте, як у сучасному світі люди ставляться до новин про явища, зображені на малюнках.

Місячне затемнення і метеоритний дощ. 1203 р. Мініатюра XV ст.

Поява комети Галлея. Мініатюра XV ст.

ПРОЄКТ

Оберіть одну з тем і виконайте проєкт за запропонованим алгоритмом. Пам'ятки культури Русі-України другої половини XI – першої половини XIII ст.: ✓архітектура; ✓мистецтво; ✓книжкові пам'ятки.

Пропонуємо алгоритм виконання проєкту:

- ✓ визначити тему;
- ✓ знайти інформацію в різних джерелах, перевірити її достовірність;
- ✓ дібрати візуальний матеріал;
- ✓провести дослідження;
- ✓ зробити висновки;
- ✓ сформувати результати проєкту у вигляді мультимедійної роботи;
- ✓ презентувати проєкт;
- ✓ обговорити результати.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я можу назвати основні пам'ятки культури Русі-України другої половини XI – першої половини XIII ст.			
Я можу схарактеризувати пам'ятки культури Русі-України другої половини XI – першої половини XIII ст.			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою досліджень, доступних історичних джерел та з урахуванням гуманістичних цінностей			
Я вмію визначати на карті розташування пам'яток архітектури періоду			
Я вмію використовувати інформацію із суміжних галузей знань для характеристики минулих і сучасних подій, явищ, процесів			

§ 13 Кочові народи степів України X–XIII ст. Візантійські володіння на Кримському півострові

ПРОВОКАЦІЯ

- Пригадайте, що ви знаєте про кочові народи.
- Поміркуйте, як пов'язана історія України з кочовиками.

ПРАКТИКА

1. Пригадайте, що ви знаєте про відносини Русі та Хозарського каганату.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

Хозари

Хозарський каганат (середина VII–X ст.) – перша кочова держава доби середньовіччя. До її складу входила й частина території сучасної України: приазовський, почасти причорноморський степи і більша частина Кримського півострова. Літопис свідчить, що слов'янські племена полян, сіверян і деревлян сплачували данину хозарам. На основних торговельних шляхах, що пролягали через підконтрольні землі, хозари закладали укріплені зимовища. Поступово довкола них почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Із зимовища – фортеці кагана виросло й столичне місто *Ітиль* у пониззі Волги, а згодом – *Саркел* на Дону. Каганат багатів завдяки міжнародній транзитній

↑ Саркел. Сучасна реконструкція

торгівлі, адже хозари контролювали основні торговельні шляхи, які зі Сходу й Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. У містах бурхливо розвивалося ремісництво, а в провінціях – землеробсько-скотарське господарство.

За віруваннями населення Хозарії не було однорідним: поряд із язичниками в містах жили християни, мусульмани та іудеї. Перші київські князі також мусили сплачувати хозарам данину. Саме бажання позбутися залежності й підштовхнуло їх до війни з Хозарським каганатом. Перемігши в 965 р., русичі перестали бути хозарськими данниками, проте спустілий степ відкрив шлях на Русь ордам печенігів.

Створіть кросворд до теми.

Використовуючи застосунок Google Maps, визначте, територію яких сучасних держав займав Хозарський каганат.

Печеніги

Перша згадка про печенігів у руських літописах датується 915 р. Упродовж X – першої третини XI ст. Русь воювала зі степовими сусідами, а печенізькі орди підходили до самого Києва. За свідченням літописів, 972 р. печеніги на чолі з ханом Курею в засідці біля Дніпрових порогів розбили загін Святослава. У цьому бою загинув і київський князь.

У 1036 р. печеніги зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого під стінами Києва. Частина розгромлених кочовиків перемістилася за Дунай, а звідти – на Балкани.

Однак взаємини Русі з печенігами не зводилися тільки до протистояння. Приміром, у 943–944 рр. Ігор Рюрикович використовував печенізький загін під час походу на Візантію. Є в літописі свідчення й про те, що в самому Києві вже наприкінці X ст. мешкали вихідці з печенігів.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Печеніги не застосовували ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками. Їхня легка кіннота перемагала завдяки ефекту раптовості – саме тому їх часто називали «летючими людьми». Звичними за середньовіччя методами відкритого зустрічного бою стрімку кінноту печенігів зупинити було неможливо. Тож наприкінці X ст. зародилася нова форма захисту – спорудження високих і довгих дерево-земляних стін-укріплень (Змієві вали), які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу.

Залишки Змієвих валів. Сучасне фото

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання.

1. За часів кого з руських князів відбувалися події, описані в уривку?

2. Де перебував київський князь, доки печеніги брали в облогу Київ?

3. Що в уривку підтверджує факт співіснування на руських землях слов'янського і печенізького населення?

«Прийшли печеніги вперше на Руську землю... І заперлася Ольга з онуками своїми – Ярополком, і Олегом, і Володимиром – у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, – незчисленне множество [стояло їх] довкола города, – і не можна було вийти з города, ні вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І затужили люди в городі, і сказали: "Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти і переказати: «Якщо ви не приступите завтра під город, – ми здамось печенігам»". І сказав один хлопець: "Я можу перейти". Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: "Коли можеш ти якось іти – іди". Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: "Чи ніхто не бачив коня?", – бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одежу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому анічого зробити».

«Повість временних літ»

Половці

Словом «половець» у руських джерелах позначали тюркські племена *кипчаків*. Вийшовши в IX ст. з територій сучасних Киргизстану й Казахстану, вони спершу витіснили печенігів із Приаралля, а в першій половині XI ст. розпочали наступ на Причорномор'я. Печеніги, відступаючи під тиском половців, попросили захисту київського князя. Тож після 1060 р. їм дозволили оселитися на прикордонні Київської та Переяславської земель. За це печенізька кіннота служила у війську київського князя.

За такою захисною лінією зі «своїх» кочовиків пролягало безмежне *Половецьке поле (Дешт-і-Кипчак)*, що розпросторилося від Волги до Дунаю. Ця територія була розподілена між окремими родами. Кожен із них кочував у певних межах, облаштовуючи тут постійні укріплені зимовища. До початку XIII ст. половці здійснили понад сорок великих походів на Русь, руйнуючи, грабуючи й знелюднюючи її.

Половці щоразу забирали із собою чимало полонених. Проте торгові контакти із сусідами-половцями, а особливо – регулярні династичні шлюби, якими князі й хани скріплювали мирні угоди, поступово пом'якшували гостроту протистояння. Не дивно, що внаслідок такого інтенсивного родичання вже з XII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, свояків і родичів брали активну участь у князівських усобицях, дедалі ближче переймаючись внутрішніми проблемами Русі.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ Половецькі баби – намогильні кам'яні статуї половців, пам'ятки мистецтва IX–XIII ст. На Русі кам'яні статуї називали «бабами» або «бовванами», що з тюркської означало «дід-батько», «пращур». До наших днів збереглося понад дві тисячі кам'яних статуй, розміщених переважно на півдні України. Для них кипчаки вибирали місця на найвищих ділянках степу або курганних могильниках давніших часів. У центрі святилища, яке іноді обгороджували камінням, ставили одну і більше чоловічих або жіночих статуй, повернутих обличчям на схід. Святилища з бовванами були місцем здійснення поминального культу предків, не пов'язаного безпосередньо з похованнями. Чоловічі статуї символізували непереможність і безсмертя. Покровителі в образі жінки давали їм силу та оберігали воїнів.

↑ Половецькі баби. Сучасне фото

Візантійські володіння на Кримському півострові

Володіння Візантії в Криму охоплювали територію Боспорського царства, Херсонеса та його околиць. Візантія встановила панування над *Боспором* на початку VI ст., за правління імператора Юстиніана I. Головними заняттями мешканців візантійського Криму були землеробство й скотарство. Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії полягала у сплаті морського податку, який передбачав постачання Візантії кораблів, а також морського спорядження. Боспор також забезпечував столичний Константинополь коштовним хутром, закуповуючи його в степовиків.

З кінця VII ст. на території Північного Причорномор'я поширив владу Хозарський каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв спеціальний посадовець – тудун. Проте Візантія не втрачала влади над регіоном. Для воєнних потреб – виготовлення «грецького вогню» – візантійці почали розробля-

1. Відшукайте на карті території, які входили до складу Тмутороканського князівства. Пригадайте, який із відомих вам великих київських князів правив у ньому.

2. Знайдіть на карті Херсонес. Яку руську назву мало місто? З якими подіями й історичними діячами Русі-України воно пов'язане?

3. Які території входили до феми Клімата?

↑ Крим у складі Візантії

ти нафтові родовища на Таманському півострові. Боспор став основним портом для вивезення цінної сировини.

З кінця X ст. територія Боспорського царства перебувала у складі руського Тмутороканського князівства. У XII ст., після захоплення князівства половцями, Боспор входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро.

Херсонес із IV ст. безпосередньо перебував у складі Візантійської імперії. Місто виконувало функції пункту спостереження за степами Північного Причорномор'я. Тому херсонесити отримували від Константинополя політичну й економічну підтримку. Імперія утримувала й тисячний військовий гарнізон із місцевих жителів.

Стан решти візантійських володінь у гірських районах та на південному узбережжі Криму за часів панування Хозарського каганату відомий за вкрай уривчастими даними. Найімовірніше, Візантія зберігала суверенітет над цими територіями, проте Хозарський каганат збирав частину мит і податків на свою користь. У 833–834 рр. відбулася організація *феми* – візантійської воєнно-адміністративної округи на півдні Криму, що дістала назву *«феми Кліматa»*. Ця подія відбувалася водночас із воєнною співпрацею з хозарами – під проводом візантійського експерта будували фортецю Саркел на Дону. На сході до візантійських володінь в XI ст. увійшов порт Судак. Ця округа проіснувала до завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р., після чого перейшла під владу Трапезундської імперії.

Таця «Лев і змія». Херсонес. X–XI ст.

Прочитайте уривок із джерела та виконайте завдання.

«Житіє Костянтина (Св. Кирила)» свідчить, що за кілька років до Моравської місії (близько 860 р.) брати Кирило та Мефодій вирушили із просвітницькою місією до Хозарії.

- ✓ Пригадайте з вивченого матеріалу, хто такі Кирило і Мефодій. Який внесок вони зробили в розвиток культури Русі-України?
- ✓ Що в уривку з джерела може бути підтвердженням наявності писемної мови у слов'ян до створення кириличного письма?

Що відбувалося на руських землях під час перебування Кирила і Мефодія в Херсонесі?

«По дорозі зупинились на деякий час у Херсонесі, де вивчали мови, потрібні для проповіді серед хозар, навчали людей християн-

ської віри, хрестили тих, що увірували, з допомогою херсонеського єпископа Георгія знайшли мощі святого Климента, Папи Римського, і частину їх узяли із собою. В Херсонесі [св. Кирило знайшов] Євангеліє і Псалтир "руською" мовою написані, а також зустрів чоловіка, який розмовляв "руською" мовою і розмовляв з ним, і зрозумів зміст цієї мови, і, порівнявши її зі своєю мовою, розрізнив літери голосні і приголосні, і, творячи молитву Богові, незабаром почав читати і викладати їх, і багато хто дивувався з нього, воздаючи хвалу Богові».

Із запропонованого переліку виберіть слова та словосполуки, які стосуються кочових народів степів України, а також ті, що характеризують візантійські території в Криму. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Саркел, половці, Боспор, данина, візантійська провінція, Хозарія, боввани, фема, каган, степ, «грецький вогонь», військова округа.

Використовуючи додаткову літературу, інтернет-ресурси, а також текст параграфа, порівняйте державний устрій, спосіб життя (осілий чи кочовий), суспільний та господарський лад, релігійне життя та відносини із сусідами (зокрема Руссю) кочових племен півдня України. Дані оформіть у вигляді мапи думок.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну тему і напишіть коротке повідомлення, у якому висловте свої міркування.

- ✓ Крим у подіях X–XIII ст. у Причорномор'ї.
- ✓ Кочовики в історії України.
- ✓ Вплив культури кочовиків на українську культуру.
- ✓ Як перебування в різний час на теренах України різних народів могло вплинути на формування сучасної української мови.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, хто такі хозари, печеніги, половці			
Я можу схарактеризувати хозарів, печенігів, половців			
Я можу пояснити особливості відносин Русі з кочовиками			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою досліджень, доступних історичних джерел			
Я вмію ідентифікувати на основі аналізу джерел події та явища			
Я вмію самостійно добирати інформацію для виконання завдання			

ПІДСУМОВУЄМО

Місце Русі-України в історії Європи

Проаналізуйте наведені уривки виступів / текстів істориків та публіцистів за таким алгоритмом: ✓ Про що йдеться у висловленнях? ✓ Чи все зрозуміло? ✓ Чи згодні ви з висловленнями? ✓ Доповніть від себе, яким є місце Русі-України в історії Європи.

«Ми – типова європейська країна. Нормани у X столітті встановили владу не лише в Україні. Візьмімо Нормандію у Франції. Там, як і в Україні, був договір: ми віддаємо вам територію, тільки не чіпайте нас. Для британців нормани – це болісне питання, тому що йдеться про завоювання. Король Англії Вільгельм Завойовник походив у далекому коліні з норманів. Водночас сучасна Англія веде історію від норманського завоювання.

До слова, донька Гарольда, який загинув у битві з Вільгельмом Завойовником, стала дружиною Володимира Мономаха. А зять Ярослава Мудрого раніше загинув у битві з Гарольдом. Донька київського князя Володимира Агата стала англійською королевою, вийшла за Едварда Вигнанця. Така велика сімейна тусня».

Дмитро Гордієнко, історик

Джерело: Дмитро Гордієнко. Міфи про середньовічну Україну: між норманами та Візантією. Локальна історія.

«Але, як і Європа, давня Русь була складним різноплемінним та багатонаціональним конгломератом: слов'яни, печеніги, половці, чорні клобуки – кого там тільки не було! Навіть самі князі походили з різнонаціональних шлюбів, а про підданих я вже й не кажу… Тільки-но ми почнемо сприймати Русь не як "колиску", а як континент, усе відразу ж стане на свої місця, і ми точно побачимо те місце, де вже тисячу років як існує Україна».

Віталій Портников, публіцист, лауреат Шевченківської премії

Джерело: Віталій Портников. Викрадення Руси. Локальна історія.

«Україна цікава тим, що в ній у дуже інтенсивній формі втілювалися більшість трендів європейської історії. І багато трендів світової історії. У результаті географічного розміщення України, у результаті наявності цієї осі з півночі на південь на початку і зі сходу на захід згодом, усі тренди європейської історії проявляються в українській, але в трішечки цікавій формі. Наприклад, вікінги. Треба визнати, що вікінги – це дуже цікаво. Європа розвивається, франки засновують державу, а вікінги на це реагують і починають на них нападати. Вони винаходять свої човни і мандрують по всьому світу. Дуже круто! Але найпомітніший слід доби вікінгів – це Київ. Вікінги руйнували держави і засновували нові… Київ – це, можливо, найцікавіший і найтриваліший спадок доби вікінгів… Собор Святої Софії – це теж спадок цивілізації вікінгів, які прийняли християнство».

Тімоті Снайдер, історик, професор Єльського університету

Джерело: Тімоті Снайдер. Становлення сучасної України. Лекція 1. Українські питання, викликані російським вторгненням.

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeFKIACGCSTV-CrAQD6TZ1c4OS5pbtY6wZwEEp77_r-spy4DQ/viewform

РОЗДІЛ 4

ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА КІНЦЯ XII – СЕРЕДИНИ XIII СТ. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ») СЕРЕДИНИ XIII–XIV СТ.

XI | XII | XIII

1141 р. Об'єднання Галицького князівства Володимирком Володаровичем

1153–1187 рр. Князювання Ярослава Осмомисла в Галицькій землі

1199 р. Об'єднання Волинського та Галицького князівств князем Романом Мстиславовичем

§ 14 Волинь і Галичина в кінці XII – середині XIII ст. Утворення Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів»)

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте лінію часу, вміщену на початку параграфа. Поміркуйте, про що йдеться у параграфі.

ПРАКТИКА

Розгляньте схему на с. 96 і прочитайте текст нижче. Виконайте завдання.

Волинь і Галичина в кінці XII – середині XIII ст.

Волинь і Галичина мають давню історію. Ще князь Володимир Великий уперше приєднав землі, що лежали на захід від тодішнього кордону Русі. На Волині він заклав місто Володимир. Там по черзі правили його сини Борис і Всеволод. До кінця XI ст. ці землі підпорядковувалися Києву. Поступово на цій території сформувалися власні політичні центри. У 1084 р. там самочинно почали правити правнуки Ярослава Мудрого – троє рідних братів *Ростиславовичів*. Їх підтримала місцева знать – бояри. Завдяки цьому князі закріпилися у трьох містах – Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі.

Наступним правителем став *Володимирко*. Він переніс столицю з Перемишля до Галича й фактично утворив *Галицьке князівство*. Його син Ярослав зміцнив князівство, розширив його кордони, налагодив відносини з Угорщиною, Польщею, Візантією. *Ярослава* назвали *Осмомислом*, тобто мудрим, таким, що має вісім думок

одразу. Існує ще одна версія походження прізвиська. Ярослав мав ворога. Коли ж задумав його здолати, то спрямував на його пошуки вісьмох послів. Проте зловмисника так і не впіймали. Автор «Слова о полку Ігоревім» поглузував із Ярослава і назвав його Осмомислом, натякаючи на дипломатичну поразку князя.

Як ви вже знаєте, Галичину дослідники вважають взірцем олігархічного правління. Заможні та впливові галицькі бояри постійно хотіли контролювати діяльність князів. Стосунки Осмомисла з місцевими боярами не були стабільними. Певний час йому вдавалося задобрити цю верству, залучивши до вирішення державних справ, але бояри все одно були невдоволені. Перед смертю Ярослав заповів стіл у Галицькій землі позашлюбному синові Олегові. Законному синові Володимиру велів сісти в Перемишлі. Однак волі батька не послухали, і Володимир став правити в Галичі. Бояри хотіли спрямовувати дії князя, тому кликали угорців, поляків, удільних руських князів підтримати їх. Володимир із допомогою німецького імператора і польського короля таки утвердився у Галичі в 1189 р. Княжив він іще 10 років, аж до смерті. Синів не мав, тому династія Ростиславовичів згасла.

Прочитайте уривок зі «Слова о полку Ігоревім» і дайте відповіді на запитання. Про які риси характеру й особисті якості князя розповідає джерело? Що довідуємося про відносини князя з іншими державами?

Могутній Осмомисле Ярославе!
Високий злотокований твій стіл;
Залізними полками ти підпер
Угорські гори, міцно заступивши
Дорогу королеві. Ти замкнув
Ворота на Дунаї, через хмари
Метаючи каміння і пустивши
По синьому Дунаю кораблі.
Гроза твоя далеко доліта;
Ти одчиняєш Києву ворота
І з Галича готуєшся стрілять
Заморського султана. Господарю!
Стріляй мерщій поганця Кончака
За горе краю Руського, за рани
Криваві князя Ігоря!

«Слово о полку Ігоревім».
Переспів Валерія Шевчука

Історична інформація й достовірність «Слова о полку Ігоревім» іще досі не повністю розгадані. Унікальність тексту викликає в дослідників сумнів, що він справжній. Річ у тому, що не збереглися ні оригінал твору з часів Русі-України, ні подальші копії. Нібито сам рукопис, з якого були виконані перші друки, загинув у пожежі 1812 року. Загибель пам'ятки та надзвичайні художні якості тексту створили підстави для сумнівів, що це джерело – автентичне. Як, на вашу думку, можна підтвердити або спростувати тезу, що «Слово о полку Ігоревім» є підробкою?

Утворення Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів»)

Наступним правителем у Галичі став Роман Мстиславович, праправнук Володимира Мономаха. Його батько – Мстислав Ізяславович – у 1167–1170 рр. правив у Києві. У Луцькій землі Мстислав посадив брата Ярослава, у місті Володимирі – старшого сина Романа, молодших синів посадив у Белзі, Червені й Бересті. Роман пережив рідних братів і дядька Ярослава, який правив у Луцькій землі. Тож Роман об'єднав землі Волині, а згодом ще й приєднав Галицьке князівство. Так *у 1199 р. Роман Мстиславович об'єднав під своєю владою великі території з центром у Галичі.*

Роман долучив до своїх володінь Київську землю, а князя Рюрика змусив зректися престолу. Проте до Києва Роман не переїхав, а посадив там довірену особу. Столицею своєї держави залишив Галич.

Князь налагодив відносини з Візантією. З Галича до Константинополя вирушили дипломати. Деякі дослідники вважають, що після переговорів донька візантійського імператора Анна стала дружиною Романа.

Об'єднаними землями Роман правив 6 років. 1205 р. він загинув у бою під Завихвостом (на території сучасної Польщі). Історики вважають, що причиною битви могло бути те, що його втягнули у свою боротьбу німецькі династії.

Роман і Анна мали двох синів – *Данила* і *Василька*, яким на момент загибелі батька виповнилося 4 і 2 роки. Анну визнали **регенткою** Данила. Щоб протистояти галицьким боярам, Анна попросила допомоги в угорського короля Ендре II, троюрідного брата князя Романа.

Однак такої підтримки було замало. Белзький удільний князь Олександр Всеволодович зайняв місто Володимир. У столичному Галичі та Звенигороді закріпилися онуки Ярослава Мудрого. Анні з

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Данило Романович (1201–1264) – руський король з династії Романовичів, правитель Волинсько-Галицької держави. Син князя Романа Мстиславовича Великого та візантійської принцеси Єфросинії-Анни. Відновив і розбудував Волинсько-Галицьку державу. Час його правління – доба найбільшого економічно-культурного піднесення та політичного посилення Волинсько-Галицької держави. Сподіваючись на доп могу західних союзників у боротьбі із Золотою Ордою, **1253 р.** прийняв від Папи Римського Інокентія IV пропозицію коронації і став королем усієї Русі.

СЛОВНИК

Регент / регентка – тимчасовий правитель або правителька монархічної держави, що призначається в разі відсутності, хвороби, неповноліття монарха.

двома синами довелося тікати на Волинь. Звідти Данило на 6 років переїхав до Угорщини. Княгиня сподівалася, що Данило таки зможе здобути владу. Галицькі бояри, яким не подобалися нащадки Ярослава, повернули Данила, і в 9 років він посів княжіння в Галичі. Проте княжичу постійно доводилося боронитися від охочих заволодіти галицьким столом. Наприклад, у 1213 р. Данило мусив тікати до матері на Волинь, рятуючись від боярина, що захопив княжий стіл у Галичі. У 1215 р. краківський князь Лєшко змусив повернути Данилові Романовичу батьковий стіл у Володимирі – центрі Волинської землі. Вірним союзником Данила завжди був його рідний брат Василько. Наступні 15 років вони разом намагалися повернути батькові володіння.

1. Створіть ребус чи кросворд (на вибір) до теми параграфа.
2. Намалюйте лінію часу і позначте на ній основні події, про які йдеться в тексті.

Проявіть креатив. Поділіть текст на логічні блоки. Виокреміть у них ключові події, їхні причини та наслідки, персоналії. Опрацювавши текст, візуалізуйте його, застосувавши скетчноутинг – нотатки у вигляді графічних малюнків. Презентуйте класу свої нотатки.

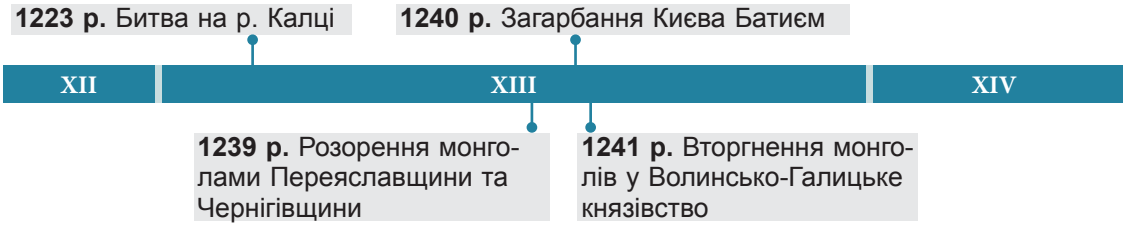
ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Чи міг Ярослав Осмомисл бути автором «Слова о полку Ігоревім»?
- ✓ Чому Роман Мстиславович не переніс столицю в Київ?
- ✓ Історичний портрет Романа Мстиславовича.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події та явища історії Волині й Галичини кінця XII – середини XIII ст.			
Я можу схарактеризувати правління князів Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславовича			
Я можу скласти історичні портрети князів Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславовича за допомогою доступних історичних джерел			
Я вмію визначати на карті територіальні межі Русі-України за правління князів Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславовича			
Я вмію формулювати судження про діяльність історичних осіб у межах теми			
Я вмію самостійно добирати джерела для характеристики правителів Волині та Галичини, Волинсько-Галицького князівства			
Я вмію ототожнювати на основі аналізу джерела події та явища періоду правління князів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича			

§ 15 Походи монголів на Русь-Україну. Особливості підпорядкування Волинсько-Галицького князівства та інших князівств Русі-України Монгольській імперії

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте лінію часу, вміщену на початку параграфа. Пригадайте, що ви знаєте про ці події.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

Походи монголів на Русь-Україну

Хан усієї Монголії Чинґісхан на соколиному полюванні. Мініатюра XIII ст.

На початку XIII ст. ханом Монгольської імперії став *Темучин*. В історію він увійшов під ім'ям *Чинґісхан*, що в перекладі означає «володар володарів», «володар всесвіту». Війська Чинґісхана активно захоплювали нові землі. Із Середньої Азії вони дісталися південного узбережжя Каспійського моря, потім перейшли на територію сучасної Грузії. Звідти рушили на північ і на берегах річки Дон зустрілися з половцями. Половці зазнали поразки й звернулися по допомогу до руських князів. У «Літописі Руському» про це сказано так:

«У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали супроти них. Але навіть хан Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многі половці побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не поможете нам, – [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете”. І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: *“Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй”*».

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

У тексті монголів названо татарами. Так у тогочасних текстах і на Русі називали монголів. До Європи поняття прийшло з Китаю. Там «татарами» називали всіх сусідів-кочовиків. Тож термін «татаро-монголи» вживати некоректно. Бо він буквально означає «монголи-монголи».

Руські князі, які правили в різних землях, зібралися на раду. Долучився і Данило Романович. Тоді йому ще не вдалося зібрати всі батькові землі. Але княжич цілеспрямовано йшов до своєї мети, яку невдовзі реалізував. Руські князі вирішили виступити проти монголів. У *1223 р.* об’єднане військо з русичів і половців вирушило в похід. Битва з монголами відбулася на річці Калка. Руcько-половецьке військо зазнало нищівної поразки. Причину поразки в «Літописі Руському» визначено так: *«через завись, бо велика незгода була межи ними», «за гріхи наші руські полки було переможено... І сталася побіда над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи»*.

1. Розгляньте інфографіку про причини й наслідки битви на р. Калці. Обговоріть їх у групах. Використовуйте такі запитання: У чому зв’язок між ... ? Який висновок можна зробити з ... ? Поясніть чому. Чому ви так вважаєте? Які переваги або недоліки? Ефективно чи неефективно?

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• поява в степах Русі монгольської армії, що прагнула завоювання та розорення руських земель • прагнення руських князів розгромити ворога якнайдалі від кордонів Русі-України	**Битва на р. Калці 1223 р.**	• поразка руської дружини через відсутність єдності дій • загибель більшості князів і воїнів • послаблення князівств перед монгольською навалою

2. Знайдіть, у якій області сучасної України відбулася битва на річці Калці. Прокладіть маршрут до місця битви з Києва, Чернігова, Галича, використовуючи карти Google Maps.

Похід хана Батия на землі Русі

1227 р. Чинґісхан помер. Його нащадки розпочали боротьбу за владу. Переміг один із синів Чинґісхана Уґедей. Він поділив імперію на кілька земель-володінь *(улусів)*. Розібравшись із внутрішніми питаннями, монголи повернулися до завоювань.

Похід на Русь очолив онук Чинґісхана *Бату*. Джерела Русі його називають *Батиєм*. Дорогою монголи розбили Рязанське і Воло-

димиро-Суздальське князівства, низку міст. Пройшли повз Чернігівське князівство, зайшли у степ і завдали поразки половецькому хану Котяну. 1239 р. вони зруйнували Переяслав, Чернігів і менші міста. 1240 р. монголи підійшли до Києва. На той час князь Данило Романович уже утвердився у Волинсько-Галицькому князівстві. У Києві він посадив довірену особу – боярина Дмитра, якому довелося керувати обороною міста. Місто тримали в облозі десять тижнів і чотири дні. Зрештою монголи перемогли, узяли його штурмом. Кияни, які вижили, сховалися в Десятинній церкві. Але стіни храму впали, і під завалами загинули люди.

Потім монголи рушили на Волинь і Галичину. Місто Володимир, що на Волині, монголи довго не могли взяти, але зрештою твердиня впала. Галич тримався три дні й теж здався. Далі монголи вдерлися на польські землі. Зруйнували, зокрема, Люблін, Краків, а далі попростували сучасними територіями Словаччини, Чехії, Угорщини і вийшли до Адріатичного моря.

1242 р. Уґедей помер. Тож його син Батий вирішив повернутися додому, щоб знову ділити владу. Деякі дослідники вважають, що похід монголів зупинився через рясні дощі. Трава того року з'явилася пізніше, тому монголам нічим було годувати коней. Надмірно волога земля, яка перетворилася на непрохідне болото, не підходила для просування на конях.

Батий не присягнув новому ханові, а правив у своєму улусі. Йому належала Ак-Орда, тобто *Біла Орда*. Монголи називали сторони світу певним кольором. Білим називали захід. Тобто землі Батия лежали на заході. Столицею було місто *Сарай-бату*. За його правління організували систему податків, окреслили повинності населення, з'явилася пошта, карбували монету. Постали міста з осілим населенням.

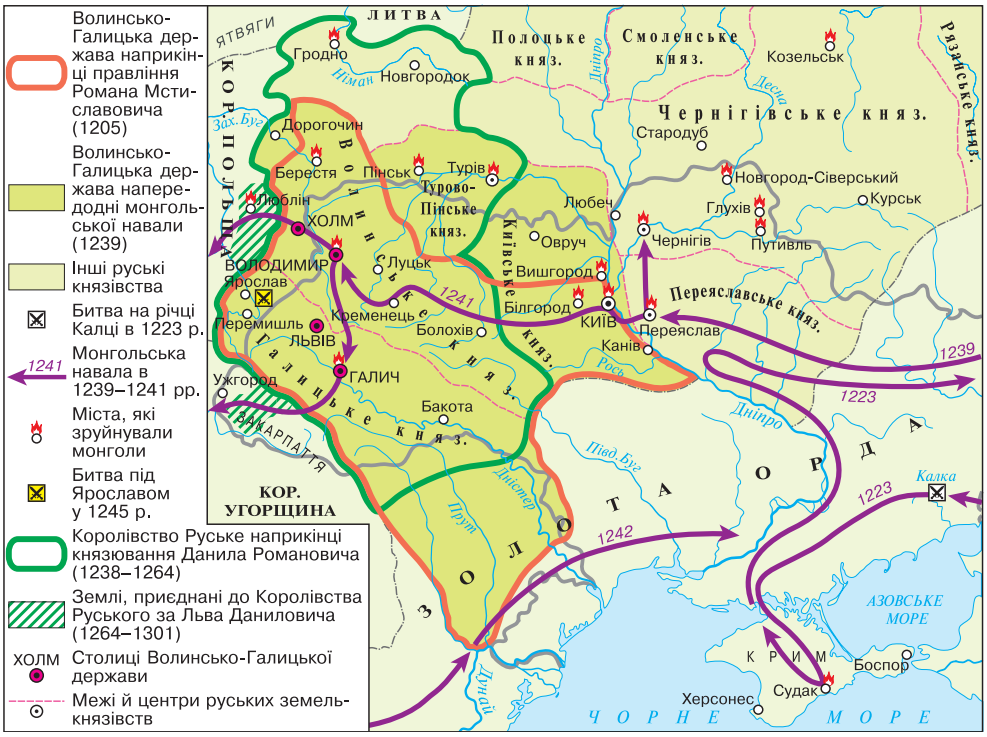
1. Розгляньте карту на с. 120, проаналізуйте її. Зіставте текст параграфа з картою.

2. Намалюйте лінію часу. Позначте на ній події, про які йдеться в тексті. Знайдіть на карті місця, де відбувалися ці події.

3. Розгляньте мініатюру. Дайте відповіді на запитання. *Який зовнішній вигляд воїнів? Які пристрої використовували монголи для облоги фортець? Як ви гадаєте, чому русичі, загартовані в протистоянні з половцями, не змогли відбити навалу монголів?*

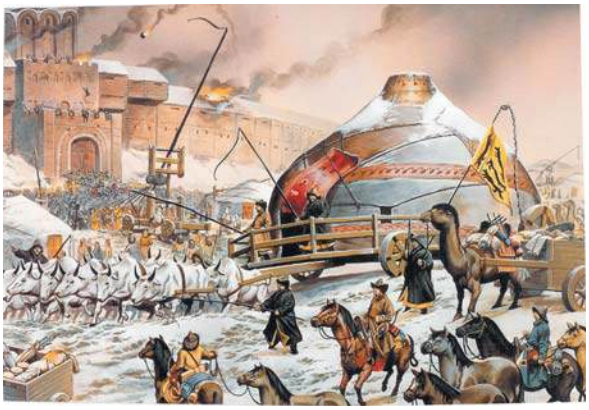

↑ Облога монголами середньовічного міста. Мініатюра зі збірки літописів Рашид-ад-діна Хазуллаха Хамадані

Волинсько-Галицька держава. Походи монголів на Русь

4. Розгляньте малюнок-реконструкцію «Облога Києва». Який епізод оборони Києва, на вашу думку, зображено на картині? Знайдіть у тексті літописного джерела рядки, якими можна прокоментувати картину. Складіть розповідь від імені одного з учасників оборони Києва про події осені 1240 р.

Облога Києва. Сучасна реконструкція

«...Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий **пороки** під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі,

а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної. А назавтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

Галицько-Волинський літопис

Особливості підпорядкування князівств Русі-України Монгольській імперії

СЛОВНИК

По́рок – руська загальна назва метальних (стінобитних) машин.

Доля завойованих монголами земель складалася по-різному. Історикиня Наталя Яковенко зазначає, що «руські князівства самостійного існування не припинили». Монголи підпорядкували собі руські землі. А руські князі стали *намісниками* монгольських ханів. Князям видавали *ярлик* – спеціальний документ, який підтверджував їхнє право на землю. Населення виплачувало монголам данину (продукти, майно, люди) і надавало військову допомогу. Монголи надсилали урядовців – *баскаків*, які контролювали збирання данини. Монголи також здійснювали грабіжницькі походи, у яких захоплювали людей у полон. Такі походи могли бути актом покарання якогось князя чи спробою втрутитися у внутрішні справи руських князів.

Залежність від Орди також проявлялася по-різному. Території, які були ближче до Золотої Орди, перебували в найгіршому становищі. Насамперед це Володимиро-Суздальське і Рязанське князівства. Землі Київського, Переяславського та Чернігівського князівств потерпали від неймовірних масштабів руйнувань, яких завдали монголи. Переяславське і Чернігівське князівства занепали. Київське перебувало під контролем володимиро-суздальських князів, які не цікавилися його долею і не докладали зусиль до відбудови.

Монгольські урядовці в руському місті. Малюнок-реконструкція

Волинсько-Галицькому князівству випала краща доля. Від Золотої Орди князівство розташовувалося далі. Крім того, Данило Романович утвердився на княжінні.

1245 р. князь Данило вирушив до Батия. Історики вважають, що

там він пробув близько місяця й отримав від монгольського хана ярлик на правління. Унаслідок переговорів установили, що князівство мусило надавати військову допомогу монголам, але не мусило виплачувати данини.

1. Знайдіть у тексті поняття «хан», «ярлик», «баскак». Сформулюйте і запишіть їхнє значення. Поміркуйте, як можна використати ці поняття. Придумайте і напишіть розповідь із цими поняттями або створіть асоціативний кущ до них.

2. Складіть інфографіку до теми параграфа.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну з тем і напишіть есей. Скористайтеся інфографікою.

- ✓ Які особливості підпорядкування окремих руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)?
- ✓ Наслідки встановлення залежності від Монгольської імперії для князівств Русі-України.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події і явища періоду			
Я можу схарактеризувати причини і наслідки монгольської навали на князівства Русі-України			
Я вмію визначати за допомогою карти перебіг подій у межах теми			
Я вмію самостійно добирати джерела для характеристики особливостей підпорядкування князівств Русі-України Монгольській імперії			
Я вмію ототожнювати на основі аналізу джерела події та явища періоду монгольської навали на князівства Русі-України			

1238–1264 рр. Правління Данила Романовича

1301–1308 рр. Правління Юрія І Львовича

XIII — XIV

1245 р. Битва біля м. Ярослава

1253 р. Коронація Данила Романовича

1325–1340 рр. Правління Юрія II Болеслава

1340 р. Похід польського короля Казимира III на Львів

§ 16 Відновлення влади Романовичів на Волині та в Галичині. Коронування Данила Романовича. Волинь і Галичина за наступників Данила

ПРОВОКАЦІЯ

Прослухайте протягом будь-яких 2 хвилин випуск подкасту «Чому Галицько-Волинську державу можна називати королівством» проєкту «Вчися вухами»: https://audiolessons.nus.org.ua/history_of_ukraine/chomu-halytsko-volynsku-derzhavu-mozhna-nazyvaty-korolivstvom-7-klas/. Скориставшись лінією часу, спробуйте зрозуміти, де на ній мають бути розташовані події, про які ви почули.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

Відновлення влади Романовичів на Волині та в Галичині

Із попередніх параграфів ви вже знаєте, що у 1215 р. Данило Романович посів батьків стіл у Володимирі – центрі Волинської землі. Наступні 15 років Данило з рідним братом Васильком наполегливо повертали батькові землі. Данило намагався налагодити добрі стосунки з тодішнім галицьким правителем Мстиславом Удатним. Одружився з його дочкою, допомагав Мстиславові у походах на угорців. Однак перед смертю Мстислав віддав Галич не Данилові, а угорцям.

1230 р. галицьке віче запросило Данила на князювання до Галича. Проте бояри чинили спротив і намагалися посадити на галицький стіл інших правителів. Лише в 1238 р. Данило зміг утвердитися в Галичі. Тоді він здолав лицарів Добжинського ордену, відвоювавши волинське місто Дорогичин. Повернення міста Волинсько-Галицькій державі зміцнило авторитет князя. Він вигнав Ростислава з галицького столу і сам на ньому утвердився. Проте Ростислав хотів повернути княжіння: право на це йому давав шлюб із

дочкою князя Романа, сестрою Данила й Василька. 1245 р. між претендентами на галицький стіл відбулася битва біля міста Ярослав. Перемогло об'єднане військо Данила й Василька Романовичів.

Тож за 40 років брати врешті об'єднали батьківські землі й остаточно утвердилися у Волинсько-Галицькому князівстві. Василько залишився княжити на Волині. Столицею Волинсько-Галицької держави Данило зробив місто Холм.

ПРОЄКТ

1. Дізнайтеся, де розташоване місто Холм.

2. Прочитайте статтю із сайту «Україна Інкогніта» «Холм – столиця короля Данила». Створіть презентацію – віртуальну екскурсію містом. https://nx.litera.ltd/s/Sx4s43GpCGmX2zX

Правління Данила Романовича

Важкоозброєна кінота Королівства Руського. Сучасна реконструкція

Утвердившись у князівстві, Данило запровадив реформи. Монгольська навала переконала князя, що важливо зробити військо ефективнішим. Організував народне ополчення, до якого взяли селян і дрібних бояр. Їм платили за службу. На сплату оружникам виділяли прибутки з прикарпатських солеварень князя. Дружину Романа поділили на легкоозброєних стрільців-лучників і важкоозброєних «оружників». Вершники-«оружники» воювали в кольчугах і шоломах, зі списами, мечами й щитами. Спочатку пускали в хід списи, коли ж вони ламалися, продовжували бій мечами. Часом «оружники» йшли в бій пішими. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував перебіг битви. Легкоозброєні частини починали бій, вражаючи ворога стрілами.

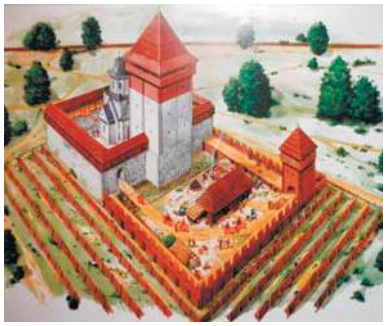

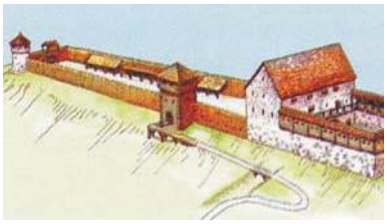
Легкоозброєний стрілець Королівства Руського. Сучасна реконструкція

Зважаючи на постійну загрозу, Данило закладав нові міста як фортеці. Укріплення нового зразка давали змогу використовувати метальну артилерію. За правління Данила постали Холм, Львів, Данилів і Стіжок. Існують відомості, що тоді перебудували та поліпшили укріплення Володимирського та Кременецького замків.

У зовнішній політиці Данило прагнув установити добросусідські відносини з Польщею, Угорщиною. Син Данила Лев одружився з дочкою угорського короля Бели IV. Син Шварно – з дочкою литовського князя Міндовга.

1. Пригадайте, що ви знаєте про поїздку Данила Романовича до хана Батия.
2. Створіть інфографіку про заходи внутрішньої та зовнішньої політики Данила Романовича.

↑ Замок короля Данила в Холмі. Сучасні реконструкції

Коронування Данила Романовича

У Європі переймалися загрозою, що її несла монгольська навала. Папа Римський Інокентій IV вмовляв Данила об'єднати Руську церкву з Римом, а потім спільно боротися проти монголів. Спроби створити антимонгольську коаліцію не реалізували, тому питання об'єднання церков утратило актуальність. Натомість у грудні 1253 р. у місті Дорогичин Данила коронували. Посланець від Папи Інокентія IV вручив Данилові корону, вінець і скіпетр. Відтоді державу Данила називали *Королівством Руським*.

1. Запишіть визначення поняття «король».
2. Подивіться відео «Про короля України. Книга-мандрівка Україна». Які неточності ви помітили? Як ви їх виправили б? Про які заходи князя Данила йдеться?
3. Розгляньте інфографіку про причини й наслідки коронації Данила. Обговоріть їх у групах. Використовуйте такі запитання: *У чому зв'язок між ... ? Який висновок можна зробити з ... ? Поясніть чому. Чому ви так вважаєте? Які переваги або недоліки? Ефективно чи неефективно?*

ПРИЧИНИ

- прагнення князя Данила заручитися підтримкою папського столу в боротьбі проти Золотої Орди
- прояв прихильності католицької церкви до волинсько-галицького князя

ПОДІЯ

1253 р. – коронація Данила Романовича у м. Дорогичині

НАСЛІДКИ

- Данило Романович став першим королем Русі, а його державу в Європі почали називати Королівством Руським
- зростання авторитету руського короля в середовищі європейських католицьких монархів

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Пам'яткою, на яку спиралися ювеліри, відтворюючи корону, стала печатка онука Данила Юрія I: на ній є повне зображення корони. Вага золотої корони, оздобленої коштовним камінням і перлами, – майже три кілограми.

➔ Корона Данила Романовича. Сучасна реконструкція

Волинь і Галичина за наступників Данила

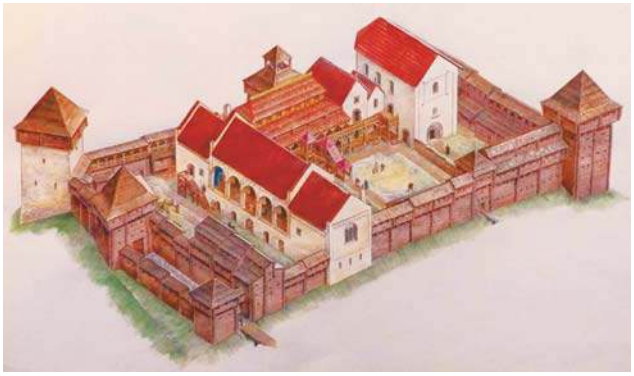
Данило помер у 1264 р. Наступним правителем у Галицькій землі став син Данила Лев. На його честь Данило назвав місто Львів. На Волині й надалі правив Василько із сином Володимиром. Лев проявив лідерські якості ще за життя батька, коли відбивав наступ монголів. Він збільшив територію Галицької землі, приєднавши Люблінську землю, частину сучасного Закарпаття з містом Мукачевом. Столицю переніс до Львова. На долю Лева випало виконання обіцянки надавати військову допомогу монголам. Тому ходив із монголами походами на Польщу й Угорщину. Деякі історики вважають, що Лев хотів контролювати краківські землі й отримати титул краківського князя. Однак реалізувати задум йому не вдалося.

Після смерті Лева правити почав його син Юрій, який об'єднав під своєю владою Галичину та Волинь. Проте за правління Юрія I Польща захопила Люблінську землю, а Угорщина – Закарпаття. Попри територіальні втрати, за Юрія I життя у Волинсько-Галицькому князівстві в усьому іншому протікало доволі спокійно.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Лев I (Данилович) (близько 1228 – близько 1301) – князь волинсько-галицький, претендував на литовську й польську спадщину. У західноєвропейських джерелах іменується королем Русі, хоча в руських джерелах ніколи так не титулувався.

↑ Замок Лева I у Львові. Сучасна реконструкція

Наступними правителями стали сини Юрія І – Андрій і Лев ІІ. Під час свого правління вони хотіли зменшити залежність від монголів. Історики вважають, що вони загинули саме в битві з монголами у 1323 р. Брати стали останніми представниками династії Романовичів, бо синів не мали.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Юрій І Львович 1252/1257–1308/1315) – король руський. Старший син волинсько-галицького князя Лева І й угорської принцеси Констанції. Очолив державу після смерті батька (1301). Титулувався «королем Русі і князем Володимирії».

Галицькі бояри посадили на княжіння онука Юрія І Болеслава. Той був старшим сином мазовецького князя Тройдена і Марії – доньки князя Юрія І. Болеслав прийняв православ'я під ім'ям Юрій. Тому називався Юрієм ІІ. На печатці викарбував титул «Юрій Божою ласкою король Русі». У документах він також підписувався «Юрій Божою ласкою князь Русі, Галичини та Володимирщини» та «Юрій Божою ласкою уроджений князь усієї Малої Русі». Князь намагався налагодити відносини з Польщею, Литвою, Тевтонським орденом і Золотою Ордою. З Тевтонським орденом уклав воєнний союз і домовився про ведення торгівлі. Однак пізніше вимушено розірвав угоду з тевтонцями, щоб зберегти відносини з Литвою і Польщею. Дипломатичний успіх закріпив одруженням з Офкою – донькою литовського князя Гедиміна.

Є відомості, що у 1340 р. Юрія ІІ отруїли місцеві бояри. Синів він не мав, тож Волинсько-Галицька держава опинилася без правителя. Окремі частини держави успадкували найближчі родичі останніх Романовичів. Польський король Казимир ІІІ скористався нагодою, напав на Львів і підпорядкував собі Галичину з Белзькою землею й Холмщиною. На території Волині почали правити князі з литовської династії.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• зазіхання західних та північних сусідів, які в той час зміцнювали державність • постійна загроза від Орди • чвари між Романовичами й переривання династії • посилення впливу бояр і їхня неспроможність чинити опір зазіханням сусідів	**1340 р. – розпад Волинсько-Галицької держави**	• занепад української державності • розчленування українських земель між Угорщиною, Литвою, Польщею

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

↑ Місто-фортеця Тустань. Сучасна реконструкція

Тустань – середньовічна фортеця-град IX–XVI ст., руський наскельний оборонний комплекс, залишки якого розташовані в Українських Карпатах – Східних Бескидах (нині Сколівський район Львівської обл.). Тустань була оборонним та адміністративним центром, а також митним пунктом на важливому соляному шляху, що вів із Дрогобича на Закарпаття та до Західної Європи. З XII ст. фортеця була головним (у цьому регіоні Карпат) прикордонним центром між Волинсько-Галицьким князівством та Угорщиною, а після входження князівства до складу Польщі – між Польським королівством та Угорщиною.

1. Розгляньте карту на с. 120. Зіставте текст параграфа з картою. Позначте, де відбувалися основні події. Визначте на карті територіальні межі Волинсько-Галицького князівства за правління князів Василька і Данила Романовичів, їхніх нащадків.

Складіть інфографіку до теми параграфа.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Чому не вдалися спроби організувати антимонгольську коаліцію?
- ✓ Чому політичний і суспільний розвиток Волині та Галичини середини XIII – середини XIV ст. є важливим для української історії?
- ✓ Історичний портрет Данила Романовича.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні події та явища історії Волині й Галичини середини XIII – середини XIV ст.			
Я можу схарактеризувати правління князів Василька і Данила Романовичів, їхніх нащадків			
Я можу скласти історичні портрети князів Василька і Данила Романовичів, їхніх нащадків			
Я вмію визначати на карті територіальні межі Волинсько-Галицького князівства за правління князів Василька і Данила Романовичів, їхніх нащадків			
Я вмію формулювати судження про діяльність історичних осіб у межах теми			
Я вмію самостійно добирати джерела для характеристики Волинсько-Галицького князівства			
Я вмію ототожнювати на основі аналізу джерела події та явища періоду правління князів Василька і Данила Романовичів, їхніх нащадків			

XII | XIII

1157 р. Спорудження Успенського собору в Галичі

1160 р. Спорудження Успенського собору у Володимирі

1200 р. Спорудження церкви Пантелеймона поблизу Галича

§ 17 Культура, релігійне та повсякденне життя Волинсько-Галицького князівства. Зв'язок Волинсько-Галицького князівства з країнами Центральної Європи

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте, що ви знаєте про релігійне життя і культуру Русі-України. Назвіть 2–3 явища чи пам'ятки культури. За 100 секунд розкажіть якомога більше про них.

ПРАКТИКА

1. Знайдіть кілька визначень поняття «культура». Випишіть ті, які сподобалися найбільше. Створіть хмару слів, використовуючи визначення.

2. Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

Культура і релігійне життя Волинсько-Галицького князівства

Ви вже знаєте, що запровадження християнства як державної релігії сприяло розвиткові *писемності*. Завдяки знахідкам учені дізналися, як раніше на землях України листувалися. Тоді використовували кору берези, створюючи **берестяні грамоти.** По ній писали і надсилали звістку адресатові. Кора берези була доступним, а тому дешевим матеріалом. У Звенигороді знайшли такий лист від міщанки Говенової до міщанина Нежнича. Міщанка нагадувала чоловікові про борг, який той має повернути. Оригінал можна побачити у Львівському центральному державному історичному архіві. Подібні знахідки довели, що писати вміли не лише члени князівських родин, а й прості люди.

Берестяна грамота. Лист від міщанки Говенової до міщанина Нежнича

Розвивалася народна творчість, що вплинуло на

літературу. Безіменні автори народних творів описували життя, перемоги й поразки. Складали оповідання про заснування міст, пісні про князів Романа, Данила, Василька, приказки тощо. У літописах збереглися згадки про народних співців. Визначна пам'ятка тогочасної літератури – Галицько-Волинський літопис. Спочатку літопис не містив дат, а виклад події сполучали словами «в ті ж роки», «після того» тощо. Літописці використовували різні джерела, зокрема й іноземні, документи, народні перекази, пісні, епос, приказки. Літопис створювали при княжому дворі. Тому в тексті відчувається прославляння князів Романовичів.

СЛОВНИК

Берестяні грамоти – пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті (корі берези).

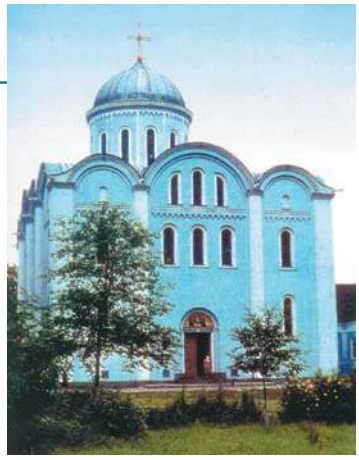
Сторінка з Галицько-Волинського літопису

Переказ легенди про євшан-зілля з Галицько-Волинського літопису

Розгромлений Володимиром Мономахом половецький хан Отрок опинився «за Обезами» – на Кавказі. Після смерті київського князя ханів брат Сирчан послав співця, щоб він своїми піснями нагадав Отрокові про рідний степ, і той повернувся додому й очолив половецьке військо. Проте пісні не зачепили душі Отрока, не викликали жодних почуттів і спогадів. І тільки вдихнувши запах євшан-зілля (полину), Отрок зі сльозами мовив: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

Стилі архітектури Волинського та Галицького князівств

На *Волині* архітектура нагадувала київську. Ця подібність засвідчує тісний зв'язок володимирських ієрархів із Києво-Печерським монастирем. Успенський собор у місті Володимирі, що на Волині, збудували за взірцем Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря. Замовником будівництва храму став князь Мстислав Ізяславович – батько князя Романа. Існують відомості,

Успенський (Мстиславів) собор у Володимирі (Волинська область). Сучасне фото

що не раніше 80-х років XI ст. у Володимирі з'явилася єпископська кафедра. Володимирський, холмський, перемишльський і галицький єпископи були пов'язані з Києвом. Деякі київські митрополити походили із західних земель Русі.

У 70–80-х роках XIII ст. храмом опікувався князь Володимир Василькович. У цьому ж храмі князь і похований. Володимир Василькович уславився тим, що опікувався розвитком культури. Він розбудував місто Берестя, звів укріплення в Кам'янці, церкви й монастирі. У літописі про нього сказано так: *«книжник великий і філософ, якого не було у всій землі й після нього не буде»*.

На розвиток архітектури, та й усього мистецтва загалом, у *Галицькому князівстві* впливало мистецтво країн Центральної Європи. Галицьке князівство орієнтувалося на зразки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі. Храми та палаци зводили з місцевого матеріалу – вапняку. Вапнякові блоки укладали на тонкі шари вапняного розчину. Особливість галицької архітектури – у різноманітності типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь. Стіни й підлогу прикрашали керамічною рельєфною плиткою із зображенням грифонів, орлів, рослинним і геометричним орнаментом тощо. На жаль, з того часу до наших днів будівель залишилося небагато. Завдяки тому, що близько ста років тому відкрили фундамент Успенського собору в Галичі, дослідники змогли реконструювати вигляд цієї грандіозної пам'ятки.

↑ Керамічна плитка з рельєфом грифона з підлоги Успенського собору в Галичі. Середина XII ст.

↑ Успенський собор у Галичі. Національний заповідник «Давній Галич» (с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області). Макет-реконструкція

↑ Церква Святого Пантелеймона (нині – с. Шевченкове поблизу Галича). Сучасне фото

У селі Шевченкове, що поблизу сучасного міста Галич, можна побачити *церкву Святого Пантелеймона*. Це єдина тогочасна споруда, що збереглася до наших днів. Її звели близько 1200 р. У первісному вигляді це був храм, складений із блоків світло-жовтого каменю. Єдиною зовнішньою оздобою стін була старанно виконана кам'яна кладка. Дослідники не дійшли однієї думки, хто був засновником храму. Називають Ярослава Осмомисла, його сина Володимира Ярославовича, Романа Мстиславовича чи Данила Романовича.

Постійна загроза нападів спонукала тогочасних архітекторів та інженерів вигадати новий тип оборонних споруд. У XIII ст. з'явилися *кам'яні оборонні вежі*. У Західній Європі такі вежі називали *донжонами*. Сьогодні їх можна побачити в селі Стовп поблизу Холма, що в Польщі. Їх використовували для стеження та ведення далекого бою з широким радіусом обстрілу. Окремі яруси та приміщення використовували як житлові. На найвищому, п'ятому ярусі вежі у Стовпі – каплиця.

← Вежа в Кам'янці (нині Білорусь), споруджена за князя Володимира Васильковича. Сучасне фото

→ Вежа в Стовпі (нині Польща), споруджена в 40-ві роки XIII ст. за Данила Романовича. Сучасне фото

На окрему увагу заслуговує *іконопис*. Пам'ятаєте, що перші ікони привозили на землі Русі з Візантії? За легендою, ікона Богородиці XII ст. спочатку опинилася в Києві. Потім князь Данило Романович у 1237 р. перевіз її з Києва до новозаснованого міста Холм. Відтоді ікону називають *Холмською*. Існують перекази, що ікона врятувала місто від монгольської навали. Відтоді її вважали чудотворною. Тому образ кілька разів викрадали, а небайдужі люди намагалися вберегти від злочинних намірів. Лише у 2000 р. ікону змогли передати до Волинського краєзнавчого музею. Чудотворна іко-

↑ Холмська ікона Богородиці. XII ст.

Дорогобузька ікона Богородиці. XIII ст.

на Божої Матері Холмської – найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Розвиток *волинської школи іконопису* засвідчує *Дорогобузька ікона Богородиці.*

Її створили наприкінці XIII ст. на Волині. Ікону виявили у 80-х роках XX ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобужі на Рівненщині. Майстер, автор цієї ікони, був добре обізнаний як із сучасною йому технікою іконопису, так і з візантійською традицією. Ікона збереглася не повністю, уціліли лише фігури Богородиці та Христа. За розмірами збережених фігур можна зробити висновок, що ікона була заввишки до півтора метри.

Продовженням малярської традиції Дорогобузької ікони є збережені в *церкві Параскеви в Даляві* на Лемківщині (нині Польща) постаті архангелів Михаїла та Гавриїла. Дослідники вважають, що ікони створили в першій половині XIV ст. Їх особливість – зображення постатей на повен зріст (знизу зображення втрачено).

Найвизначнішими зразками волинсько-галицького книжкового малярства XIII ст. є мініатюри перемишльського архієрейського служебника та Оршанського Євангелія.

Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архієрейського служебника. Між 1220 і 1225 рр.

Архангели Михаїл та Гавриїл. Церква Святої Великомучениці Параскеви в Даляві (нині територія Польщі). Перша половина XIV ст.

Галицька земля була центром виготовлення *ювелірних прикрас*. Там створювали срібні браслети-обручі та персні, виті браслети. Вироби прикрашали зображеннями фантастичних звірів і птахів, рослинним орнаментом, солярними знаками. На галицьких браслетах зустрічалися зображення птахів і дерева життя. Часто такі браслети одягали на весілля, тому зображення слугували символами-оберегами.

1. У Галицько-Волинському літописі зустрічаються слова, запозичені з угорської, німецької, литовської мов. Поміркуйте, про що це свідчить. Обміняйтеся думками у групах.
2. Прочитайте уривок із джерела. Проаналізуйте його. Які риси вдачі князя викликають захват у літописця? Який образ князя літописець прагнув створити для читачів?

«Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Говорив він ясно словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий. Був він кроткий, смиренний, незлобливий, справедливий, не загребущий, не лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив хмільного зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху Божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню і про монастирі подбати, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив. На весь-бо церковний чин і на церковників одкрив був йому Бог серце й очі, і не затьмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому стану він яко улюблений отець був».

Галицько-Волинський літопис

Прочитайте уривок із джерела. Проаналізуйте його. Обговоріть запропоновані питання. **1.** Які слова літописця свідчать про діяльність Данила Романовича в розбудові собору? **2.** Чому князь так ревно дбав про мистецьке оздоблення храмів у Холмі? **3.** Що мають спільного і чим відрізняються архітектура Галичини й Волині та інших українських земель у XII–XIII ст.? **4.** Які факти свідчать про вплив європейської архітектури?

«Збудував Данило церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; у кожному куті – арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами); при вході до вівтаря стояли два стовпи із цілого каменю, а над ними склепіння і баня, прикрашена золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало… Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Авдієм… Данило прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером… Дзвони він привіз із Києва, а інші було відлито тут…».

Галицько-Волинський літопис

Проявіть креатив.

1. Створіть кросворд до теми.

2. Уявіть себе екскурсоводом. Продумайте маршрут, підготуйте розповідь. Презентуйте екскурсію у форматі відео (тривалість – 3–5 хвилин).

СЛОВНИК

Сап'ян – тонка шкіра різних кольорів, виготовлена з козлячих (рідше овечих, телячих) шкур.

Повсякденне життя

З писемних пам'яток ми знаємо доволі мало про побут сільського населення Волинсько-Галицького князівства. Відомо, що поселення розташовувалися на великій відстані одне від одного посеред лісів і пущ. Однак біля великих міст ліси вирубували і там облаштовували поселення. Села були невеликі. Складалися вони з окремих *дворищ* – господарських садиб з угіддями: обробленою землею, сіножатями, пасовищами, лісом.

Посеред міста зводили *«град»*. Це був замок, обнесений валами та ровами. До замку можна було потрапити через мости. Посередині зводили палати князів, будинки бояр, заможних і впливових містян, церкви, монастирі тощо. За градом починалося передмістя, яке частково укріплювали. Там жило менш заможне населення.

Із джерел довідуємося про побут еліти. Залишилися відомості про одяг і зброю. У літописному описі приїзду короля Данила в гості до угорського короля згадано стріли й шаблю, прикрашені золотом та іншими оздобами, кожух із грецької коштовної тканини, обшитий золотим мереживом, чоботи із зеленого **сап'яну**.

Збереглися згадки про коштовності князя Володимира Васильковича: золоті та срібні пояси князів, золоті з коштовним камінням намиста княгинь, срібні та золоті тарілки і кубки, оксамитові й шовкові тканини, мереживо тощо.

З невеликої кількості відомостей про сімейні стосунки дізнаємося, що сім'ї були патріархальні. Саме чоловіки приймали остаточне рішення, проте відзначаємо високий статус жінок-матерів і вдів. Галицько-Волинський літопис розповідає про вдову Романа Мстиславовича, матір Данила Галицького і Василька. У літописі її названо «великою княгинею Романовою». Вдова Романа вела переговори з монархами, приймала послів. Відомо, що Данило часто радився з матір'ю, коли став на чолі держави.

На жаль, інформації про сім'ї, побут нижчих верств суспільства відомо зовсім мало. Вчені припускають, що поширеними були малі сім'ї, існували сім'ї з трьох поколінь: батько й мати, їхні одружені діти й онуки. Такі сім'ї сприяли засвоєнню нащадками досвіду поколінь. Діти рано починали працювати в сімейному господарстві. Що біднішою була сім'я, то раніше починали працювати діти.

Зв'язок Волинсько-Галицького князівства з країнами Центральної Європи

Волинсько-Галицьке князівство та країни Центральної Європи пов'язували політичне життя, культура, торгівля. Через Волинь і Галичину проходили торгові шляхи з Києва до Польщі, Угорщини та інших країн Європи. Галицькі й волинські князі часто бували у країнах Центральної Європи, а європейські правителі відвідували Русь. Установленню дипломатичних зв'язків сприяли міждинастичні шлюби. Повідомлення про події Волинсько-Галицького князівства потрапляли у хроніки країн Європи, а Галицько-Волинський літопис відображає події, що сталися на теренах Центральної Європи. Тісні зв'язки Русі-України з країнами Європи підтверджують знахідки пам'яток Русі в Нижньому Подунав'ї, зокрема на території сучасної Румунії. Серед знахідок – глиняні яйця-писанки, жіночі прикраси. Землі Волині та Галичини були своєрідним мостом, через який культура Русі переходила до країн Центральної Європи. А Волинь та Галичина надихалися культурним надбанням країн Центральної Європи, яке передавали людності інших земель Русі-України.

ПРОЄКТ

Виберіть одну з тем і виконайте у групі проєкт.

- ✓ Вплив культур країн Центральної Європи на повсякденне життя і розвиток мистецтва у Волинсько-Галицькому князівстві («державі Романовичів»).
- ✓ Піднесення міст – осередків ремесла і торгівлі.
- ✓ Пам'ятки культури Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів»).

ПРОГРЕС

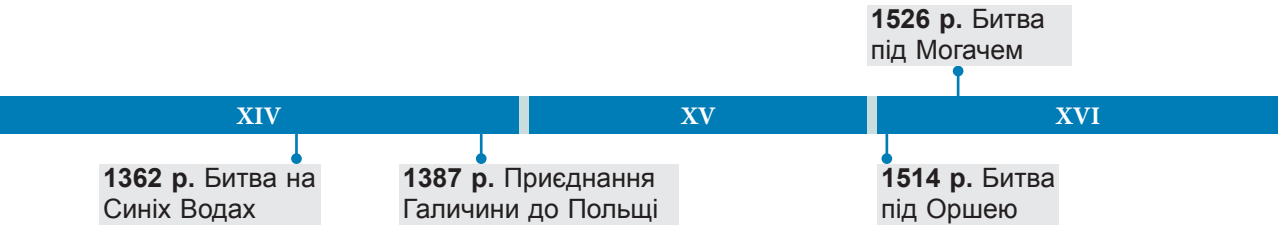
	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю основні пам'ятки культури Волинсько-Галицького князівства			
Я можу схарактеризувати пам'ятки культури Волинсько-Галицького князівства			
Я можу пояснити зв'язок Волинсько-Галицького князівства з країнами Центральної Європи			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою досліджень, доступних історичних джерел та з урахуванням гуманістичних цінностей			
Я вмію визначати на карті розташування пам'яток архітектури періоду			
Я вмію використовувати інформацію із суміжних галузей знань для характеристики минулих і сучасних подій, явищ, процесів			

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ:

https://forms.gle/chk3sA3ZaakUA8hv5

РОЗДІЛ 5

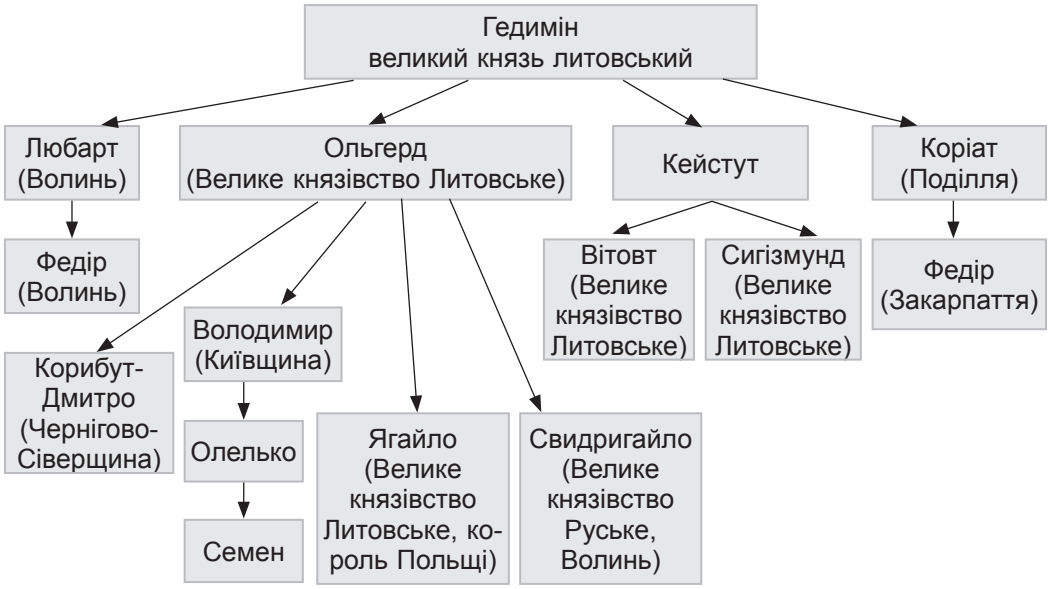
РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ (СЕРЕДИНА XIV – ПОЧАТОК XVI СТ.). КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 18 Інкорпорація руських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте схему «Родовід литовських князів». Висловіть припущення, про які політичні зміни на українських землях свідчить ця схема. Пригадайте, коли раніше в історії України ви зустрічали такий поділ влади між родичами. Які наслідки це мало? Висловіть припущення, як склалася доля українських земель у XV ст.

ПРАКТИКА

Розгляньте карту на с. 139, виконайте завдання. **1.** З якими державами межували українські землі в XV ст.? З якими Україна межує зараз? **2.** До складу яких держав входили Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина, Київщина, Поділля, Чернігівщина, південь України і Крим? **3.** Яка держава контролювала найбільші території України? **4.** Знайдіть у тексті параграфа інформацію, яка співвідноситься з тією, що є на карті.

Включення Галичини до складу Королівства Польського

Після загибелі Юрія II Болеслава розгорілася справжня боротьба за волинсько-галицьку спадщину. Претензії на галицькі землі висловив польський король Казимир III. У 1340 р. він повів військо на Львів. Тоді місто пограбували, але втримати не змогли, наразившись на опір городян. Тож Львів і з ним Галичина перейшли під управління радника Юрія Болеслава, боярина Дмитра Дедька. Він проводив доволі самостійну політику, визнавши себе васалом польського короля.

Однак у 1349 р. Казимир III здійснив другу спробу утвердитися в Галичині. Тоді польський король за підтримки племінника, угорського короля Людовика, захопив Галичину й частину Волині і приєднав їх до Польської держави. Казимир III не мав спадкоємця, тому після його смерті польську корону, а разом із нею і загарбані українські галицькі землі отримав угорський король Людовик.

Оскільки сам Людовик угорський не мав синів, то по його смерті на польський престол було короновано молодшу доньку короля Ядвігу. У 1387 р. молодий польський король Ягайло, чоловік королеви Ядвіги, вигнав угорців із Галичини і приєднав ці землі до Польщі. У першій половині XV ст. унаслідок міжкнязівських війн за українські землі Ягайлові вдалося приєднати до Польщі Західне Поділля та Західну Волинь (Белзька земля).

У Королівстві Польському найбільшими адміністративно-територіальними одиницями були *воєводства*. Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло у 1434 р. перетворив Галицьке князівство на *Руське воєводство* з центром у Львові. На Західному Поділлі постало *Подільське воєводство* з центром у Кам'янці, а згодом *Белзьке* з центром у Белзі. Заміна традиційного українського адміністративно-територіального поділу польським мала сприяти полонізації українських земель.

Прочитайте уривок із джерела на с. 140 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чим церква виправдовує воєнний похід польського короля на Галичину? **2.** У чому, на вашу думку, полягала справжня мета польської агресії? **3.** Поміркуйте, чому Казимир III відмовився від угоди з Дмитром Дедьком. Як до цього поставилася церква?

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – XV ст.)

«Із поданого до нас прохання цього короля (Казимира III, 1341 р.) ми довідалися, що коли схизматський (православний) народ русинів за допомогою отрути вбив (Юрія II) Болеслава, князя Русі... Король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав зі своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди... Король уклав договір із цим старостою (Дмитром Дедьком), який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом усі їхні обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він тим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту».

Із листа папи Бенедикта XII до краківського римо-католицького єпископа. 1341 р.

Інкорпорація українських земель до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ)

СЛОВНИК

Інкорпорація – включення до свого складу чого-небудь; приєднання.

Прочитайте текст, придумайте запитання до нього, які починалися б словами «Хто...», «Що...», «Як...», «Навіщо...», «Де...», «Коли...». Поставте запитання своєму однокласникові чи однокласниці.

Проникнення литовців на руські землі почалося ще в середині XIII ст., за часів правління Данила Романовича у Волинсько-Галицькій державі. Тоді литовці захопили білоруські землі. Згодом великий князь литовський Гедимін приєднав частину руських земель, одруживши власних синів із руськими княжнами. Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава волинські бояри запросили на княжий стіл сина Гедиміна Любарта – зятя Романовичів. Унаслідок литовсько-польсько-угорського протистояння Любарту не вдалося утримати Галичину. Однак за Гедиміновичами закріпилася Волинська земля.

↑ Луцький замок. Волинська область. Сучасне фото

Відскануйте QR-код або перейдіть за посиланням. Подивіться відеоролик, відзнятий командою Ukraïner про Луцький замок: https://nx.litera.ltd/s/r99n9kGtNMctPCA. Яку інформацію ви дізналися з відео? Як інформація з відео пов'язана з текстом із параграфа?

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ольгерд Гедимінович (близько 1296 – 1377) – великий князь литовський. Після смерті батька усунув від правління Литвою свого брата Явнуту, ставши великим князем литовським. Державними справами займався спільно з братом Кейстутом. Здійснив успішний похід проти ординців у Південній Україні, розбив монгольське військо на Синіх Водах (1362).

Згодом, скориставшись ослабленням Золотої Орди, інший Гедимінів син Коріат розпочав просування на Поділля та разом зі своїми синами зміг утвердитись у західній частині цього регіону, що включала околиці Кам'янця, Червонограда, Бакоти.

По смерті князя Гедиміна у Великому князівстві Литовському встановилося співправління двох його синів – Ольгерда і Кейстута. Саме з іменем Ольгерда вчені пов'язують включення Київщини, Чернігово-Сіверщини, Східного Поділля та Переяславщини до складу ВКЛ. Відбулося це після перемоги над військами ослабленої Золотої Орди в битві на річці Сині Води у 1362 р.

Інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського вчені не вважають насильницькою *експансією* (загарбанням земель). Адже, беручи до уваги більш як столітнє монгольське панування на наших землях, місцеве населення здебільшого не чинило опору литовцям або ж підтримувало їх утвердження. Майже до кінця XIV ст. Литовське князівство становило федерацію земель-князівств, повноцінними частинами якої були колишні руські землі – Київщина, Чернігово-Сіверщина, Поділля й Волинь. Тут зберегли стару систему управління й поділу на князівства, щоправда на чолі з представниками династії Гедиміновичів. Литовці певний

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Мамай – воєначальник Золотої Орди, хоча й не був нащадком Чинґісхана, змагався за владу зброєю та інтригами. Ольгерд скористався з того, що кримський правитель Мамай під час битви на Синіх Водах вирушив походом на Волгу і відрізав улуси, розташовані на українських теренах, від центру Золотої Орди. Відтак монгольські хани залишилися сам-на-сам із литовсько-українським військом Ольгерда. Після смерті Мамая його нащадки перейшли на службу до великого князя литовського Вітовта, отримавши в наділ місто Глинськ під нинішньою Полтавою. В українській традиції здавна існують легенди і перекази про козака Мамая, образ якого, на думку вчених, міг бути взятий з реального історичного діяча – монгольського хана Мамая.

↑ Темник Мамай

час дотримувалися правила «старого не змінювати, нового не впроваджувати». Це означало активне використання литовцями руської мови у діловодстві, руського права в судочинстві, впровадження руської військової організації, оправославлення литовської знаті тощо. Однак говорити про розчинення литовського **етносу** в руському немає підстав. Ситуація змінилася з приходом до влади у Великому князівстві Литовському князя Ягайла Ольгердовича.

СЛОВНИК

Етнос – стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність і має спільні етнічно маркувальні ознаки (мова, культура, територія, життєвий устрій). За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні.

Доповніть схему. З-поміж запропонованих тверджень оберіть ті, що є наслідками битви на Синіх Водах.

1. Підрив могутності Золотої Орди.

2. Звільнення українських земель (Київщини, Чернігівщини, Поділля) з-під монгольського ярма.

3. Розорення українських земель литовцями і поляками, встановлення данини.

4. Утвердження литовської династії Гедиміновичів на теренах України.

5. Поширення на українські землі литовського судочинства.

6. Відновлення економіки, культури, релігії на українських землях.

7. Окатоличення місцевої руської знаті.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• прагнення Великого князівства Литовського розширити території за рахунок приєднання земель Русі-України	**1362 р. – битва на Синіх Водах**	• • • •

Закарпаття у складі Угорського королівства

Прочитайте текст. Використавши інформацію з параграфа, проаналізуйте хмару слів. Дослідіть, хто був сучасниками Федора Коріатовича. Свідком яких подій він міг бути? З якими історичними регіонами пов'язані події, місця і персоналії із хмари слів?

Упродовж XI–XIII ст. Угорське королівство поступово загарбувало землі *Закарпаття*. Угорці поділили край на нові адміністративні одиниці – *комітати*, які очолювали королівські намісники, що виконували адміністративні, військові і судові функції.

Землі Закарпаття заселяли руси, мадяри (угорці), волохи, німці і словаки. Населення займалося землеробством, тваринництвом, видобуванням солі та поташу, постачанням лісу і борошномельним виробництвом. Із часом католицька угорська еліта сконцентрувала у своїх руках основні земельні володіння. Одночасно відбувалася *мадяризація*, тобто зугорщення й окатоличення руської еліти, яка прагнула отримати привілеї та права.

Замок Паланок у Мукачеві (Закарпатська область). Сучасне фото

Натомість іноземні володарі обкладали податками місцеве руське (українське) населення, поступово поневолюючи його і позбавляючи будь-яких прав та свобод. Це призвело до соціального напруження між угорською владою і місцевим населенням. Наприкінці XIV ст. на Закарпаття переселився подільський князь *Федір Коріатович* (близько 1331–1414). Він отримав від угорського короля м. Мукачево і землі навколо нього. Князь Коріатович побудував добре укріплений мурований замок і православний монастир. Джерела свідчать, що Федір Коріатович сприяв значному соціально-економічному, торговельному розвитку регіону, захищав права місцевого населення. Однак після його смерті край повернувся під владу угорців.

У *1526 р.* угорська армія зазнала катастрофічної поразки *у битві з турками під м. Могачем*. Як наслідок, Угорщину було розділено між Османською імперією та Австрією. Західна частина Закарпаття відійшла до Австрії, а східна – до Трансільванії, що визнавала васальну залежність від турків.

Буковина у складі князівства Молдова

Подивіться відеоролик, відзнятий командою Ukraïner про Хотинську фортецю: https://nx.litera.ltd/s/tzBWesbx9m6g9wT. Дайте відповіді на запитання. **1.** Яку функцію виконувала фортеця? **2.** Скільки століть її будували? Скільки разів фортецю брали вороги? Яку функцію вона виконує нині?

Буковина – історичні українські землі, розташовані між Карпатським хребтом, Дністром та Прутом. Ця земля отримала назву від обширних букових лісів, що вкривали значну частину її території. Буковина входила до складу Русі-України, а потім Волинсько-Галицької держави.

Хотинська фортеця (Чернівецька область). Сучасне фото

Землі Південної Буковини активно заселяли волохи (румуни). Її північна частина – Шипинська земля відокремилася внаслідок монгольської навали й визнала зверхність монгольських ханів. Коли ж у середині XIV ст. утворилося *Молдовське князівство*, Північна Буковина (Шипинська земля) перейшла під його владу. Буковину в складі Молдови було поділено на кілька повітів, які очолювали *старости*. Одним із найважливіших торговельно-ремісничих центрів Буковини було м. Хотин. Воно розташовувалося на лінії кордону з Молдовою і мало гарно укріплений замок-фортецю. У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від *Османської імперії*.

Московсько-литовські війни кінця XV ст. Чернігово-Сіверщина у складі Московії

Із поступовим занепадом Золотої Орди в середині XV ст. посилилося *Московське князівство*. Політика литовсько-польської влади щодо місцевих руських князів у цей час змінилася, їхні права і повноваження сильно обмежили. Тому деякі прикордонні з Московією українські землі на чолі з місцевими князями почали переходити під владу московського князя, який обіцяв православним підтримку та привілеї. Московський князь Іван III проголосив, що Московія є безпосередньою спадкоємицею Русі, тож має історичне право заволодіти колишніми землями Русі-України.

СЛОВНИК

Литви́ни – етнонім, який застосовували в слов'янських мовах до народів Великого князівства Литовського. На території України нині прізвища-етноніми на кшталт Литвин рясно відображені в системі географічних назв України.

Ля́хи – назва слов'янського племені, згадувалась у «Повісті временних літ». Згідно з тлумаченням автора, ляхи осіли в басейні Вісли. Там плем'я розділилося на кілька гілок, однією з яких були поляки. Тобто ляхи – це предки поляків.

Наприкінці XV ст. почалася доба литовсько-московських війн за українські терени. Тоді Чернігово-Сіверщину захопила московська армія. У 1512 р. без оголошення війни московити відновили воєнні дії проти Литви, почавши наступ на Смоленщину. Захопити фортецю Смоленськ московським військам вдалося лише в 1514 р.

Цього самого року вони рушили на *Оршу* – стратегічно важливе місто, що лежало на перетині торговельних шляхів між Києвом, Вільно і Мінськом. Тоді об'єднані литовсько-українсько-білоруські війська очолив український князь *Василь Острозький*. Московська армія мала значну чисельну перевагу, однак Острозький повів об'єднані війська в рішучий наступ і переміг у цій битві. Утім на цьому московсько-литовські війни не закінчилися, і вже до середини XVI ст. Московія окупувала всю Смоленщину.

Розгадайте ребуси. Про що вони розповідають? Яких українських земель стосується інформація з ребусів? Установіть послідовність появи подій, зашифрованих у ребусах.

ДОСЛІДЖУЄМО

Розгляньте сучасну політичну карту України. Скористайтеся довідкою і джерелами додаткової інформації та заповніть таблицю «Вплив іноземних держав на українські землі».

1. Скористайтеся Google Maps, знайдіть, у яких областях України зустрічаються топоніми, зазначені у другій колонці таблиці зі с. 146.

2. Знайдіть по кілька прізвищ та по 5–7 слів іншомовного походження.

3. Складіть стислу розповідь (3–5 речень), використавши слова з таблиці.

4. Дослідіть походження вашого прізвища.

Походження	Топоніми та області, де вони трапляються	Прізвища	Слова
Балтійське (литовське)	Литвинівка Литвинів Литвинець		
Польське	Ляхове Ляхівці Ляшківці		
Угорське	Белз Неветленфолу Батьово		

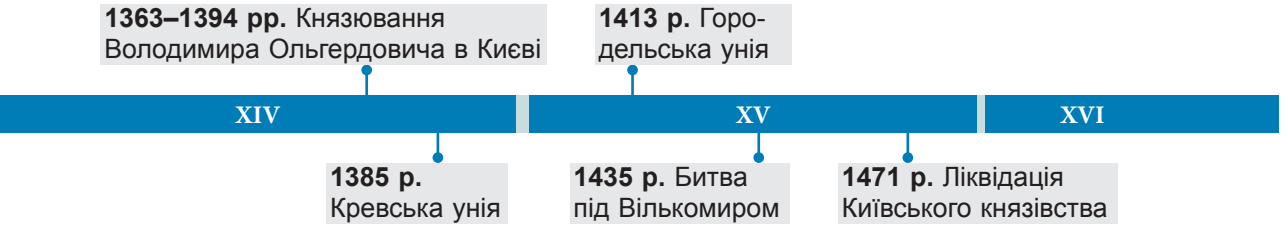
ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

1. Деякі дослідники називали часи в історії України після занепаду Волинсько-Галицької держави «темними віками» – періодом цілковитого занепаду, втрати державницьких традицій. Чи слушна їхня думка? Свої міркування аргументуйте історичними фактами.

2. Використовуючи додаткову літературу та матеріали з інтернет-ресурсів, знайдіть легенди й перекази про козака Мамая. Поміркуйте, чи міг образ легендарного козака бути «списаний» з реальної історичної особистості. Відповідь аргументуйте.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, до складу яких держав входили українські землі в XIV–XV ст.; значення понять «етнос», «інкорпорація»			
Я можу розташувати у хронологічній послідовності періоди входження руських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав			
Я вмію зіставляти інформацію щодо подій і явищ на різних територіях України у просторі й часі			
Я розумію, як входження українських земель до складу різних держав вплинуло на їхній розвиток у минулому і як впливає зараз			

§ 19 Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського в останній чверті XIV–XV ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Об'єднайтесь у групи. Пограйте в гру «Правда чи фейк». Оберіть по кілька (3–5) правдивих і фейкових тверджень, що стосуються попередньої теми, і по черзі озвучте їх у класі. Виграє та команда, яка правильно визначила більше правдивих / фейкових тверджень.

ПРАКТИКА

Кревська унія та її наслідки

Прочитайте пункт параграфа і виконайте завдання. Знайдіть у тексті наслідки Кревської унії. Доповніть схему.

ПРИЧИНИ

- відсутність короля в Польщі після смерті Казимира III
- загроза з боку Тевтонського ордену Литві й Польщі
- прагнення римо-католицького духовенства поширити католицизм на населення Великого князівства Литовського
- претензії польських можновладців на українські й білоруські землі

ПОДІЯ

1385 р. – Кревська унія

НАСЛІДКИ

-
-
-
-

Після смерті князя Ольгерда Гедиміновича у Великому князівстві Литовському почав правити один із наймолодших його синів Ягайло. З ним пов'язують великі зміни в державі. У XIV ст. Польща й Литва зазнавали дедалі більшого тиску Тевтонського чернечо-лицарського ордену. Від початку століття тевтонці здійснили на Литву понад сотню воєнних походів. Щоб убезпечити обидві держави від загрози загарбання, поляки запропонували Ягайлу одружитися з принцесою Ядвігою і стати їхнім королем.

Король Ягайло (Владислав) Ольгердович. Художник Ян Матейко

Сторінка з текстом Кревської унії

Королева Ядвіга. Художник Ян Матейко

У *1385 р.* було укладено *Кревську унію*. Цю назву вона отримала від м. Крево, де була підписана. За умовами угоди Ягайло ставав польським королем і литовським князем водночас. Король мусив «перейти на латинство (католицизм) і перевести своїх братів, і бояр, і весь народ». Охрестившись, новий король отримав ім'я *Владислав*. Ягайло обіцяв прилучити «на вічні часи литовські і руські землі до Королівства Польського». Унаслідок Кревської унії відбулась інкорпорація литовських, українських та білоруських земель до складу Польщі. Литовські князі, а разом із ними київський, волинський та новгород-сіверський князі підписали присяжні грамоти на вірність польському королю. Це означало, що князі разом зі своїми землями переходять у підданство до польського короля.

Проте реальне об'єднання Литви й Польщі спровокувало невдоволення литовського й українського населення. Двоюрідний брат Ягайла князь Вітовт також був проти унії і виступав за самостійність Литви. Король Ягайло, щоб уникнути відкритого конфлікту з братом,

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Вітовт (близько 1350 – 1430) – великий князь литовський (1392–1430). Син великого литовського князя Кейстута, онук Гедиміна. Після Кревської унії очолив рух за політичну самостійність Великого князівства Литовського, став його правителем. Запровадив централізацію управління, зміцнив боярство, створив литовську грошову систему, сприяв заселенню й освоєнню українських земель. У зовнішній політиці маневрував між Польщею, Тевтонським орденом, Московією, Золотою Ордою. Здійснив успішні походи на ординське Приазов'я і Крим, а також на чорноморське узбережжя. Брав участь у переможній Грюнвальдській битві. Литовці вважають його національним героєм.

у 1392 р. пішов на компроміс. Вітовт отримав владу над Литвою та, відповідно, над українськими удільними князівствами, але визнав себе васалом Ягайла.

ЗАУВАЖТЕ Кревська унія – це персональна унія між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Стратегічною метою було об'єднати дві держави. Утім на практиці цього не відбулося. Адже внаслідок унії зберігалися певні ознаки самостійності частин держави. Велике князівство Литовське мало окреме військо й скарбницю, закони. Після того, як Ягайло став польським королем, він залишався і великим князем литовським, де мав усю повноту влади.

Створіть допис для соціальної мережі про події 1385 р. від першої особи (від імені Ядвіги, Ягайла чи пересічної людини – свідка Кревської унії).

Українські землі під час князювання Вітовта у Великому князівстві Литовському. Городельська унія

Ви вже знаєте, що місцеві князі почувалися на українських землях цілком самостійними володарями. Намагаючись зміцнити свою владу у Великому князівстві Литовському, Вітовт ліквідував руські удільні князівства. Протягом 1393–1395 рр. були позбавлені уділів Дмитро Корибут у Новгороді-Сіверському, Федір Коріатович на Поділлі та Володимир Ольгердович у Києві. На цих землях князь призначав своїх намісників, переважно литовців-католиків. Так почала сходити нанівець колишня руська автономія.

Авторитет Вітовта помітно зріс після *Грюнвальдської битви 1410 р.*, у якій польсько-литовсько-руське військо завдало нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену.

У *1413 р.* у замку Городло на р. Західний Буг на спільному польсько-литовському сеймі Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – Городельську. За угодою Ягайло визнав право на існування політичного Великого князівства Литовського та збереження великокнязівського столу в Литві. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала уніфікацію адміністративно-територіального устрою Великого князівства Литовського на взірець Королівства Польського. Шляхта католицького віросповідання ВКЛ та Польщі урівнювалася в правах. Литовці-католики, на відміну від православних, отримали право розпоряджатися своїм землеволодінням та обіймати державні посади. Католицькій церкві почали роздавати українські землі, засновували католицькі єпископські кафедри у Кам'янці-Подільському та Луцьку. У таких умовах на українських землях наростав антипольський та антилитовський рух.

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що Городельська унія спричинила на українських землях глибокий розкол, посилила соціальний та національно-релігійний гніт? Знайдіть докази на підтвердження чи спростування своєї думки в тексті.

Уважно розгляньте картину А. Орльонова «З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 р.». Скористайтеся QR-кодом і прочитайте текст, аби дізнатись інформацію про з'їзд. Дайте відповіді на запитання.

1. Як ви гадаєте, де на ілюстрації зображений князь Вітовт?

2. Представники і представниці яких верств суспільства присутні на зустрічі з князем?

3. Чому, на вашу думку, з'їзд монархів відбувся у Луцьку, який фактично межував зі степом?

4. Поміркуйте, які питання мали обговорювати монархи на з'їзді.

5. З яким сучасним зібранням керманичів країн можна порівняти «з'їзд монархів»?

З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 р. Художник А. Орльонов. 2016 р.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського в 30–70-х роках XV ст. Київське князівство

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Як гадаєте, чому польський хроніст не шкодував чорної фарби, описуючи литовського князя?

2. Чи можна, на вашу думку, цілком довіряти авторові твору? Відповідь аргументуйте.

3. Чому Свидригайла підтримувала українська знать?

«Він був відданий пияцтву і забавам; вдачу мав щедру, але мінливу й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім ні розсудливості, ні поваги, натомість він безмежно піддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в ньому боролися різні, протилежні між собою напрями. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі приязнь багатьох людей, особливо русинів, бо хоча сам був католиком, але виявляв більшу прихильність до їхньої віри».

Я. Длугош. «Історія Польщі»

Після смерті Вітовта у 1430 р. великокнязівський стіл у Литві посів Ягайлів брат *Свидригайло*. Він спирався на підтримку

литовської, української та білоруської православної знаті. За словами літописця, «руські князі й бояри посадили Свидригайла на Велике княжіння (князівство) Руське». Однак згодом на литовський престол висунув претензії молодший брат Вітовта Сигізмунд і почав повстання проти Свидригайла. Внутрішніми усобицями в Литві скористався Ягайло, приєднав до Польщі Західне Поділля та Західну Волинь і утворив *Белзьке та Подільське воєводства*. У боротьбі за владу у ВКЛ зрештою переміг Сигізмунд. У 1440 р., після раптової смерті Сигізмунда, на Волині відновили князівство, туди повернувся Свидригайло Ольгердович.

↑ Свидригайло. Гравюра з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». 1578 р.

На Київській землі було відновлено удільне князівство, де утвердилася династія *Олельковичів*. Князь київський Олександр (Олелько), прямий нащадок Гедиміна, титулував себе «государ і отчич київський», щоб підкреслити свій статус. Князь мав неабиякий авторитет у середовищі української православної знаті, що розглядала його як претендента на місце великого князя литовського. Після смерті Олелька на київський стіл зійшов його син Семен Олелькович, і саме за його князювання Київ знову став центром православної митрополії. До складу відновленого Київського князівства увійшла значна частина земель Русі-України, зокрема Брацлавщина і частково Чернігово-Сіверська земля. Відбувалась інтенсивна колонізація Задніпров'я. Однак у 1471 р., після смерті Семена Олельковича, королю польському і великому князю литовському Казимиру вдалося усунути наступника князя Михайла Олельковича і посадити в Києві звичайного намісника литовця *Мартина Гаштовта*. Так були зупинені українські державницькі прагнення.

Прочитайте текст. Поміркуйте, що могло бути справжньою причиною відмови короля польського і князя литовського Казимира схвалити на княжіння київське Семенових родичів.

ЗАУВАЖТЕ Польський хроніст Ян Длугош оповідає, що київський князь Семен, помираючи, відіслав у дарунок великому князеві литовському Казимиру Ягайловичу свого бойового коня і лук, що, за лицарськими канонами, символізувало передачу на ласку великого князя власних і родинних володінь. Проте Казимир відмовився підтвердити права й вольності на Київ і Василеві Семеновичу, і Семеновому братові Михайлу: мовляв, «їхній дід бігав на Москву і тим пробігав отчину свою – Київ». Справді, зміщений Вітовтом Володимир Ольгердович шукав підтримки в московського князя.

ВЧИМОСЯ МИСЛИТИ ЛОГІЧНО І СИСТЕМНО

Опрацюйте матеріал параграфа, заповніть пропуски в тексті.

Утвердившись на_____столі, князь Ягайло прийняв пропозицію від польських можновладців стати королем_____, одружившись із принцесою_____. Було укладено_____, що передбачала об'єднання_____ й Польщі.

Прихильник незалежності Литви від Польщі – князь _____ – став пожиттєвим князем Литви. На українських землях _____ ліквідовував _____, позбавляв колишніх князів їхніх володінь та підпорядкував українські землі литовцям-_____. За ініціативи князя у_____ в 1429 р. було організовано з'їзд_____. На ньому мала відбутися _____князя Вітовта.

Після смерті князя Вітовта спалахнула боротьба за литовський престол. Свидригайла підтримувала українсько-литовсько-білоруська_____знать, а Сигізмунда – литовці й поляки-католики. У результаті литовський стіл отримав Сигізмунд, литовська знать мусила піти на поступки українцям і відновити _____ і _____ удільні князівства. Неабиякого розвитку Київське князівство зазнало за правління князя _____. Проте до кінця XV ст. українські князівства були ліквідовані.

ПРОЄКТ

Створіть листівку – запрошення на захід XIV–XV ст. Наприклад, на укладання Кревської чи Городельської уній, Луцького з'їзду монархів. Вкажіть місце, час, запрошених осіб, мету і актуальність цього заходу тощо. Проєкт представте у класі.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Уявіть себе радником чи радницею князя Семена Олельковича. Які поради щодо управління Київським князівством ви йому дали б? Що запитали б у князя?

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що таке «персональна унія»; хто такі князі Вітовт, Свидригайло, Семен Олелькович			
Я можу пояснити причини, суть і наслідки Кревської та Городельської уній для українських земель			
Я вмію схарактеризувати суть з'їзду монархів у Луцьку і можу пояснити його значення			
Я розумію, як політика різних держав і міждержавні унії впливали на становище української знаті, православної церкви тощо			

§ 20 Суспільні відносини на українських землях у XIV–XVI ст.

1374 р. Шляхту звільнено від усіх повинностей за винятком сплати поземельного податку

1447 р. Поширення прав і вольностей шляхти на українських феодалів ВКЛ

1496 р. Узаконення прикріплення селян до землі, зрівняння західноукраїнських землевласників колишнього Волинсько-Галицького князівства з польською шляхтою

XIV XV

1433 р. Шляхта отримала особисту недоторканність

1454 р. Король зобов'язався обговорювати зі шляхтою питання ухвалення законів і не розпочинати війни без відома шляхетського з'їзду

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте марки, присвячені видатним битвам XIV–XVI ст. Поміркуйте, як ці битви вплинули на історію українських земель. Пригадайте їхні наслідки. Чи вся інформація, відображена на марках, є достовірною?

ПРАКТИКА

Пригадайте, що таке станове суспільство. Намалюйте в зошиті поряд дві піраміди:
1) «Суспільні стани Русі-України» та 2) «Українські землі в XIV–XV ст.». Заповніть піраміду.

1. Розмістіть на різних сходинках: селян-смердів, князів, духовенство, челядь, містян, холопів, ізгоїв, купців, рядовичів, закупів, дружинників. Кого не вистачає? Хто з них належав до привілейованого та непривілейованого станів суспільства? Після опрацювання матеріалу параграфа заповніть піраміду.

2. Порівняйте піраміди. Чи змінилася структура українського суспільства? Як саме? Що на це вплинуло?

Формування шляхетського стану

Прочитайте інформацію про Костянтина Острозького, перейдіть за QR-кодом або за посиланням, прочитайте статтю із «BBC News Україна» про діяльність князя. Укладіть стислу довідку про військову, політичну та релігійно-культурну діяльність князя: https://nx.litera.ltd/s/C4XmrwQTjc39fQP. Оберіть один факт із біографії Острозького, який вас найбільше вразив.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Костянтин Іванович Острозький (близько 1460 – 1530) був одним із найшанованіших представників наймогутнішої князівської родини, його називали «некоронованим королем Русі». За традицією, що сягала ще часів Русі-України, і за покликанням опікувався православною церквою та культурним життям. За підрахунками дослідників, князь був четвертою за статками людиною в державі й мав близько 60 тис. підданих.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За обсягом прав стани поділялися на *привілейовані*, *напівпривілейовані* та *непривілейовані*.

Верхівку суспільної піраміди Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – *Рюриковичів* та *Гедиміновичів*. Упродовж другої половини XV–XVI ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих верств і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – **шляхти**. Князі, однак, і надалі мали в суспільстві особливе місце. Адже з титулом князя, хай навіть збіднілого, людина мала значно більше шансів обійняти високу державну посаду, аніж заможніший, але не родовитий шляхтич. Загарбуючи або купуючи великі земельні наділи (латифундії), з часом деякі князі перетворилися на **магнатів**. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збаразьких та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли з власним військом і під власними прапорами. Тож роди українських князів-магнатів вважали **елітою** того часу.

Окрім князів, до шляхетського стану відносили *«панів»*. Пана вирізняло те, що він володів подекуди невеликою, але власною вотчинною землею, на якій працювали піддані. Така шляхта була економічно незалежною та мала широкі політичні права. Найнижчий щабель посідала дрібна шляхта – *зем'яни*. Представники цієї категорії шляхти вели рід від вихідців із міщан та селян, які унаслідок військової служби отримали земельні маєтності та

статус шляхти. Деякі зем'яни володіли вотчинами, що могли передавати у спадок. Інші ж користувалися землею тільки за умови виконання військової повинності. Прагнучи посісти панівне становище, шляхта добивалася для себе низки привілеїв.

Розгляньте на лінії часу послідовність надання шляхті прав і привілеїв у Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському. З ким із представників сучасного українського суспільства ви порівняли б шляхту? Виокреміть права і привілеї шляхти, оформіть інформацію в мапу думок.

Становище православного духовенства

Прочитайте пункт параграфа. Висловіть припущення, як розкол православної митрополії на Київську і Московську вплинув на становище православної церкви на українських землях, на різні верстви українського населення. Чи ми відчуваємо наслідки цієї події сьогодні? Відповідь обґрунтуйте.

СЛОВНИК

Еліта – група осіб, яка займає провідне або керівне становище в будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо.

Магнат – вельможа, можновладець, князь, людина високого соціального стану, шляхетського походження або великий землевласник.

Шляхта – назва привілейованого стану на українських землях у другій половині XIV – на початку XX ст. Генеза шляхти сягає часів Русі-України, коли оточення князя (дружинники, бояри) поступово перетворилося на окрему верству суспільства, специфічними рисами якої були наявність станових прав, особисте володіння земельною власністю та обов'язок служби верховному володареві.

Важливе місце в українському суспільстві належало духовенству. «Церковні люди» не підлягали світському суду. У разі потреби їх судив суд єпископа. Упродовж XIV–XV ст. становище православної церкви та духовенства змінювалося. У XIV ст. її авторитет був доволі потужним за рахунок оправославлення литовських князів Гедиміновичів з майже всіма їхніми синами. Однак укладання Кревської, а згодом Городельської уній призвели до певних утисків православної церкви. Тоді суспільство Польщі та ВКЛ почали ділити за релігійною ознакою не на користь православного населення. Створювалися умови, що спонукали до окатоличення українського населення, зокрема право обіймати державні посади мали винятково католики.

Литовські князі вели запеклі війни проти Москви й намагалися відокремити Київську православну митрополію від московських впливів. У 1458 р. собор (з'їзд) московських єпископів без згоди патріарха Константинопольського поставив митрополита в Москві, проте залишив за ним і титул київського. У той самий час у Києві залишився попередній митрополит, підпорядкований Константинополю. Зрештою, на українських землях відбувся розкол православної митрополії на Київську та Московську.

Міське населення

Ще один стан, що виділився в окрему верству в XIV–XV ст., – *міщани*. Міщанство не було однорідним і також становило певну піраміду. На її вершині перебував *патриціат* – прошарок аристократів, заможних купців і промисловців. На середньому щаблі розташовувалося *бюргерство*. Сюди належали майстри-ремісники, торгівці. Нижній щабель піраміди посідав *плебс* – найчисленніший міський прошарок ремісників, дрібних торгівців та жебраків.

Характерною рисою пізньосередньовічного суспільства було об'єднання майстрів певної спеціальності у *цехи*. Суспільні та економічні відносини між різними групами міського населення регулювало *магдебурзьке право* – право міста на самоуправління. Його місто купувало в короля чи князя і ставало захищеним від свавілля шляхти чи королівсько-князівської влади. Про особливості цехової системи та магдебурзького права ви дізнаєтеся більше з наступних параграфів підручника.

Поділіть умовно населення сучасних міст на стани. Кого ви віднесли б до патриціату, бюргерів і плебсу? Відповідь обґрунтуйте. До якого зі станів хотіли б належати ви?

Становище селянства

Прочитайте пункт параграфа. Знайдіть у тексті інформацію, відображену в ілюстрації.

Сільська громада. Малюнок-реконструкція

Найнижчим і найчисленнішим прошарком у соціальній піраміді суспільства XIV–XV ст. було селянство. Селяни жили *громадами*, які об'єднували кілька сіл. Громада мала в спільному користуванні ліси, ріки, пасовиська тощо. Землі, що їх обробляли члени громади, а також податки і повинності на користь держави чи землевласника розподіляли між кількома *дворищами*, тобто *сім'ями*. Сільську громаду очолював обраний на сільському сході представниками дворищ *отаман*.

Сільська громада обирала також власний суд. *Копний суд* скликали просто неба на заздалегідь призначеному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, зокрема і суперечки за землю та вбивства.

Селянство, так само як і шляхта та міщанство, було неоднорідним. Залежно від форм експлуатації та повинностей селян вирізняли кілька груп: *данники* – особисто вільні селяни, які працювали на власній землі, сплачуючи грошовий чи натуральний податок державі; *тяглові селяни*, які працювали з власним тяглом (худобою) і вели господарство на земельних ділянках, що належали землевласникам. Основними формами експлуатації цієї категорії селян були панщина та повинності на користь держави. Окрему категорію становили *службові селяни* – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір землевласника й звільнялися від інших повинностей.

З поширенням і зростанням магнатського землеволодіння змінювалося становище селянства. Шляхта-магнати часом захоплювали не лише пустки, а й землі, що належали сільській громаді, примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом – впроваджували *панщину*.

Із часом повинності на користь землевласника були законодавчо оформлені у *кріпосну залежність*. Це означає, що селяни «прикріплювалися» до землі, на якій жили, і не мали права переселятися на іншу землю. Усе їхнє майно і вони самі вважалися власністю землевласника.

Прочитайте уривок з історичного джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які повинності були поширені серед українського селянства? **2.** Як уривок із джерела відображає становище українського селянства? **3.** Пригадайте, як у часи Русі-України називали категорії населення, описані в уривку з історичного джерела.

ПОМІРКУЙТЕ Чи в умовах XV–XVI ст. могли панувати між шляхтою та селянством інші відносини, які задовольнили б потреби і шляхти, і селянства?

«Порадившись про користь приватних справ шляхти нашого королівства, які мають найбільшу шкоду від злочинних дій селян-утікачів, так що багато з наших підданих потерпають від нестачі слуг чи робітників, а отже, занедбання термінових робіт, ухвалюємо і постановляємо: ловити всіх, що перебувають там, селян, які без відома і волі свого пана втекли і переселилися до інших місць. Затриманих мають використовувати на громадських роботах доти, доки пан, затриманого чи затриманих відшукавши, не вимагатиме їх. На вимогу пана за наявності доказів, що це саме його піддані, старости та їхні заступники, а також міські уряди зобов'язані видати його [підданого] негайно, зі стягненням у його господаря двадцяти грошів, які, згідно з нашою постановою, мають належати їм за працю і старанність, виявлені при затриманні підданого».

Постанова вального сейму проти селян-утікачів (1532)

ВЧИМОСЯ МИСЛИТИ КРИТИЧНО

Виконайте фактчекінг. Визначте серед наведених тверджень факт – судження – фейк.

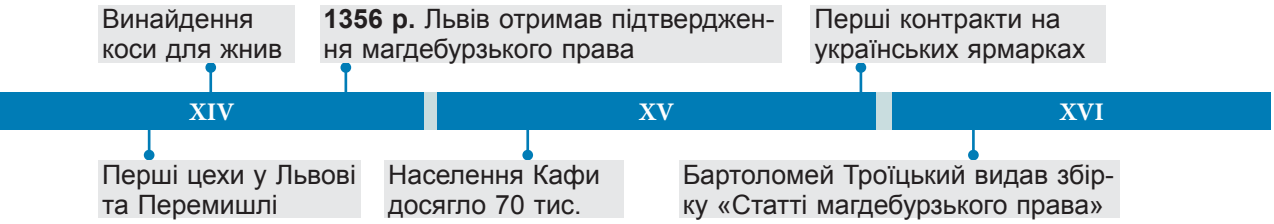
1. Українське суспільство XIV – початку XVI ст., як і за часів Русі-України, поділялося на верстви.
2. На верхівці суспільної піраміди перебувала шляхта. Шляхті жилося найкраще, адже її представники володіли великими земельними наділами, маєтками й експлуатували селян.
3. Окреме місце в українському суспільстві належало православному духовенству, яке не підлягало світському суду.
4. На початку XV ст. загострилася боротьба між Литвою і Московією за вплив на Київську православну митрополію. Ця боротьба закінчилася ліквідацією Київської митрополії.
5. Найнижче в суспільній піраміді українського суспільства XIV–XVI ст. розташовувалися селяни, які жили громадами й спільно користувалися землею. Селяни мусили виконувати на користь землевласника певні види робіт, які називали панщиною.
6. У XIV – на початку XVI ст. активно розвивалися українські міста. Міське населення було найчисленнішою верствою українського суспільства. Воно поділялося на патриціат, бюргерів і закупів.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Уявіть себе шляхтичем (мова саме про чоловіка, бо жінки-шляхтянки мали дещо інакші права). Як ви використали б свій соціальний статус для поліпшення життя українського народу у складі ВКЛ та Польщі? Які закони запропонували б ухвалити? Чиї інтереси обстоювали б? Чи займалися б доброчинною діяльністю? Чи займалися б культурною та освітньою діяльністю? Чи захищали би православну церкву?

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, хто такі шляхта і магнати та кого вважати елітою XIV–XVI ст.			
Я можу пояснити витоки й особливості формування шляхетського стану на українських землях			
Я вмію схарактеризувати і порівняти особливості становища шляхти, православного духовенства, міщанства та селянства на українських землях у складі ВКЛ та Польщі			
Я розумію, які зміни відбулися в житті українського селянства з посиленням ролі шляхти, появою панщини та кріпацтва в XIV–XVI ст.			

§ 21 Економічний розвиток у середині XIV – на початку XVI ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Складіть список із 7 українських міст, де відбулися визначні історичні події середини XIV – початку XVI ст., вивчені на попередніх уроках.

ПРАКТИКА

Сільське господарство

Прочитайте текст про розвиток сільського господарства та визначте, чи правдиві запропоновані твердження.

1. У середині XIV – на початку XVI ст. не було новацій у сільському господарстві.

2. Ґрунти були виснажені через невміння вести господарство.

3. Після монгольської навали у XIII ст. відновлення господарства було важким процесом.

4. У Кримському ханстві переважало кочове скотарство, а землеробством ніхто не займався.

Українські терени доби пізнього середньовіччя були переважно аграрними – більша частина населення займалася сільським господарством. У середині XIV – на початку XVI ст. розвинулися знаряддя для обробітку землі: *рало* оснастили додатковими ральниками-зубами (від двох до п'яти і навіть більше); поширився *плуг*, що в різних регіонах змінювався відповідно до ландшафту; в умовах лісу та лісостепу орали *сохою*. З XIV ст. для жнив поруч із серпом почали використовувати *косу*. Повсюди дотримувалися чотириетапної сезонної оранки.

Застосування різних технологічних знарядь поруч із оранкою в різні сезони давало можливість зберігати родючість ґрунту, не допускати повного його виснаження. У господарствах зберігалися доцільні *екстенсивні* форми господарювання – вирубно-вогневе хліборобство, переліг і двопілля. З ними співіснували *інтенсивні* системи рільництва – класичне трипілля, а почасти й чотирипілля.

Особливістю господарського життя селян у XIV–XVI ст. був взаємозв'язок хліборобства і тваринництва. Для рільництва потрібна була тяглова сила тварин, добрива тощо, водночас тварин вигодовували кормом, вирощеним у полі. Незважаючи на удар, завданий монгольським спустошенням, відновлення і дальше вдосконалення господарської культури відбувалося без значного порушення традиційної основи.

Кочове скотарство було основним видом господарювання в Кримському ханстві та не втрачало значення протягом усієї історії цієї держави. Водночас частина кримських татар перейшла до осілого землеробства, добре пристосованого до екосистеми Кримського півострова. З процесом осідання на землю татари почали більше її цінувати, у них розвивалося почуття прив'язаності до «малої батьківщини», з'явився смак і прагнення до плодів її багаторічного господарського поліпшення.

Міста і магдебурзьке право

У містах України пізнього середньовіччя відбувалися ті самі процеси, що й в інших містах Європи: збільшувалася кількість міських поселень і міського населення; поширювалося міське право самоврядування; розвивалися міські ремесла та цехи. Міста відігравали важливу роль у внутрішній і зовнішній торгівлі, були центрами політики й культури.

З XIV ст. почалося невпинне зростання міст на території України. Якщо на середину XIII ст. їх було близько трьохсот, то на

↑ Панорама Львова за малюнком Абрагама Гоґенберґа. Гравюра Ауреліо Пассаротті, 1617–1618 рр.

початок XVII ст. їхня кількість збільшилася майже до тисячі. Найактивніше за чисельністю населення зростав Львів: від близько 3 тис. мешканців у XIV ст. до майже 10 тис. на початку XV ст. Найбільш динамічно розвивалися Кам'янець, Брацлав, Кременець, Луцьк та інші. Великими містами були також Київ, Чернігів, Галич, Василів (Київський, пізніше Васильків), Переяслав, Білгород, Вишгород, Володимир, Новгород-Сіверський, Городець-Остерський, Звенигород, Перемишль, Любеч та інші. У цих містах проживали приблизно 3–5 тис. населення, але в більшості міст – від 200 до 1 тисячі осіб.

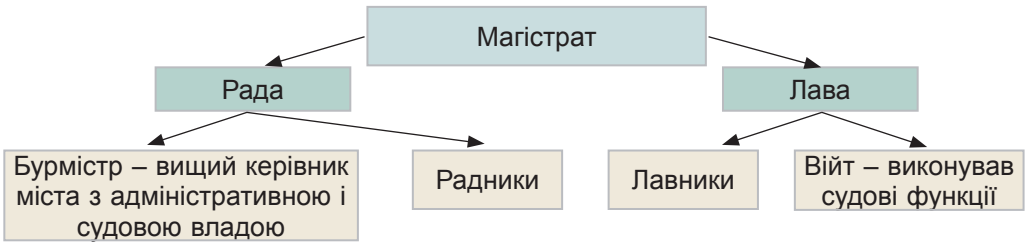
СЛОВНИК

Самоврядування – надане законом право місцевих органів самостійно вирішувати питання, що входять до їхньої компетенції.

Магдебурзьке право – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи середньовіччя й раннього нового часу.

Міське право в українських містах було побудоване на засадах права міста Магдебург, тому мало загальну назву **«магдебурзьке право»**. Воно передбачало вольності міста, а містянам – **самоврядування** (право обирати власний магістрат і вирішувати свої справи без втручання державної чи іншої влади). Першим міське право отримав Львів. *Однак точна дата за документами невідома.* Збережена грамота Казимира III 1356 р. підтверджувала магдебурзьке право для Львова та фіксувала практику судитися за своїми правами, але під головуванням міського війта всім народам, які живуть у місті, – вірменам, євреям, мусульманам, татарам та русинам. 1374 р. магдебурзьке право отримав Кам'янець, 1390 р. – Берестя, 1432 р. – Луцьк, 1494–1497 рр. – Київ, 1498 р. – Дубно, наприкінці XV ст. – Рівне. У XVI–XVII ст. право самоврядування здобула переважна більшість українських міст.

Розгляньте схему управління міста за правом самоврядування та прочитайте уривок із джерела. Побудуйте невелику розповідь про права та обов'язки магістрату.

«Обов'язком ради та бурмістрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати

способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади».

З посібника з міського права Бартоломея Троїцького. 1565 р.

Дещо інакше розвивалися міста Причорномор'я. У XIII ст. до Криму почали переселятися вірмени, які осіли переважно в містах східної частини півострова. Грецьке населення становило більшість у містах князівства Феодоро у центральній частині гірського Криму. Від середини XIII ст. і до кінця XV ст. основні кримські порти, а також Тана (Азов) і Монкастро (Білгород) перебували в руках італійських торговельних республік Генуї та Венеції. *Генуезькі колонії* підпорядковувалися Кафі (Феодосії). У другій половині XV ст. це місто налічувало 70 тис. осіб, з них дві третини становили вірмени, решту – греки, євреї, італійці (близько 1 тис.), волохи, поляки (до них генуезці залічували й українців, білорусів та литовців), грузини, мінгрели і сарацини (під останньою назвою італійці об'єднували мусульманські народи).

↑ Генуезька фортеця (Феодосія) та вірменська церква Іоанна Предтечі (XIII–XIV ст.)

З другої половини XIII ст. у пониззях Дніпра та Дністра стали виростати *ординські міста,* такі як Кучугурське городище на південь від Запорожжя (може, Мамаїв Сарай), Тавань (тут у XV ст. великий князь литовський Вітовт збудував митницю), Кінське городище на правому березі р. Конки, городище поблизу гирла р. Самари. Усі вони занепали у XV ст. Довше проіснувало містечко *Хаджибей* на місці нинішньої Одеси. Вітовт заснував поблизу гирла Дніпра фортецю Дашків, яку згодом турки відновили під назвою Очаків.

Одним із найстаріших міст Криму із переважно татарським населенням був Солхат (Старий Крим). Населення Бахчисарая, Карасубазара (Білогорська), Гезлеви (Євпаторії), Кирк-Ери

(Чуфут-Кале), Перекопа та інших татарських міст залишалося поліетнічним. У цих містах поруч із татарами жили греки, українці, караїми, вірмени, євреї, нащадки готів та інші народи.

Ремесла і торгівля

СЛОВНИК

Ремесло – дрібне виробництво, що базується на ручній праці.

Торгівля – процес обміну товарами, послугами, цінностями і грошима.

Середньовічне українське **ремесло** і промисли були тісно пов'язані з місцевими природними ресурсами. Ремесла розвивалися як у містах, так і в селах. Проте в перших воно було спеціалізованим професійним заняттям, що орієнтувалося на продаж, а у других – переважно домашнє, для власних потреб. Ремісники (із сім'ями, учнями та підмайстрами) становили до 25–36 % міських жителів.

До провідних галузей міського ремісничого виробництва в Україні належали ковальське, слюсарне, деревообробні й харчові ремесла. Усередині цих галузей поглиблювалася спеціалізація. Міські ремісники виробляли складніші й досконаліші вироби, ніж сільські: голки, мечі, лицарські лати, годинники, замки, стремена, гармати, дзвони, сідла, побутові предмети; споруджували великі будинки, водогони, міські стіни. *Золотарі, зброярі* (мечники, латники й кольчужники), *слюсарі, ткачі* розвивали найкращі традиції давньоруського ремесла. Їхні вироби, як і вироби майстрів інших галузей, успішно конкурували з імпортними, а також ішли на експорт.

Найбільшими ремісничими центрами були міста західних регіонів – Львів, Луцьк, Кам'янець, Володимир, Кременець, Холм, Красностав, Буськ, Ковель, Перемишль. Із другої половини XVI ст. дедалі інтенсивніше розвивалися міста Наддніпрянщини та Лівобережжя: Чернігів, Біла Церква, Переяслав, Черкаси, Миргород та ін.

Для міського ремесла тодішньої України характерна цехова організація, що поєднувала місцеві та західноєвропейські традиції. Перші цехи з'явилися наприкінці XIV ст. у Львові та Перемишлі. У Львові їх було спочатку 4, у 1425 р. – 10, 1579 р. – 20, а в першій половині XVII ст. кількість цехів досягла 33. Об'єднували вони понад 500 майстрів 133 спеціальностей. У Перемишлі 1472 р. зафіксовано 4 цехи, 1537 р. – 10, а 1634 р. – 17 цехів, що об'єднували майстрів 40 спеціальностей. У Володимирі наприкінці XVI ст. працювало 11 цехів, у Кам'янці-Подільському в XVII ст. – 16, у Самборі – 14. У деяких кримських містах були також ремісницькі цехи. Так, у Бахчисараї налічувалося 32 ремісничі цехи. Цех очолював уста-баші,

який мав двох помічників. У кожному кварталі була мечеть з мехтебом-школою. Славилися кримські зброярі, слюсарі, мідники, майстри, які виготовляли повсть.

Уявіть себе жителем середньовічного міста України. Утворіть ремісничий цех за вашим вибором. Подумайте, які спеціальності він буде охоплювати, що вироблятиме. Яка назва та девіз цеху? Створіть емблему цеху. Як ви організуєте роботу? Які ролі слід включити, щоб ваш цех був успішним? Як продаватимете вашу продукцію?

Цехові печатки XV–XVII ст.

З XIII ст. окрему групу міського населення становили професійні купці, що здійснювали операції на власний страх і ризик. Однак здобуте багатство могло піднести на верхівку суспільства. Купці торгували всередині країни, а також брали участь у міжнародній торгівлі.

Користуючись електронними картами, знайдіть міста, згадані в тексті. Установіть, скільки часу потрібно зараз, щоб дістатися найвідомішими шляхами пізнього середньовіччя з України до Західної Європи.

Внутрішня торгівля відбувалася через міські торги та ярмарки. Кожне місто мало щотижневі торги та принаймні один ярмарок на рік. П'ять ярмарків проводилося в Самборі, по чотири – у Жовкві, Снятині, Новокостянтинові, Борщові, Копайгороді, Касперівцях. По три ярмарки мали Чернігів, Ярослав, Тернопіль, Золотий Потік, Торчин, Шаргород, Бар, Зборів, Броди, Фельштин, Гусятин, Володимир, Чорний Острів, Фастів. У Жовкві ярмарок тривав до 6 тижнів, у Ярославі – 4, по два тижні тривали ярмарки в Чернігові, Бродах, Володимирі і Житомирі. З кінця XV ст. на великих ярмарках почали укладати угоди (*контракти*) на оптову купівлю-продаж різноманітних товарів.

Міжнародна торгівля за пізнього середньовіччя розвивалася кількома шляхами. З Причорномор'я та Криму надходили східні товари, що далі йшли на Київ або Львів –

Перемишль – Краків – Прагу – Реґенсбург – Нюрнберг – Трір. Інший шлях був через Дністер і Прут.

Аккерманська фортеця. Сучасне фото

На місці грецької Тіри на правому березі Дністровського лиману виник ординський *Аккерман* (із 60-х років XIV ст. до 1484 р. – генуезьке Монкастро, сучасний Білгород), що залишався головним торговельним центром у цьому регіоні в XIII–XVI ст. Через Білгород відбувалася торгівля навіть із Кіпром. Після здобуття турками Константинополя в 1453 р. вона занепала. Спроби литовського уряду на початку XV ст. перенести основну торгівлю до Хаджибея (сучасної Одеси) мали лише обмежений успіх. Тоді через цей порт вивозили галицьке зерно до Візантії. У XVI ст. через *Хаджибей* вели переважно торгівлю сіллю.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Грошова система пізнього середньовіччя в Україні була побудована на основі гривні: 1 гривня (51,19 г срібла) = 20 ногатів = = 25 кун = 50 ресанум = 150 лісів. Система проіснувала майже до кінця XIV ст., змінювався лише вміст срібла. Для гривні існували різні стандарти: київська гривня була відлита у вигляді шестикутних блоків, чернігівська нагадувала київську з видовженими кінцями, а литовська і татарська мали вигляд овальних блоків.

Із XIV ст. поширеними були ординські монети, литовські та чеські срібники, монети карбування Владислава Опольського та Казимира III (для Галицького королівства). Рід Гедиміновичів намагався налагодити карбування монет у Київському та Сіверському князівствах. У XV ст. ситуація змінилася на користь польського срібла, оскільки у широкий вжиток увійшли монети інших країн, переважно празькі гроші. З XVI ст. і далі на українських землях ходили переважно литовські та польські монети.

Монети Владислава Опольського

Туреччина намагалася утримати у своїх руках монополію східної торгівлі. У 1455, 1489, 1502, 1555 рр. і під час наступних переговорів турецька сторона гарантувала безпеку купцям із Польсько-Литовської держави.

Поряд із *Дністровським шляхом* пролягав *Прутсько-Серетський шлях* через старі центри галицької торгівлі – Яський торг, Романів торг, Берладь і Малий Галич (Галац), а також шлях із Коломиї на Чернівці – Сучаву – Ясси – Римнік. Через Дунай і Доростол здавна відбувалася торгівля з Візантією, Болгарією та південними слов'янами.

Дністровсько-прутська торгівля, як безпечніша за дніпровську, почала переважати. Після занепаду італійських колоній центр східної торгівлі перемістився далі на південь, що підвищило значення дністровсько-прутських шляхів. Це намагалися використати господарі Молдови, Волощини та подільські князі. Тому за контроль над Поділлям між Литвою і Польщею точилася така запекла боротьба в 1392–1435 рр.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Вплив магдебурзького права на розвиток міст.
- ✓ Особливості господарського розвитку України в середині XIV – на початку XVI ст.
- ✓ Розвиток міжнародної торгівлі за часів пізнього середньовіччя.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що таке самоврядування та магдебурзьке право			
Я можу схарактеризувати особливості господарського розвитку України в середині XIV – на початку XVI ст.			
Я можу дати характеристику містам із магдебурзьким правом			
Я розумію взаємодію економічних чинників з іншими (політикою, суспільством, технологіями, культурою тощо)			

§ 22 Релігія та культура українських земель

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте, як пов'язані релігія, політика та культура. Яке значення має економіка в цьому взаємозв'язку? Які ще фактори ви назвали б важливими й такими, що впливають на розвиток культури?

ПРАКТИКА

Релігійне життя

Прочитайте текст і запишіть тези щодо особливостей розвитку християнства (православ'я, католицизму та монофізитів) й ісламу на українських територіях за пізнього середньовіччя.

Життя людей за середньовіччя зосереджувалося довкола релігії, що надавала йому сенсу, забезпечувала світоглядні й ціннісні орієнтири. Тому *роль церкви й духовенства залишалася значною в українському суспільстві за пізнього середньовіччя.* У XIV–XV ст. країна вкрилася мережею церков і монастирів, що було наслідком прийняття *християнства* в X ст. У Кримському ханстві з'явилися мечеті як свідчення панування *мусульманства*. Оскільки у великих містах, особливо в столицях, було кілька релігійних осередків, тут формувалися кола книжників – носіїв освіченості. Інтелектуальними центрами дуже швидко стали й християнські монастирі на чолі з Києво-Печерським. Християнство в руських князівствах та мусульманство в Кримському ханстві були державними релігіями. Однак утисків іновірців у період пізнього середньовіччя зафіксовано мало, спільноти співіснували у взаємоповазі, що також поширювалося на іудаїзм чи інші віросповідання.

У 1347 р. візантійський імператор скасував *Галицьку митрополію*. Відновлена 1371 р. на прохання польського короля Казимира, вона проіснувала до 1401 р. Існування *Київської митрополії* було дуже непростим через ускладнення становища Константинополя. Загалом *чергувалися періоди, коли Київська митрополія була єдиною, з періодами існування двох митрополій – однієї з резиденцією митрополитів у Новогрудку та Києві, другої – з резиденцією в Москві*. Урешті 1458 р. Папа Римський і патріарх-уніат Григорій Маммас призначили митрополитом для Києва Григорія, ігумена константинопольського Дмитріївського монастиря. Його визнав митрополитом сейм Великого князівства Литовського, а 1469 р. – патріарх Константинопольський Діонісій. Отримання благословення патріарха Константинопольського означало повернення Григорія до православ'я. Тому *1469 р. датують початок* **автокефалії** *Київської митрополії* – духовного осередку Українсько-Білоруської православної церкви. Однак уже з 1458 р. православ'я Московії і православ'я українсько-білоруських земель розвивалися окремо, набуваючи специфічних національних рис.

← → Домініканський собор у Львові за малюнком Мартіна Ґруневеґа (кінець XVI ст.) та сучасний вигляд. Перший був збудований у готичному стилі, новий – у бароковому

Хоча *католиків* на українських землях не було багато, уже *1375 р. Папа Римський створив католицьку архієпископію – митрополію в Галичині* й підпорядкував їй єпископії в Перемишлі, Холмі, Володимирі. Згодом було створено єпископії в Кам'янці, Луцьку, Києві, а з 1414 р. центром митрополії став Львів. Поширенням католицизму займалися також *домініканські та францисканські монастирі,* засновані у найбільших міських центрах Галичини й Поділля – у Белзі, Кам'янці, Ланцуті, Луцьку, Перемишлі, Смотричі, Сереті (Буковина).

Хоча домініканці та францисканці вважалися жебрацькими орденами, їм вдавалося здобувати значні кошти для місіонерської діяльності, споруджувати монументальні монастирські храми. Особливо активно займалися проповідництвом домінікан-

Вірменський собор у Львові (сучасний вигляд)

ці, що й підкреслювала їхня офіційна назва – «Орден проповідників св. Домініка».

Активно розвивалося церковне життя *вірмен-монофізитів*. Вірменські громади Криму підпорядковувалися єпископії в Кафі (заснованій не пізніше 1316 р.), вірмени Галичини й Поділля – львівській єпископії.

Іслам у Криму набув масового поширення та статусу державної релігії Кримського ханства вже в XIV ст., за часів хана Узбека (1312–1342). На ці території мусульманство проникло рано двома шляхами: з півдня, з Туреччини, та з півночі – з Великого степу, з кочовими ордами й Тюркським каганатом. *Іслам у Криму ніколи не насаджувався силою, не переслідував інші релігії.* Правителі Кримського ханства (Золотоординського улусу), а згодом – і переважна маса населення прийняли його добровільно й не заважали сусідам сповідувати християнську, іудейську й будь-яку іншу віру.

Митрополія та єпископії бу-ли основними ланками організаційної структури церкви, однак осередками християнської духовності стали насамперед *монастирі*. Унікальне місце поміж монастирями Русі належало саме Києво-Печерському, що згодом отримав статус лаври. Після Батиєвої навали лавра діяла, проте удар, завданий 1416 р. військом хана Едігея, перетворив монастирські будівлі на руїни. До відбудови монастиря й Успенського собору багато зусиль доклав князь Семен Олелькович (1454–1470). 1482 р. монастир був знову зруйнований і пограбований військом кримського хана Менглі Гірея. Нове запустіння тривало

СЛОВНИК

Монофізити – одна з течій християнства, основою віровчення якої є догма про єдину (божественну) природу Ісуса Христа, а не подвійну – божественну і людську.

Ктитор – особа, на кошти якої збудовано або оформлено (іконами, фресками) храм чи монастир.

Ставропі́гія – автономна православна церковна одиниця (парафія, монастир, братство), яка підлягає не місцевому ієрархові, а безпосередньо патріархові та має спеціальні права.

Автокефалія – статус помісної церкви як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної Церкви, її очолює патріарх або архієпископ чи митрополит.

аж до відбудовних праць, здійснених завдяки допомозі князів Острозьких.

Історія українських *монастирів пов'язана з політичними подіями* тієї доби. Із середини XIII ст. через монгольську навалу та прикордонний статус повністю занепало чернецтво на Південній Київщині. Натомість Волинсько-Галицьке князівство змогло зберегти потенціал. Захоплення Галичини у 80-х роках XIV ст. католицьким Королівством Польським негативно вплинуло на правове та матеріальне становище православної церкви в регіоні. Трохи краще склалася ситуація на землях Східної Волині, Північної Київщини та Поділля, включених до складу Великого князівства Литовського. *Представники нової правлячої еліти – українська шляхта – активно підтримували церкву і навіть виступали* **ктиторами** *монастирів на землях України*, що перебували під польським пануванням (Унівський, Холмський, Городищенський).

Користуючись електронними картами, знайдіть міста, згадані в тексті, розміщеному нижче. Установіть, скільки часу потрібно зараз, щоб здійснити цей маршрут.

У монастирях, імовірно, зупинялися на постій подорожні монахи, представники князівського двору та купці. Це підтверджує географія розташування монастирів. Деякі з них *розташовувалися на соляних стратегічних дорогах, на відстані денного переходу*. Так, із Галича до угорського кордону наприкінці XIV – на початку XV ст. шлях вів повз монастирі Сокіл (Воздвиження Чесного Хреста) – Суботів (на острові), Монастирець – Крехів (Святої Параскевії) – Семенів, Дирина, Григоріїв (усі поблизу с. Лисовичі), далі – при в'їзді в Карпати – через Розгірче (Святого Онуфрія) і Богородичний у Синевідську. Відгалуження цього шляху на Верецький перевал починалось у м. Солі, а далі вело через Дрогобич і Бориславів монастир на фортецю Тустань.

Обговоріть, яка роль осіб та родин ктиторів у розбудові чи відновленні монастирів. Наведіть кілька прикладів з тексту вище та нижче.

Найбільшим в Україні осередком монастирського життя був *Київ*. Крім Печерського, великий авторитет мали київські монастирі *Михайлівський (Золотоверхий), Софійський, Видубицький, Кирилівський, Флора і Лавра,* Межигірський святого Спаса, *Гнилецький Пречистенський*. Другим за значенням центром чернечого життя був *Чернігів* зі старовинними монастирями, зокрема печерними. З-поміж монастирів *Волині* найбільшим і найавторитетнішим був *Жидичинський*, на *Поділлі* – *Бакотський печерний монастир*.

Водночас із XIII ст. дедалі більше зростала роль монастирів *Галичини*. У Львові діяло два монастирі. Святоонуфріївський, як припускають, наприкінці XIII ст. заснував на честь свого патрона князь Лев. Заснування другого львівського монастиря – Святоюрського – відносять до 90-х років XIII ст. та приписують князеві Юрію Львовичу.

Головним монастирем на терені Галицької єпархії став *Успенський монастир у с. Уневі* (20 км на південний схід від Львова). Припускають, що він заснований наприкінці XIII ст., а від початку XV ст. перебував під опікою князів з роду Гедиміновичів.

Провідну роль серед релігійних осередків українського Закарпаття відігравали в цей період монастирі в *Грушеві* та *Мукачеві*. Перший з них, Святомихайлівський, отримав 1391 р. право **ставропігії**. Монастир св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві виник на початку 20-х років XV ст. Його фундатором, за традицією, вважається Федір Коріятович, подільський князь, який прибув на Закарпаття у 90-х роках XIV ст. Із організацією близько 1491 р. Мукачівської єпископії монастир став резиденцією владики.

Розгляньте ікону Богородиці та дослідіть її за планом.

1. Сюжет. Що таке ікона? Хто тут зображений у центрі? Знайдіть персонажів довкола центральних персон. Це як старозавітні, так і новозавітні персонажі, що символізує поєднання Старого та Нового Заповітів. Вони символізують так звану похвалу.

2. Деталі. Відстежте такі елементи. Голова Діви Марії трохи повернута вправо, погляд і голова Дитяти Ісуса звернені прямо. Ісус правою рукою благословляє вірян, а в лівій тримає згорнутий білий сувій Святого Письма. Богоматір підтримує Дитя, її права рука піднята в заступницькому і водночас указівному жесті, що спрямований на Ісуса як Дорогу життя. Богородиця має титул цариці. Червоний колір указує на вогонь божества, синій – на людську природу. Ісус одягнений у біле. Це колір чистоти.

3. Стиль. Ікона виконана у візантійському стилі. Пригадайте, у чому полягають особливості такого стилю.

4. Висновки. Яке враження справляє ця ікона на вас? Яке враження вона могла справити на людей за пізнього середньовіччя? Яке значення цього зображення як релігійної реліквії та твору мистецтва?

5. Додаткове дослідження. Сформулюйте кілька запитань до цього твору мистецтва. Спробуйте відповісти на поставлені запитання.

↑ Ікона Богородиці з пророками з церкви у с. Підгородці. Полотно. 137×106 см. Час створення та автор невідомі. Орнаменти вказують на кінець XV – початок XVI ст.

Побудуйте план дослідження за зразком вище та знайдіть інформацію про ці твори мистецтва.

Ікона Богородиці із с. Красова. Кінець XV – початок XVI ст.

Ікона Успіння Богородиці О. Горошковича. XV ст.

Ікона Юрія Змієборця із с. Станилі. Кінець XIV ст.

Сторінка Київського Псалтиря 1397 р.

Архітектурні пам'ятки

Інформацію про архітектуру пізнього середньовіччя запишіть у вигляді таблиці.

Місто / Село / Замок / Фортеця	Архітектурна пам'ятка	Датування Стиль	Особливості

Архітектура пізнього середньовіччя в Україні дуже різноманітна. Це і муровані чи дерев'яні храми, і фортеці, і міське світське зодчество.

Свято-Покровська церква (Сутківці)

Костел Святого Апостола Варфоломія (Дрогобич)

Церква Зіслання Святого Духа (Потелич)

Мурованi храми представлені кількома традиціями. Східну християнську традицію втілює *Вірменський собор 1363 р.* у Львові, архітектором якого був німець Дорінг. Наслідували будівничі й архітектурні традиції Русі. Водночас з'явилися інновації. Для цієї доби характерні оборонні церкви, зокрема *Покровська церква у Сутківцях* XV–XVI ст.

Готика в Україні поширена в західному регіоні та пов'язана з католицьким культурним колом і майстрами, прибулими із Заходу. Костели із розвиненим хором представлені у великих містах, зокрема, костел *Святого Варфоломія* в Дрогобичі *(1392–1410)*. Цивільні споруди готичної стилістики представлені міськими мурованими кам'яницями, у тому числі у Львові та Кам'янці. Однак готична житлова забудова Львова була знищена пожежею 1527 р. Готичний Верхній замок у *Луцьку*, мурований із цегли в XIV ст., мав три башти (В'їзну, Стирову (Свидригайлову) і Владичу), палац і давній храм.

У дерев'яній церковній архітектурі виділяються церкви карпатського регіону, включені у список світової спадщини ЮНЕСКО. Там найстарішою дерев'яною церквою Львівщини та найстарішою тридільною в Україні є *Церква Зіслання Святого Духа у селі Потелич*, споруджена 1502 р.

Неспокійний час постійних війн і конфліктів потребував оборонної архітектури. Було модернізовано замки та фортеці в *Луцьку, Мукачеві, Кам'янці-Подільському, Хотині,* адже на початку XIV ст. з'явилася вогнепальна зброя, що поступово витісняла каменеметальні машини. *Хотинський замок* перебудовано в XV ст. зі збільшенням території, висоти мурів до 30 м при товщині до 8 м. *Замок у Мукачеві* кінця XIV – початку XV ст. з мурованим із каменю донжоном на вершині, оточений квадратним у плані муром із чотирма півциліндричними баштами, мав 3 двори й перебудовувався до кінця XVII ст. *Старий замок у Кам'янці* 70-х років XIV ст. зазнав перебудов: із кінця XIV до середини XV ст. створено нове розпланування, модернізовано старі башти, зведено нові – Папську, Ковпак, Тенчинську, Рожанку, Малу західну, Водну, Лянскоронську, Чорну (не збереглася) і дві Комендантські (збереглася одна). У другій половині XV ст. почалося і на початок XVI ст. закінчилося будівництво Ласької башти.

У *Судаку* (Крим) фортецю звели італійці, вихідці з Генуї. План цієї фортеці – нерегулярний, а відповідає формам рельєфу. Фортеця складається з двох частин: нижнє місто і консульський замок на горі. Башти – прямокутні, тристінні (відкриті з середини фортеці).

Нова архітектура сіл і міст, замків та фортець в Україні засвідчила: час змінився. Середньовіччя перейшло в новий час.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Бахчисарай має особливе місце в кримськотатарській історії – від його заснування до сучасності. Ставши містом кримських ханів, він зберігав у національній пам'яті символ державності та ідентичності.

Бахчисарай з татарської мови означає «палац садів» або «сад-палац». Місто розташоване в долині р. Чурук-Су. Уперше згадується 1502 р.

Наприкінці XVII ст. Бахчисарай налічував близько 6 тис. жителів і був другим за економічним значенням (після Кафи) містом Криму. Місто було поділене на понад 30 кварталів-приходів з мечеттю в центрі кожного кварталу.

Зараз увесь комплекс історичних пам'яток у м. Бахчисарай та його околицю включено до історико-культурного заповідника. На території міста збереглося багато дюрбе (надгробні мавзолеї), школа, мечеть XVI–XVIII ст. У центрі Бахчисарая, на березі невеликого струмка, розташована пам'ятка архітектури – ансамбль Ханський палац – колишня резиденція кримських ханів. Його створювали італійські, іранські, турецькі, українські майстри протягом кількох століть. До ансамблю входять 15 об'єктів, які мають самостійне значення. Серед них: головний корпус палацу, Соколина башта, Ханська мечеть, дюрбе Діляри Бікеч, Південне дюрбе, бібліотечний корпус та ін. Невід'ємною частиною ханського палацу були сади з фонтанами та басейнами.

➔ Ханський палац (Бахчисарай)

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, як давати характеристику пам'яткам культури			
Я можу схарактеризувати особливості релігійного та культурного розвитку України в середині XIV – на початку XVI ст.			
Я можу навести приклади впливів європейської культури на культуру населення українських земель			
Я розрізняю пам'ятки культури українського та кримськотатарського народів XIV–XV ст.			
Я розумію взаємодію культурних чинників з іншими (політикою, суспільством, технологіями, економікою тощо)			

1478 р. Визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії

XV | XVI

40-ві роки XV ст. Утворення Кримського ханства

1475 р. Вторгнення турецьких військ до Криму

§ 23 Держава Феодоро в Криму. Утворення Кримського ханства

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте, що ви знаєте про Крим. За 100 секунд назвіть якомога більше асоціацій.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і виконайте завдання.

1. Створіть кросворд про державу Феодоро.

2. Придумайте 3–5 запитань до тексту. Обговоріть їх.

Держава Феодоро в Криму

СЛОВНИК

Султан – титул верховного правителя в мусульманських країнах.

Феодоро – це середньовічна держава в Криму. Про її історію дізнаємося зі згадок у генуезьких та венеціанських документах XV ст. Під 1411 роком маємо відомості в документах міста Кафа (нині м. Феодосія) про правління володаря Алексія. Окрім столиці, яку, імовірно, також називали Феодоро, знаємо про фортецю і порт Каламіту (пізніше м. Інкерман), замок і поселення Фуна, замок на горі Сандик-Кая.

На чолі держави стояли князі, які сповідували християнство та розмовляли грецькою мовою. Держава Феодоро підтримувала зв'язки з Візантією та Трапезундською імперією, Кримським ханством. Воювали з генуезькою колонією в Кафі. Держава Феодоро прагнула захопити південне узбережжя Криму, особливо фортецю і порт Чембало, але невдало.

1475 р. османський **султан** захопив державу Феодоро та генуезькі колонії в Криму. Так на півострові постала османська провінція з центром у Кафі.

1. Розгляньте інфографіку про причини і наслідки утворення Кримського ханства.

2. Знайдіть на карті Кримське ханство наприкінці XV ст. Визначте, з якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні.

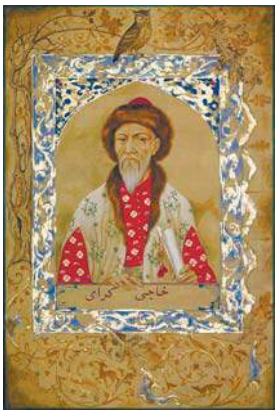
3. Прочитайте текст і виконайте завдання після нього.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• загострення внутрішньополітичної боротьби всередині Золотої Орди • розпад Золотої Орди	**40-ві роки XV ст. – утворення Кримського ханства на чолі з Хаджі Гіреєм**	• виникнення нової держави на теренах Кримського півострова і Півдня України • формування кримськотатарського етносу • спустошення і знелюднення Півдня України через постійні набіги татар

Утворення Кримського ханства

Землі Криму, Північного Причорномор'я здавна були заселені. Формування території Кримського ханства пов'язане з монгольським завоюванням. Ще у XIII ст. обшири між Дніпром і Доном віддали у володіння монгольському правителю Мауці. Пізніше хан Золотої Орди виділив ці землі в окремий уділ. Упродовж XIV ст. землі мали статус намісництва Золотої Орди.

У XV ст. в Криму з'явився *Хаджі Гірей* як претендент на владу в Золотій Орді. Сам Хаджі Гірей народився в Литві й був нащадком онука Чинґісхана. Хаджі Гірей зміг порозумітися з місцевими кланами. Його владу в Криму підтверджують монети, які карбували у 40-х роках XV ст. від його імені.

↑ Хаджі Гірей. Книжкова мініатюра

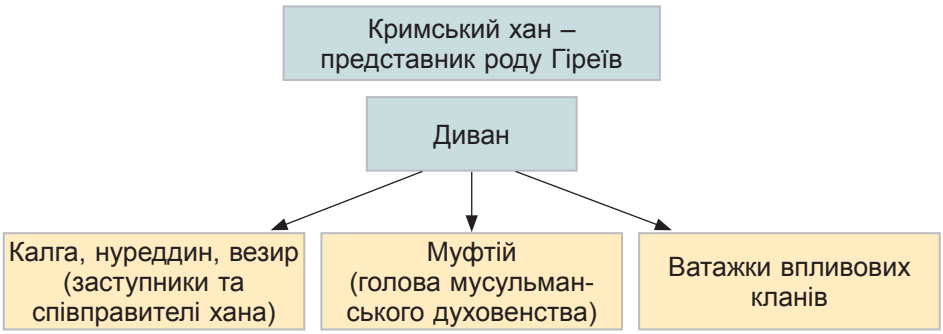
Точну дату утворення *Кримського ханства* на чолі з Хаджі Гіреєм установити важко. Знайдені археологами монети з іменем Хаджі Гірея науковці датують 1441 і 1443 рр.

Хан помер у 1466 р. Після його смерті ханство переживало внутрішні та зовнішні конфлікти. Вважається, що Кримське ханство позбулося залежності Золотої Орди за правління хана Менглі Гірея I. Проте тоді ж потрапило в залежність від Османської імперії.

1. Роздивіться інфографіку «Державний устрій Кримського ханства» на с. 177.

2. Прочитайте текст і спробуйте схарактеризувати організацію влади в Кримському ханстві, користуючись інфографікою.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Суспільний, державний, господарський лад і культура Кримського ханства

На чолі держави стояв хан з роду Гіреїв. Хан був верховним головнокомандувачем, правителем і власником. Ханська резиденція розташовувалася спочатку у м. Солхат, із 30-х років XVI ст. – у м. Бахчисарай, а від 1777 р. – у м. Кафа. Успадковував владу найстарший у роду. Це міг бути брат чи старший син хана. Новий правитель карбував монети зі своїм ім'ям і родовим знаком Гіреїв – *тамгою*.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Починаючи з Хаджі Гірея, тамга була символом влади кримських ханів. Нині тамга є гербом кримськотатарського народу. Існує кілька версій тлумачення символіки тамги.

За однією версією тризуб – тарак-тамга символізує ваги – знак справедливості. За другою – означає єдність трьох племен, які брали участь у формуванні кримськотатарського народу. За третьою версією тарак-тамга є стилізованим зображенням орла. Блакитний колір тамги – традиційний колір тюркських народів, що символізує чисте небо і свободу.

Тамга

При ханові діяв дорадчий орган – *диван*, до складу якого входили заступники та співправителі хана – калга, нуреддин, везир, муфтій, ватажки кримських та ногайських кланів. Калгу і нуреддина призначав хан, вони також мали пріоритетне право успадковувати престол. Калга і нуреддин мали власні резиденції і свої дорадчі органи. У дивані також засідали представники найповажніших, найвпливовіших родів. А їхні спадкоємці часто одружувалися з доньками роду Гіреїв.

СЛОВНИК

Кримські татари – східноєвропейський тюркський народ, що історично сформувався в Криму.

Адміністративно-територіальні одиниці ханства називали *бейліками*, а очолювали їх *беї*.

Господарською основою Кримського ханства на початках було кочове скотарство. Крім того, його жителі торгували худобою, зокрема кіньми, продуктами тваринництва – шкірою та маслом. Кочове населення Кримського півострова мешкало переважно в степу.

З часом кочовики переходили до осілого способу життя. Цьому сприяла можливість вигідно торгувати хлібом з Османською імперією. З часом розвинулося вирощування зерна, передусім пшениці. Займалися видобутком солі з соляних озер, а також ремеслами. Проте найбільше прибутку населення Кримського ханства отримувало від воєн і *работоргівлі*.

1. Роздивіться картини Карло Босоллі. Які особливості побудови жител Кримського ханства ви помітили? Що обумовило їхню появу? Які потреби – побутові й господарські – мало, на вашу думку, задовольняти саме таке житло?

2. Порівняйте внутрішнє убранство зображених жител із житлом городянина чи селянина в Русі-Україні. Що помітили спільного й відмінного?

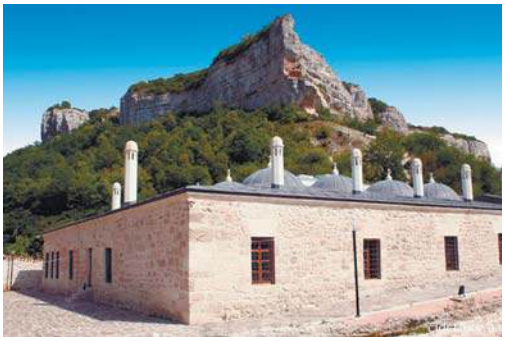
Дім татар. Художник К. Босоллі. 1840 р.

Татарський будинок в Алупці. Художник К. Босоллі. 1840 р.

Серед підданих Кримського ханства були мусульмани та немусульмани. Останні переважно жили в містах і об'єднувалися у громади. Найбільшими були громади греків, вірмен та іудеїв. Мусульмани користувалися всіма правами у ханстві. Саме вони виконували військову повинність і мали за це податкові та інші пільги.

Культура Кримського ханства. Піддані ханства займалися оздобленням металевих виробів, виготовляли килими, обробляли кістку. З місцевих тканин найбільше виготовлялося лляних. Виробництво шовку зосереджувалося здебільшого в Кафі. Популярною була вишивка в різноманітних техніках.

↑ Зиджирли-медресе. Сучасне фото

↑ Велика ханська мечеть Хан-Джамі з двома мінаретами

Розвивалися *усна народна творчість і література*. Кримські татари творили кримськотатарською мовою. Нетюркські народи витворили власні мови, близькі до кримськотатарської. Разом з тим нетюркські народи зберегли свої рідні мови.

Архітектура Кримського ханства розвивалася під впливом зовнішніх чинників. Зразком палацової архітектури є *ханський палац у Бахчисараї* – родова резиденція династії Гіреїв. Палац не раз перебудовували, а в 1736 р. він сильно постраждав унаслідок пожежі. Сьогодні Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, має стайню, бібліотечний корпус, **гарем**, Велику **мечеть** з високими **мінаретами** і нагадує Топкапи – старий султанський палац у Стамбулі. Також збереглися мавзолеї (тюрбе), фонтани, **медресе**, мечеті та **караван-сараї**.

У 1500 р. за наказом кримського хана Менглі Гірея було закладено медресе. Це – один із найстаріших вищих навчальних закладів Східної Європи. За переказами, хан особисто заклав перший камінь у будівлю, а на церемонії відкриття повісив перед входом у медресе ланцюг, щоб кожен, хто заходитиме до храму науки, спочатку вклонявся. Менглі Гірей першим, схиливши голову, увійшов у будівлю. Дуже скоро Зиджирли-медресе (або «Медресе з ланцюгом») готувало майбутніх богословів, учителів, державних

СЛОВНИК

Мечеть – місце для молитви й богослужіння в мусульман.

Мінарет – вежа при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

Медресе́ – школа, релігійно-навчальний заклад у мусульман.

Караван-сарай – будівля для перепочинку і ночівлі караванів на торгових шляхах.

Гарем – частина будинку мусульманина, у яку не допускалися сторонні. У ній перебували жінки (мати, дружина, дочки, родички господаря, невільниці й жіноча прислуга) й малолітні діти.

службовців. Тут навчалися не лише кримські татари, а й студенти із сусіднього Кавказу. Цей навчальний заклад проіснував аж до 1920 р. Нині будівля першого корпусу медресе в Бахчисараї – найстаріша будівля навчального закладу на території Криму.

Крим під владою Османської імперії

Після встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії Гіреї визнавали зверхність Османів. Останні призначали й усували кримських ханів, а також залучали їхнє військо до воєнних кампаній. Окрім того, практикували «почесне заручництво» Гіреїв, коли хтось із принців перебував у «полоні» в османського султана. Наступні 100 років кримські хани зберігали всі формальні атрибути суверенітету, визнані в ісламському праві. Вони й надалі карбували власну монету, а під час важливої молитви по п'ятницях у мечеті згадували їхні імена. Кримські хани також мали право самостійно провадити зовнішню політику, призначати і збирати податки, видавати закони тощо.

Кримське ханство організовувало воєнні кампанії на землі Північного Причорномор'я. Водночас хани брали участь і в османських походах у цьому регіоні. Перший спільний похід османів і кримського війська відбувся в 1484 р. на фортеці Кілія та Аккерман (нині м. Білгород-Дністровський). Кримці також брали участь в організації оборони османських володінь від українського козацтва.

Під час нападів кримці забирали в полон – *ясир* – чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат. Полонені потрапляли на невільницькі ринки, а звідти – до Османської імперії. Вище згадували, що работоргівля приносила Кримському ханству значні прибутки. Невільники часто працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки ставали гребцями на турецьких **галерах-каторгах**. Жінки й дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – **яничарів**.

↑ Яничари. Жан Бріндізі

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ **Галера-каторга** – дерев'яне військове судно. Ходило на вітрилах, але здебільшого – на веслах. Було на озброєнні в Османській імперії в XV–XVIII ст. Мало довжину 40–50 м, ширину 4,5–7,5 м, від 16 до 25 пар весел, дві щогли з трикутними вітрилами. Уміщувало до 200 осіб, розвивало швидкість до 13 км/год. Тяжка праця гребців на галерах стала синонімом каторги, каторжних робіт.

Яничари – регулярна піхота в Османській імперії в XIV–XIX ст. Яничарів спершу набирали з полонених. Згодом їхні лави поповнювали дітьми християн (українців, сербів, болгар та ін.). Яничарів змушували прийняти іслам і виховували в суворому дусі релігійності й сліпого послуху. Яничарам було заборонено одружуватися і вести господарство. В українській мові назва «яничари» вживалася на означення зрадників, що завзято служили чужій владі, лютих карателів, катів, поневолювачів.

Проявіть креатив.

1. Створіть хмару слів до теми.

2. Уявіть себе екскурсоводом. Продумайте маршрут подорожі Кримом, підготуйте стислу розповідь про історію Кримського ханства. Презентуйте екскурсію у форматі відео або у класі (тривалість – 5–7 хвилин).

ПРОЄКТ

Оберіть одну з тем і виконайте у групі проєкт.

- ✓ Господарство та культура Кримського ханства.
- ✓ Історична реконструкція повсякденного життя населення Кримського ханства.

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю, що таке держава Феодоро			
Я розумію причини і наслідки утворення Кримського ханства			
Я можу схарактеризувати організацію влади і суспільства в Кримському ханстві			
Я розрізняю пам'ятки архітектури українського та кримськотатарського народів XIV–XV ст.			
Я вмію позначати на карті територію Кримського ханства			
Я можу визначати політичні, економічні, соціальні, культурні та інші чинники, які впливали один на одного і творили історичну епоху			

УРОК-УЗАГАЛЬНЕННЯ:

https://forms.gle/chk3sA3ZaakUA8hv5

ПРАКТИЧНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ 1

Уявна екскурсія «Стежками Святослава Хороброго»

Об'єднайтеся в групи.

1. Проаналізуйте матеріал § 4, що стосується зовнішньої політики князя Святослава.
2. Використайте застосунок Google Maps і прокладіть уявний туристичний маршрут місцями Балканських походів князя Святослава.
3. Позначте на мапі місця зупинок, які хочете оглянути, і кінцеву точку маршруту.
4. Підготуйте короткий цікавий текст екскурсії.
5. Прорахуйте, скільки приблизно часу у вас піде на дорогу туди й назад.

ПРАКТИЧНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ 2

Правове становище різних верств суспільства за «Руською правдою»

Прочитайте характеристику джерела, дайте відповіді на запитання.

Розвиток руського суспільства потребував узаконення змін, що відбувались у відносинах між окремими групами і станами населення. Спробу об'єднати чинні правові норми було здійснено за Ярослава Мудрого близько 1016 р. Дослідники називають цей збірник «Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний звід законів – «Руську правду». Документ дописували упродовж кількох століть за синів («Правда Ярославовичів») та онуків («Статут Володимира Мономаха») Ярослава. Як і решта середньо-

↑ Ярослав Мудрий. Пам'ятник біля Золотих воріт у Києві. Автор проєкту І. Кавалерідзе, скульптори М. Білик, О. Редько, В. Сівко. Сучасне фото

вічних європейських «Правд», це був насамперед збірник законів **звичаєвого права.**

СЛОВНИК

Звичаєве право – система санкціонованих державою правових звичаїв, за якою здійснюється правосуддя в певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи.

Загалом «Руська правда» регулювала суспільні відносини в Київській державі. У її статтях ішлося про покарання за вбивство, побиття до синців чи крові, завдане каліцтво, виривання бороди й вусів, їзду на чужому коні, псування майна, переховування чужого холопа тощо. Характерно, що кровна помста, довкола якої за середньовіччя вибудовувалося звичаєве право багатьох народів, у збірнику зрештою була скасована. Ярослав Мудрий поставив кровну помсту під контроль держави, обмеживши її застосування. Його сини – Ізяслав, Святослав та Всеволод – назавжди її скасували, запровадивши державні правила для судочинства.

1. Чому перші писані закони Русі виникли в часи Ярослава Мудрого? За якими правилами жили слов'яни до появи «Руської правди»? **2.** Пригадайте, якими законами користувалися країни середньовічної Європи. **3.** Поміркуйте, чому нащадки Ярослава Мудрого доповнювали його працю.

Прочитайте уривки з «Руської правди» і дайте відповіді на запитання.

1. Чи однаково карала «Руська правда» за вбивство представників різних верств руського суспільства? Як ви гадаєте чому? Чи захищав закон залежні верстви (холопів, челядь)? **2.** Які зі статей документа підтверджують існування залишків язичництва у давньоруському суспільстві і суперечать християнській моралі? **3.** Як «Руська правда» відображала суспільне становище жінок? **4.** Порівняйте покарання за вбивство і за крадіжку майна.

Про вбивство

«– Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститься брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 80 гривень за голову, коли вбитим буде боярин чи княжий тіун.

– Якщо вбитим буде міщанин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, – то 40 гривень сплатити за нього, за вбивство вільної жінки – 20 гривень.

– За сільського старосту чи княжого хлібороба – 12 гривень, а за смерда (вільний селянин) і холопа (раб) – 5 гривень, за рабиню – 6.

– За ремісника чи ремісницю – 12 гривень.

– За жінку-годувальницю – 12 гривень, навіть якщо вона раба».

Про свідків

«– Якщо буде кров чи синці ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – і справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода».

Про випробування

«– Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати у вбивстві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злодійстві, і в наклепі. Коли позивач не з'явиться в суд, а має сплатити скривдженому 3 гривні золотом, тоді насильно випробувати його залізом, якщо на руці залишиться опік, тоді чоловік винен. Коли має сплатити до двох гривень сріблом, то піддати тортурам водою. Якщо зв'язаний чоловік випливе з води, значить винен».

Про побиття

«– Якщо хтось когось ударить батогом, чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то... на тому й кінець.

– Якщо чоловік відсіче руку і відпаде рука або усохне, або ногу, або виб'є око, або відріже носа, то за каліцтво чоловік сплатить 10 гривень.

– Якщо відсіче мечем палець, то потерпілому 1 гривню.

– Якщо холоп (раб) ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустріне той муж холопа – може вбити його».

Про втечу челяді

«– Якщо челядин сховається у варяга і його упродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то хай заплатить 3 гривні за образу».

Про крадіжку

«– Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – викладе 3 гривні.

– Коли буде конокрад, то віддати його князеві на суд; якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити потерпілому 3 гривні (доказ невинуватості).

– Коли крадуть худобу на полі, чи вівці, чи кози, чи свині (і будуть зловлені), то сплачують по 60 **кун**; якщо злодіїв буде багато, то кожен сплачує по 60 кун.

СЛОВНИК

Куна – грошова одиниця Русі-України. Назва, можливо, походить від назви замінника грошей – шкурки куниці.

– Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало, то власник може взяти наявне, коли воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти із злодія по пів гривні.

– Якщо злодіями будуть холопи, чи боярські, чи церковні, то князь не карає їх продажем, оскільки вони невільні; але заплатити позивачу подвійну суму за кривду».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Пригадайте текст «Салічної правди», яку ви вивчали на уроках всесвітньої історії. Порівняйте правове становище різних суспільних верств у Русі-Україні і в Європі. Складіть порівняльну таблицю «Руської правди» і «Салічної правди» у зошиті за такою схемою:

	«Руська правда»	«Салічна правда»
1. Коли і ким створене джерело?		
2. Чи передбачав документ смертну кару?		
3. Покарання за вбивство		
4. Покарання за крадіжку		
5. Випробування для доведення невинуватості		
6. Становище жінки		
7. Становище залежних верств суспільства		

ПРАКТИЧНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ 3

Любецький з'їзд князів 1097 р. Чи могли князі уникнути конфлікту

Об'єднайтесь у три групи та виконайте завдання.

1. Роздивіться картину українського художника Петра Андрусіва «Князівський з'їзд». Поміркуйте, чи можна накласти події Любецького з'їзду на сюжет цієї картини.

Князівський з'їзд. Художник П. Андрусів

2. Пригадайте учасників Любецького з'їзду (с. 80–81 підручника).
3. Знайдіть на картині імовірних учасників з'їзду. Свій вибір поясніть.
4. Влаштуйте дебати між прихильниками (група 1) і противниками (група 2) рішень Любецького з'їзду. Висловіть власні міркування на користь чи проти рішень з'їзду. Група 3 учнів та учениць виступить у ролі різних верств населення Русі-України, які можуть аргументовано прийняти позицію однієї зі сторін або запропонувати своє бачення вирішення питання.

ПРАКТИЧНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ 4

Комікс

Сюжет із життя князя Данила Романовича

1. Опрацюйте текст § 16, що стосується внутрішньої і зовнішньої політики князя Данила Романовича.
2. Перейдіть за QR-кодом у застосунок Canva. Або завантажте необхідний файл на комп'ютер.
3. Створіть одно-двосторінковий комікс за сюжетом із життя князя Данила Романовича (наприклад: «Поїздка до Золотої Орди, зустріч із Батиєм»; «Коронація князя Данила, приєднання Києва до Волинсько-Галицької держави» тощо).
4. Придумайте власне продовження сюжету історії. Проєкт представте в класі.

ПРАКТИЧНА РОБОТА ДО РОЗДІЛУ 5

Повсякденне життя різних етносів та верств суспільства на українських землях у XIV–XVI ст.

Об'єднайтесь у групи. Виконайте проєкт «Звана вечеря на українських землях у XIV–XVI ст.».

✓ Уявіть, що влаштовуєте вечерю для своєї родини і друзів. Кожна група має змогу запросити двох осіб – чоловіка та жінку, представника і представницю шляхетського, міщанського і селянського стану, які розповідатимуть про свій звичайний день.

✓ Вашими почесними гостями можуть бути історичні особи, якщо мова про представників чи представниць шляхти (на-

приклад, Костянтин Острозький чи великий князь литовський Вітовт). Це можуть бути й вигадані персонажі (торгівці-іноземці: італійці, вірмени, євреї; ремісники чи ремісниці, власники майстерень чи аптек, бюргери чи плебс, селяни й селянки вільні або залежні).

✓ Щоб почесні гості почувалися комфортно, створіть спеціальне запрошення для ваших друзів і родини. Запрошення повинно містити такі елементи:

1. Приваблива обкладинка з інформацією про те, коли, де і чому відбувається вечірка, якими стравами ви пригощатимете гостей. Врахуйте вимоги часу.

2. Стисла (до однієї сторінки) біографія кожної людини, запрошеної на вечірку. Біографія повинна містити:

- ім'я та рід діяльності особи, записані як заголовок (наприклад, «Микита із Києва, ремісник-коваль» або «Катерина Вишневецька, княжого роду (шляхтянка)»); цитату, пов'язану з малюнком на обкладинці, – як підзаголовок;
- абзац, що підсумовує найважливіші подробиці з життя гостя чи гості (зокрема, коли і де жив / жила) (наприклад: «Я провів / провела дуже цікаве життя на Львівщині у Руському воєводстві. Я народився / народилася в _____»);
- пункт, що описує, яку важливу частину життя (наприклад, факт закріпачення) ваш особливий гість обговорюватиме з іншими гостями;
- малюнок артефакту, який ця особа може принести на вечерю, і підпис із трьох-чотирьох речень (назва, датування артефакту та його значення). («Цей артефакт є _____. Я приніс / принесла це на вечерю, тому що _____».)

Презентуйте свій проєкт класу.

Узагальнення

ПРОВОКАЦІЯ

Яка тема, вивчена у 7-му класі з предмета «Історія України», вам сподобалася найбільше і чому?

ПРАКТИКА

Особливості історичного розвитку людства в середні віки. Історія України в подіях, явищах і процесах середньовічної Європи

Одна тисяча років, приблизно від 500 до 1500 р., увійшла в історію під назвою *середньовіччя*. Країни світу й Україна в цей час почали утверджувати свої національні ідентичності, культури, мови тощо. Цей період був особливим у розвитку світогляду людей, суспільства, мистецтва, економіки та політики.

Розгляньте таблицю «Особливості підперіодів середньовіччя у світі та в Україні». Складіть невелику розповідь на її основі. Доповніть прикладами, які вам запам'яталися з курсу історії у 7-му класі.

Підперіод середньовіччя	Датування	Події та процеси у світі	Події та процеси в Україні
Раннє середньовіччя	V–X ст.	Велике переселення народів. Утворення держав. Поширення християнства та мусульманства. Норманські походи. Прийняття законів («правд»)	Велике розселення слов'ян. Утворення Русі-України. Прийняття християнства. Шлях «із варягів у греки». Прийняття «Руської правди». Шлюбна дипломатія
Високе середньовіччя	XI–XIII ст.	Розвиток держав. Хрестові походи. Монгольська навала. Романське мистецтво. Розбудова міст. Поява університетів	Розвиток окремих князівств. Захоплення території монголами
Пізнє середньовіччя	XIV–XV ст.	Поширення «чорної смерті». Столітня війна. Реконкіста. Готичне мистецтво	Входження українських земель до складу інших держав. Утворення Кримського ханства

Виберіть приклади позитивної та негативної взаємодії людини і природи в період середньовіччя, доповніть їх на підставі власних знань, здобутих у 7-му класі.

Люди вивчали навколишнє середовище, властивості рослин для вдосконалення лікування. У Русі-Україні був відомий чернець Києво-Печерської лаври Агапіт як цілитель, що виліковував навіть тяжкі недуги	У середні віки часто відбувалися війни. Під час воєн люди знищували поля, ліси, міста і села. Це завдавало значних збитків природі	Для вирощування зернових культур, а також для випасання худоби люди вирубували ліси, розорювали землі та будували ставки і греблі
Люди цінували красу природи. Вони часто зображували природу в мистецтві, літературі та архітектурі	У середньовічній Русі-Україні розвивалися міста. Для будівництва міст люди вирубували ліси, розчищали землі та споруджували будинки, дороги, мости й інші об'єкти	Розвиток сільського господарства підвищив рівень забезпечення людей продуктами харчування

Здобутки середньовічного руського суспільства

Поділіться на три групи, які узагальнюватимуть різні аспекти життя руського суспільства в середні віки: політика, економіка та культура. За тезами, наведеними для кожного з напрямів, побудуйте стисле висловлювання, доповнивши знаннями, здобутими у 7-му класі. Подумайте, яка роль конкретних осіб у цих процесах.

Політика

- ✓ Політично Русь-Україна була однією з наймогутніших держав Європи.
- ✓ У XII ст. Русь-Україна розпалася на кілька князівств.
- ✓ У XIII ст. Русь-Україна стала жертвою монгольської навали.
- ✓ У пізньому середньовіччі Русь-Україну захопили сусідні держави.
- ✓ Найвідомішими політичними особами були...

Економіка

- ✓ Русь-Україна була аграрною державою. Основу економіки становило сільське господарство, яке забезпечувало населення продуктами харчування.
- ✓ У містах розвивалися ремесла та торгівля.
- ✓ Русь-Україна була розташована на перехресті торгових шляхів, що з'єднували Схід і Захід, Північ і Південь.

Культура

- ✓ Культура Русі-України розвивалася під візантійськими та європейськими впливами.
- ✓ Пам'ятки архітектури Києва, Чернігова, Львова та інших міст засвідчують високий рівень її розвитку.
- ✓ Науки були дуже розвинутими в Русі-Україні. Деякі руські вчені здобували освіту в європейських університетах.
- ✓ Найвідомішими особами зі сфери релігії та культури були...

Виберіть відповідну карту в підручнику та покажіть на ній, де розташовувалися ці об'єкти або сталися вказані події.

- ✓ Софійський собор
- ✓ Прийняття християнства в Русі-Україні
- ✓ Синьоводська битва
- ✓ Держава Феодоро
- ✓ Києво-Печерська лавра
- ✓ П'ятницька церква
- ✓ Столиця Кримського ханства
- ✓ Битва 1223 р.
- ✓ Церква святого Пантелеймона
- ✓ Луцький з'їзд монархів
- ✓ Замок Паланок
- ✓ Замок Лева I
- ✓ Генуезька фортеця
- ✓ Костел Святого Варфоломія

Внесок Русі-України у формування європейської цивілізації

Поєднайте приклади із середньовічного минулого Європи та Русі-України і їхній вплив на сучасність. Додайте власні варіанти.

1. Прийняття і поширення християнства, мусульманства та інших світових релігій.

2. Винайдення паперу, компаса, пороху, шовку, друку, штанів, ґудзиків тощо.

3. Спорудження будівель у візантійському, романському, готичному та інших стилях.

4. Розвиток давніх національних мов.

5. Політичні та владні традиції: народні збори, парламенти, писемне законодавство тощо.

- ✓ Повсякденні речі використовуються й досі, технічні винаходи стали основою для подальших новацій.
- ✓ Міста Європи та України прикрашає давня архітектура.
- ✓ Створення національних держав, зокрема України.
- ✓ Основа сучасних мов, якими ми розмовляємо.
- ✓ Підґрунтя наших сучасних традицій, звичаїв і цінностей.

Складіть список ознак європейської цивілізації. Наведіть приклади початку їхнього становлення за середньовіччя. Чи мала Русь-Україна аналогічні приклади? Виконайте завдання, доповнивши таблицю.

Ознака європейської цивілізації	Середньовічна Європа	Русь-Україна
Цінності від світових релігій	*Прийняття християнства*	
Розвиток технологій та інновацій як важливих елементів розвитку суспільства й економіки		
Підпорядкування норм життя закону		*Прийняття «Руської правди» та інших законів*
Розвиток національних мов та мов міжнародного спілкування, цінність культур і національних особливостей		*Розвиток давньої української мови, традицій і звичаїв*
Значна роль культури й мистецтва у вихованні та передачі цінностей		
Капіталізм, приватна власність і підприємництво	*Початки грошового обігу, банків, міжнародної торгівлі, важлива роль торгівців та самоврядування міст*	
…	…	…

ПРОГРЕС

	Ні	Важко сказати	Так
Я знаю хронологічні межі середньовіччя			
Я знаю особливості підперіодів середньовіччя			
Я можу навести приклади особливостей середньовічного періоду (у політичній, економічній, соціальній та культурно-інтелектуальній сферах)			
Я можу визначити місце Русі-України в загальноєвропейських політичних, господарських і культурних процесах			
Я вмію показувати на карті основні історичні об'єкти V–XV ст.			
Я розумію вплив середньовічного минулого Європи та Русі-України на сучасність			
Я розумію вплив людини на природу в період середньовіччя			
Я розумію роль особи в історії за середньовіччя			

Навчальне видання

ПАНАРІН Олександр Євгенійович
МАКАРЕВИЧ Антоніна Сергіївна
ОХРІМЕНКО Олександр Святославович
ТОПОЛЬНИЦЬКА Юлія Андріївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальні за видання О. О. Бородіна, О. А. Радзивілл

Зображення використовуються згідно
з ліцензією Shutterstock / FOTODOM UKRAINE

Підп. до друку 12.04.2024. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 15,00. Вид. код Л1411У.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

УКРАЇНА

1097 р. – Любецький з'їзд князів

1068 р. – поразка руських князів від половців на р. Альті

1054 р. – розкол християнської церкви на католицьку і православну

1066 р. – захоплення Англії Вільгельмом Завойовником

1096–1099 рр. – Перший хрестовий похід

1187 р. – перша згадка назви «Україна» в літописі

1037 р. – завершення будівництва Софії Київської

1115–1234 рр. – держава Цзінь у Китаї, заснована племенами чжурчженів

1188 р. – створення в Іспанії (Кастилії) кортесів за участю представників міст

1189–1199 рр. – правління англійського короля Річарда Левине Серце

1199 р. – утворення Волинсько-Галицької держави

1113 р. – укладення літопису «Повість временних літ»

1147 р. – перша згадка про Москву в історичних документах

1253 р. – коронування Данила Галицького у м. Дорогичині

1240 р. – захоплення і спалення Києва монгольськими військами хана Батия

1223 р. – поразка руських дружин у битві з монголами на р. Калці

1206 – кін. XIV ст. – існування Делійського султанату

1215 р. – прийняття Великої хартії вольностей в Англії

1204 р. – взяття Константинополя хрестоносцями

1279 р. – підкорення Китаю монголами, встановлення династії Юань

Серед. **XIV ст.** – повстання «червоних пов'язок» у Китаї проти релігійного та національного гніту монгольської династії Юань

1385 р. – Кревська унія між Литвою і Польщею

1340 р. – розпад Волинсько-Галицької держави після смерті Юрія II Болеслава

1362 р. – битва на Синіх Водах

1302 р. – перше скликання Генеральних штатів у Франції

1337–1453 рр. – Столітня війна між Англією та Францією

1478 р. – визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії

1470 р. – ліквідація Київського удільного князівства

1440-ві роки – утворення Кримського ханства на чолі з Хаджі Гіреєм

1419–1434 рр. – Гуситські війни

1453 р. – завоювання турками Константинополя

1455–1485 рр. – війна Червоної та Білої троянд в Англії

1492 р. – відкриття Америки Христофором Колумбом

1526 р. – поділ Закарпаття між Трансільванією та Священною Римською імперією

1514 р. – перемога під Оршею українсько-білорусько-литовського війська (на чолі з Костянтином Острозьким) над Московським князівством

1519–1522 рр. – перша навколосвітня подорож Фернандо Магеллана

1520 р. – початок правління султана Сулеймана Пишного в Османській імперії

XI XII XIII XIV XV XVI

СВІТ